

स्वायत्त शासन

(त्रैमासिक)

‘द लास्ट पेज’ मा
विकास बहस

INLOGOS

स्वशासन अध्ययन प्रतिष्ठान

नेपाल सरकार
संघीय मामिला तथा स्थानीय विकास मन्त्रालय

सम्मान-पत्र

नेपालमा विकेन्द्रीकरण प्रवर्द्धनको क्षेत्रमा महत्वपूर्ण योगदान पुऱ्याए वापत
तपाईं श्री **स्वशासन अध्ययन प्रतिष्ठान**लाई नेपाल सरकार (माननीय उपप्रधानमन्त्रिस्तरी) को मिति
२०७४/०३/२६ को निर्णयानुसार विकेन्द्रीकरण प्रवर्द्धन पुरस्कार-२०७४ स्वरुप नगद रु ३,००,०००/-
(अक्षेरुपी रुपैया तीन लाख) सहित यो **सम्मान-पत्र** प्रदान गरिएको छ ।

(बिनय कुमार थपलिया)
सचिव

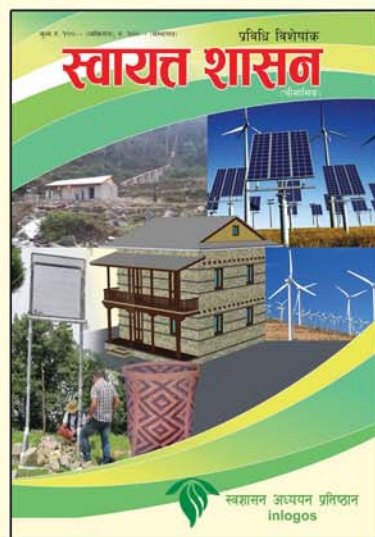
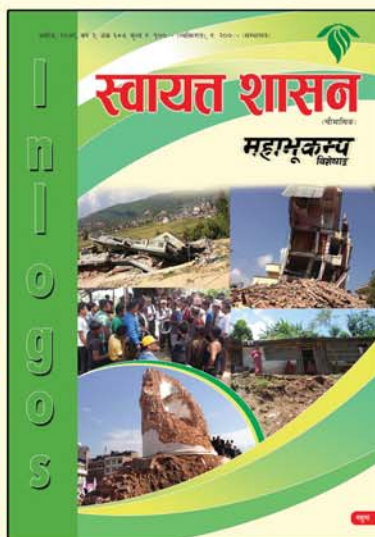
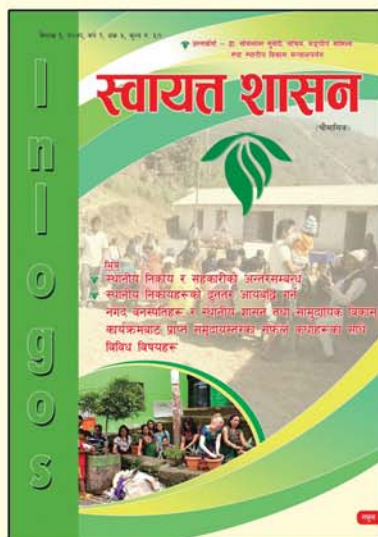
संघीय मामिला तथा स्थानीय विकास मन्त्रालय

(बिनय कुमार गच्छदार)

माननीय उपप्रधानमन्त्री एवं

संघीय मामिला तथा स्थानीय विकास मन्त्री

स्वशासन अध्ययन प्रतिष्ठानका अंकहरू खोजी-खोजी पढ्नुहोस् ।

खरिदका लागि सम्पर्क

www.inlogos.org, E-mail: info@inlogos.org

०१-४४६५९४२, ०१६२२०१९५

स्वायत्त शासन
Local-Self Governance
(Quarterly)

सल्लाहकार
खेमराज नेपाल

सम्पादक मण्डल
पद्मा माथेमा
रविन्द्रनाथ अधिकारी
विनोदप्रसाद ढकाल

सम्पादक
गोपीकृष्ण ढुंगाना

प्रकाशन सहयोगी
नरविर देवान

प्रकाशक
स्वशासन अध्ययन प्रतिष्ठान
Institute of Local Governance
Studies (INLOGOS)
नयाँ बानेश्वर, काठमाडौं
जि.पि.ओ. बक्स २१०९८
टेलिफोन : ४४६५९४२
इमेल: info@inlogos.org
inlogos.org@gmail.com
वेबसाइट: www.inlogos.org

मुद्रण
आरम्भ एड. प्रा. लि.
अनामनगर, काठमाडौं
फोन : ५७०५२७५
इमेल: aarambhaad@gmail.com

असोज, २०७६, वर्ष ६, अंक २०-२१, स्वायत्त शासन (September/October, 2019)

विषय-सूची		
क्र. सं.	विषय	पृष्ठ
१.	स्थानीय सरकार : सुशासन र वित्तीय व्यवस्थापन - पुरुषोत्तम नेपाल	१
२.	न्यायिक अधिकार स्थानीय सरकारको पूर्वशर्त - वसन्त आचार्य	८
३.	स्थानीय तहमा कर्मचारी व्यवस्थापन : राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय अभ्यास - नमराज ढकाल	१४
४.	“न्यायिक समिति” स्थानीय सरकारका ‘लेन्स’ - गोपीकृष्ण ढुंगाना	२२
५.	विपद् जोखिम न्यूनीकरणमा स्थानीय सरकारको भूमिका - कृष्णा कार्की/नवीन दाहाल	२७
६.	स्थानीय सरकार र सुशासन - सूर्यशरण रेग्मी	३३
७.	स्थानीय सरकारहरूको स्रोत परिचालन : चुनौती तथा सम्भावना - रमेशचन्द्र पौडेल	३६
८.	संघीयता, प्रशासनिक पुनर्संरचना र सरकारी सेवा - सागर पण्डित	४१
९.	वित्तीय संघीयतामा स्थानीय शासनको महत्व र चुनौती - पवन तिमिल्सिना	४३
१०.	सबै स्थानीय सरकार सबल बनाउँछौं - होमनारायण श्रेष्ठ	४६
११.	स्वशासन अध्ययन प्रतिष्ठानका गतिविधिहरू	४९
१२.	गाउँपालिका तथा नगरपालिकाको केन्द्र तथा नाम परिवर्तनको विवरण	५२
१३.	‘समृद्ध नेपाल, सुखी नेपाली’ र सिप्लोमेसी (विकास-बहस) - गोपीकृष्ण ढुंगाना	५८

सरकारहरूको सेवा प्रवाह चुस्त र दुरुस्त होस्

नेपालको संविधानले तीन तहका सरकारको व्यवस्था गरेको छ । सबैका आ-आफ्नै कार्यक्षेत्र र दायरा तोकिएका छन् । केही अधिकार साभा सूचीमा राखिएका छन् । केही अधिकार क्षेत्रका विषयलाई भने कानुनद्वारा परिभाषित गर्नुपर्ने देखिएको छ ।

साभा अधिकार क्षेत्रभित्रका यस्ता कतिपय कार्यको कानुनी प्रक्रिया पूरा भइ नसकेको हालको अवस्थामा संघ तथा प्रदेश र स्थानीय तहबीच केही विषयमा द्विविधासमेत देखिन्छ । प्रदेश र स्थानीय तहमा अभै पनि समग्र रूपमा कर्मचारी समायोजन तथा व्यवस्थापनसम्बन्धी कार्य पूरा हुन नसक्दा सार्वजनिक सेवा प्रभावित भएको गुनासो पनि आउने गरेको छ ।

स्थानीय स्रोत तथा अन्तरसरकारी वित्त व्यवस्थापनका पक्षमा ठोस नीति तथा कार्यगत सुधार गर्नुपर्ने देखिएको छ । स्थानीय तहमा सहभागितामूलक योजना तर्जुमा, कार्यान्वयन र अनुगमनको पाटो कमजोर रहेको गुनासो सुन्ने गरिएको छ । यस सन्दर्भमा स्थानीय तहबाट प्रदान गरिने सेवासमेत प्रभावकारी हुन नसकेको गुनासो आइरहेको छ ।

स्थानीय सरकारका रूपमा रहेका नगरपालिका र गाउँपालिकाहरूले दक्षता र कार्यक्षमतामा सुधार ल्याउन आवश्यक देखिएको छ । साथै संघीय शासनका कतिपय विषयमा प्राविधिक स्पष्टता र स्वतन्त्र विचारको आवश्यकता पनि महसुस भएको छ ।

हामीले विगतदेखि निरन्तर प्रकाशन गर्दै आएको स्वायत्त शासन पत्रिकाको यस अंकलाई स्थानीय तहको कार्य प्रणालीप्रति केन्द्रित गरिएको छ । यसबाट स्थानीय शासन, न्याय, दिगो विकास र प्रभावकारी सेवा प्रवाहका बारेमा चासो राख्ने जो कसैलाई सहयोग पुग्ने अपेक्षा लिएको छु ।

यस अंकमा लेख र विचार तथा अनुभवमार्फत हाम्रो यस अभियानमा सहयोग पुऱ्याउने सबै विज्ञव्यक्तित्वप्रति हार्दिक आभार व्यक्त गर्दछु । पत्रिका पढेर मौखिक वा लिखित रूपमा सुभाब दिने वा औपचारिक, अनौपचारिक टिप्पणी गर्ने पाठक विशेष धन्यवादको पात्र हुनुहुन्छ । सबैको सुभाब तथा टिप्पणीले ‘स्वायत्त शासन’ लाई मार्गदर्शन गरेको छ ।

निरन्तरको प्रयासबाट यस पत्रिका प्रकाशनको अवस्थामा ल्याई पुऱ्याउने सम्पादक, सम्पादक मण्डल, सहयोगीहरू र स्वशासन अध्ययन प्रतिष्ठान परिवारलगायत सम्बन्धित सबैमा प्रतिष्ठानको तर्फबाट हार्दिक धन्यवाद व्यक्त गर्दछु ।

धन्यवाद ।

पद्मा माथेमा

कार्यवाहक अध्यक्ष
स्वशासन अध्ययन प्रतिष्ठान
काठमाडौं

स्थानीय सरकार जिम्मेवार र जवाफदेही बनून्

स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन, २०७४ ले स्थानीय तहलाई आमनागरिकप्रति जवाफदेही र जिम्मेवारीपूर्वक कार्य गर्न अभिप्रेरित गरेको छ । यसबाट स्थानीय सरकारहरू स्रोतसाधन र अधिकार सम्पन्न भएका छन् ।

नगरपालिका र गाउँपालिका स्थानीय सरकारकै रूपमा छन् । यस्ता सरकारले आफूलाई विगतका स्थानीय निकायभन्दा फरक र व्यापक रूपमा प्रस्तुत गर्न सक्नुपर्छ । नेपालको संविधानको अनुसूची ८ ले विभिन्न २२ वटा क्षेत्रका एकल अधिकार र अनुसूची ९ मा दिइएका १५ वटा साभा अधिकारसमेत स्थानीय तहले प्रयोग गर्न सक्नुपर्छ । स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन, २०७४ को परिच्छेद ३ मा गाउँपालिका र नगरपालिकाको काम कर्तव्यका बारेमा व्याख्या गरेको छ ।

सोही ऐनले स्थानीय तहको स्रोत व्यवस्थापन र परिचालनको स्पष्ट खाकासमेत पेश गरेको छ । तथापि यस्ता संवैधानिक तथा कानुनी प्रावधानहरू कार्यान्वयन गर्न कतिपय नीतिगत र व्यावहारिक चुनौती समेत देखा पर्ने गरेका छन् । यस्ता चुनौतीको उचित व्यवस्थापन गरी आमनागरिकलाई कानुनप्रदत्त अधिकार र सेवा सुविधा उपलब्ध गराउन स्थानीय तहले संस्थागत तथा कार्यगत क्षमतामा समयानुकूल सुधार गर्दै जानु पर्ने हुन्छ ।

स्थानीय तहले आफ्नो कानुनी परिधिभित्र रही दिगो विकास लक्ष्य (सन् २०१६-२०३०) का कतिपय लक्ष्य तथा सूचक पूरा गर्न महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गर्नुपर्छ । गरिबी, भोकमरी, स्वास्थ्य, शिक्षा, सफा पानी, सरसफाई, स्वच्छ उर्जा, पूर्वाधार, उद्योग र आर्थिक वृद्धिजस्ता विषय दिगो विकास लक्ष्यले समेटेको छ ।

लैंगिक समानता, मर्यादित काम, नवीन खोज, कर्जा सहजीकरण, जलवायु परिवर्तन र सामाजिक न्यायका विविध पक्षसमेत लक्ष्यमा समेटिएको छ । यस दिगो विकास लक्ष्यलाई स्थानीयकरण गरी स्थानीय तहको नीति, योजना र स्रोतसाधनसँग आवद्ध गर्न सके मात्र नतिजा हाँसिल गर्न सकिन्छ ।

यी र यस्ता कैयौं विषय स्थानीय तहको जिम्मेवारीमा पर्छन्, जुन कुराले सार्वजनिक सेवाको प्रभावकारितामा असर गर्दछ । यस्ता विषयको नतिजामूलक अनुगमन गर्ने जिम्मेवारीसमेत स्थानीय तहमा छ । यसर्थ सार्वजनिक सेवाको प्रभावकारिता स्थानीय तहको संस्थागत र कार्यगत क्षमतामा निर्भर गर्दछ ।

कतिपय स्थानीय तहको ध्यान भौतिक पूर्वाधार विकासतर्फ केन्द्रित देखिन्छ । यसले विकासको एउटा पाटोलाई मात्र सम्बोधन गर्न सक्छ । तर सामाजिक पूर्वाधार, मानवीय क्षमता, उत्पादन, विपद् व्यवस्थापन, सहकार्य र समन्वयलगायत संस्थागत विकासको पाटो कमजोर हुँदा सन्तुलित र दिगो विकासले मूर्त रूप लिन सक्दैन ।

स्थानीय तहको कर नीति र वित्तीय व्यवस्थापनको पाटो पारदर्शी नभएका गुनासासमेत सुन्ने गरिएको छ । स्थानीय तहले यस्ता विषयमा ध्यान दिई स्थानीय कानून, नीति, रणनीति र योजना तर्जुमा तथा स्रोत विनियोजन र योजनाको प्रभावकारी कार्यान्वयन, अनुगमन, समीक्षा र मूल्यांकनजस्ता कार्यलाई पारदर्शी र नतिजामूलक बनाउन सकेमा सार्वजनिक सेवा प्रवाहको अवस्थामा सुधार ल्याउन सकिन्छ ।

यस्ता विषय प्रत्यक्ष वा परोक्ष रूपमा संघीयता संस्थागत गर्ने कार्यप्रति सम्बन्धित छन् । यसैले परिवर्तित सन्दर्भमा नागरिक अपेक्षा पूरा गर्न र चुस्त दुरुस्त सेवा प्रवाह गर्न स्थानीय तहको व्यवस्थापन र क्षमता विकासलाई प्राथमिकतामा राख्नु अपरिहार्य छ ।

सम्पादक मण्डल

स्वशासन अध्ययन प्रतिष्ठान
Institute of Local Governance Studies (INLOGOS)

कार्यसमिति

पद्मा माथेमा
कार्यवाहक अध्यक्ष

वीरेन्द्रबहादुर देउजा
निवर्तमान अध्यक्ष

सूर्यशरण रेग्मी
कोषाध्यक्ष

रविन्द्रनाथ अधिकारी
सदस्य

बसन्त राज गौतम
सदस्य

खोमदत्त बराल
सदस्य

ज्ञानीसिंह केसी
सदस्य

विनोदप्रसाद ढकाल
सचिव/निर्देशक

प्रतिष्ठानको अनुरोध

- यस पत्रिकामा छापिएका सामग्रीहरूका विषयमा पाठक प्रतिक्रिया पठाउन ।
- यस पत्रिकाको आगामी अंकमा सफल कार्यक्रमहरू छपाउनका लागि लेख र फोटो पठाउन ।
- यस पत्रिकामार्फत सूचना-सन्देश र सन्देशमूलक विज्ञापन पठाउन ।

१. विनोदप्रसाद ढकाल/निर्देशक

फोन : ४४६५९४२

मोबाइल : ९८४१२६४८४१

इमेल : binodpdhakal@inlogos.org

२. नरवीर देवान

फोन/फ्याक्स : ४४६५९४२

मोबाइल : ९८४१३४४७५०

इमेल : info@inlogos.org, inlogos.org@gmail.com

‘दिगो विकास लक्ष्य’ विशेषांक नियाल्दा

श्रीमान् सम्पादकज्यू

त्रैमासिक पत्रिका ‘स्वायत्त शासन’ को दिगो विकास विशेषांक पढ्ने अवसर पाएँ। दिगो विकासको विषयमा लेखिएको विभिन्न लेखकका लेखहरू, विकासमा देखिएका चुनौतीहरू र समाधानका उपाय यस अंकमा प्रष्ट्याइएको पाइन्छ।

सहस्राब्दी विकास लक्ष्य (२०००–२०१५) सफल कार्यान्वयनपछि संयुक्त राष्ट्रसंघको साधारण सभा सन् २०१५ को प्रस्तावमा पारित भएको दिगो विकास लक्ष्य (सन् २०१५–२०३०) अन्तर्गत १७ वटा लक्ष्य निर्धारण गरी विश्वलाई दिगो विकास स्तरमा रूपान्तरण गर्ने प्रतिवद्धता व्यक्त गरिएको छ। गरिबी निवारण, भोकबाट मुक्ति, स्वास्थ्य जीवन, गुणात्मक शिक्षा, लैंगिक समानता, स्वच्छ पिउने पानी र सफाइ, दिगो आर्जन, शक्ति, सबल काम र आर्थिक वृद्धि, उद्योग प्रवर्द्धन पूर्वाधार विकास, सामाजिक असमानता न्यून गर्ने, सहर र समुदायलाई व्यवस्थित पार्ने, उपभोग र उत्पादनमा समन्वय, जलवायु सन्तुलन, पानीमा बस्ने जीवजन्तुबारे अध्ययन त्यसको संरक्षण, पृथ्वी र जैविक समृद्धि, शान्ति र न्याय यी सबै लक्ष्य प्राप्त गर्न विश्वव्यापी सहभागितालाई राष्ट्रसंघले दिगो विकास लक्ष्य राखेको जस्ता विषयहरू यस अंकमा समावेश विभिन्न लेखहरूमा उल्लेख गरिएका छन्। यसले दिगो विकास लक्ष्यका बारेमा चासो राख्ने जोकोहीलाई लाभ पुग्ने देखिन्छ।

नेपाल संयुक्त राष्ट्रसंघको सदस्य भएकाले यसको कुनै पनि विकास, शान्ति र समृद्धिको कार्यक्रममा सहमति जनाएर सकेको सहयोग गर्छ। सोहीअनुसार दिगो विकासका लक्ष्यलाई आत्मसात गरी यसलाई नेपालको विकास कार्यक्रमहरूमा समावेश गर्दा अपेक्षित नतिजा हासिल गर्न सहज हुने विषयलाई समेत लेखकहरूले उठान गरेको देखियो। यसले दिगो विकास लक्ष्य हासिल गर्न सहयोग पुग्नाको साथै हाम्रा विकास आयोजनाहरूलाई दिगो र नतिजामुखी बनाउन थप मद्दत गर्दछ। पत्रिकाको माध्यमबाट यस्ता विषयहरूलाई सबै तहका सरकारलगायत आमनागरिक समक्ष सन्देश दिनुलाई स्वशासन अध्ययन प्रतिष्ठानको सकारात्मक कार्यको रूपमा लिन सकिन्छ।

सन् २०३० सम्म दिगो विकास लक्ष्य पूरा गर्न राष्ट्रिय अभियानमा स्थानीय तहहरूले महत्वपूर्ण भूमिका हुन्छ। स्थानीय तहको क्षमता विकासका विविध पक्षहरूमा कार्य गर्दै आएको स्वशासन अध्ययन प्रतिष्ठानले यस्तो विषयलाई स्थान दिनु सान्दर्भिक कार्य हो। दिगो विकास लक्ष्य हासिल गर्न स्थानीय तहको भूमिका अहं हुने कुराहरू विभिन्न लेखहरूमार्फत् उठान गरिएको छ। यो अर्को सहाहनीय कार्य हो। यस्ता विषयहरूलाई अभि विस्तृतीकरण गरी आगामी अंकहरूमा समावेश गर्न सकेमा पत्रिका भन्ने उपयोगी हुन सक्नेछ भन्ने लाग्दछ।

नेपालजस्तो गाउँ नै गाउँ भएको देशमा यातायात पूर्वाधारले अहं भूमिका खेल्छ। हिमाल र पहाडले घेरिएको नेपालमा सडक यातायात र वातावरण संरक्षण अति आवश्यक छ। यो सँगै गरिबी निवारणलाई पनि सहयोग पुग्छ। सडक निर्माणले ग्रामीण अर्थव्यवस्थालाई उकास्ने व्यापार, विद्युत्, सञ्चार, शिक्षा, स्वास्थ्य ग्रामीण पर्यटनको विकासमा टेवा पुग्छ। यस अंकमा प्रकाशित विनोदप्रसाद ढकाल, डा. विष्णुकुमार धिताल, पद्मा माथेमा, रविन्द्रनाथ अधिकारी, सूर्यशरण रेग्मी, कृष्णचन्द्र न्यौपानेका लेख, डा. शंकर शर्मा र सीताकुमारी सुन्दासको अन्तर्वार्तामा व्यक्त गरिएका विचार र धारणा दिगो विकासका लागि सम्बन्धित निकाय स्थानीय तहका सबै सरकारलाई एउटा कोशेढुंगा सावित हुन्छ।

‘द लास्ट पेज’ को ‘विकास-बहस’ मा सम्पादक गोपीकृष्ण ढुंगानाले चीनको खासी (ह्वाङ्गसी) गाउँको विषयमा लेख्नु भएको लेख हाम्रा लागि ठूलो प्रेरणादायी विषय छ । खासी चीनको सिङ्गापुर बनेको छ । त्यहाँ वर्षको २० लाख पर्यटक पुग्छन् । सन् १९८० कै दशकमा खासी चीनको सबैभन्दा समृद्ध गाउँ बनेको हो । आज ४० वर्षको चीन विकासको इतिहास लोभलाग्दो छ । छिमेकी देश चीन वैभवशाली छ । सन् २०५० सालसम्ममा चीन एउटा समृद्ध, प्रजातान्त्रिक, सभ्य, मेलमिलापयुक्त र सुन्दर समाजवादी आधुनिक शक्तिशाली देश बनाउने लक्ष्यका साथ चीन अघि बढिरहेको छ ।

ढुंगानाको यो विश्लेषणलाई नियालेर हेर्दा हाम्रा शासकहरूले आफ्नो देश बनाउन छिमेकीबाट पाठ सिकेर देश र समाजका लागि रुचि नलिएको, जागर नचलाएको, त्यागको भावना नदेखाएको ठहर हुन्छ । उहाँले यी सबै कुरा खुलस्त पार्नु भएको छ । ‘विकास-बहस’ स्तम्भ लेखिरहँदा ट्रान्सपरेन्सी इन्टरनेसनलको अनुसन्धान प्रतिवेदन सार्वजनिक भएको थियो । ६ वटा अन्तर्राष्ट्रिय संस्थाको सर्वेक्षणमा आधारित उक्त प्रतिवेदनले भ्रष्ट मुलुकको सूचीमा नेपाल १२४औँ स्थानमा परेको देखाएको छ ।

धुव के.सी.
डल्लु, काठमाडौँ

स्थानीय सरकार

सुशासन र वित्तीय व्यवस्थापन

पुरुषोत्तम नेपाल*

१. पृष्ठभूमि

वर्तमान नेपालको संविधानले संघीय लोकतान्त्रिक गणतन्त्रात्मक शासन व्यवस्थाको माध्यमद्वारा दिगो शान्ति सुशासन, विकास र समृद्धिको आकांक्षा पूरा गर्ने संकल्प गरेको छ। संघीयतामा संघ, प्रदेश तथा स्थानीय तह सबैले आ-आफ्नो अधिकारभित्रको आर्थिक अधिकारसम्बन्धी विषयमा कानुन बनाउने, वार्षिक बजेट बनाउने, निर्णय गर्ने, नीति तथा योजना तयार गर्ने र त्यसको कार्यान्वयन गर्ने गरी आर्थिक अधिकारको प्रयोगको व्यवस्था गरेको छ।

संघले साझा सूचीका विषयमा र आर्थिक अधिकारका अन्य क्षेत्रमा प्रदेशलाई समेत लागू हुने गरी आवश्यक नीति, मापदण्ड र कानुन बनाउन सक्ने व्यवस्था छ। संघ, प्रदेश र स्थानीय तहको वित्तीय अनुशासनसम्बन्धी व्यवस्था संघीय कानुनबमोजिम हुनेछ। सबै तहका सरकार आफूले गरेको निर्णय र कार्यसम्पादनप्रति उत्तरदायी हुने र आ-आफ्नो व्यवस्थापिकामार्फत जनताप्रति जवाफदेही हुनुपर्ने व्यवस्था छ।

नेपाली जनताको अथक प्रयासपछि प्राप्त संघीयताको सफलता अन्तरसरकारी वित्त व्यवस्थापनमा निर्भर रहने कुरामा दुविधा छैन। वर्तमान सन्दर्भमा संघीयताको सफल कार्यान्वयनका लागि स्वस्थ तथा मजबुत मेरुदण्डको रूपमा वित्तीय संघीयताको सन्तुलित, पारदर्शी तथा न्यायपूर्ण ढंगबाट व्यवस्थापन तथा कार्यान्वयन हुनु आवश्यक छ। विधिको शासन र प्रजातान्त्रिक पद्धति संघीय राज्य प्रणालीको सफलताका लागि पूर्वशर्त हुन्। संघीयतामा माथिल्लो तहभन्दा तल्लो तहका सरकारहरू सबल र

शक्तिशाली बन्नुपर्छ भन्ने मान्यता छ।

सामाजिक समावेशीकरण, आर्थिक वृद्धि र सार्वजनिक सेवा प्रवाहलाई सुदृढ नबनाई वित्तीय संघीयता सफल हुन सक्दैन। स्थानीय तहको विकास-निर्माणका लागि आर्थिक स्रोत संकलन गर्न जति कठिन छ, त्योभन्दा संकलित स्रोतको सदुपयोग गर्नु बढी कठिन छ। स्रोत र साधनको लागत एवं लाभको विश्लेषण तथा उत्पादकत्व वृद्धि आर्थिक प्रशासनको सञ्चालनबाट मात्र हाँसिल हुनसक्छ।

२. वित्तीय संघीयता र स्थानीय सरकार

सरकारका विभिन्न तहलाई प्राप्त जिम्मेवारी सम्पादन गर्न आवश्यक स्रोतसाधनको व्यवस्था कहाँबाट कसरी गर्ने र त्यसको उपयोगमा कार्यक्षमता र प्रभावकारिता कसरी हाँसिल हुने भन्ने विषयको समष्टीगत अध्ययन नै वित्तीय संघीयता हो। संघीय व्यवस्थामा विभिन्न तहका सरकारले प्राप्त अधिकारअनुसार राजस्व परिचालन, अनुदान र ऋण प्राप्ति, साधनको विनियोजन, खर्च, हिसाब-किताब, लेखांकन, लेखापरीक्षण र फरफारकका विषयहरूबारे कानुनी व्यवस्था र सोको कार्यान्वयन, जिम्मेवारी र जवाफदेहिताका कुराहरू सुनिश्चित गरिन्छ।

२.१. स्थानीय तहमा वित्तीय हस्तान्तरण

नेपालमा संविधान र प्रचलित कानुनअनुसार स्थानीय तहले देहायबमोजिम अनुदान प्राप्त गर्ने व्यवस्था छ :

- वित्तीय समानीकरण अनुदान (खर्चको आवश्यकता र राजस्वको क्षमताको आधारमा राष्ट्रिय प्राकृतिक

स्रोत तथा वित्त आयोग (आयोग) को सिफारिसमा संघ र प्रदेशबाट प्राप्त हुने),

- सशर्त अनुदान (कुनै योजना कार्यान्वयन गर्न आयोगले तोकेको आधारमा संघ र प्रदेशबाट प्राप्त हुने),
- समपूरक अनुदान (पूर्वाधार विकाससम्बन्धी कुनै योजना कार्यान्वयन गर्न योजनाको कूल लागतको अनुपातका आधारमा संघ र प्रदेशबाट प्राप्त हुने), र
- विशेष अनुदान (कुनै खास उद्देश्य र योजनाका लागि संघ र प्रदेशबाट प्राप्त हुने) पाउने गर्छन्।

यसैगरी राजश्व बाँडफाँट अन्तर्गत स्थानीय तहले देहाय बमोजिमको रकम प्राप्त गर्ने व्यवस्था छ।

- नेपाल सरकारले संकलन गरेको मूल्य अभिवृद्धि कर र आन्तरिक अन्तःशुल्कबाट संकलन भएको रकमको १५ प्रतिशत स्थानीय विभाज्य कोषमा जम्मा हुने र आयोगले निर्धारण गरेको आधार र ढाँचा बमोजिम बाँडफाँट हुने तथा स्थानीय सञ्चित कोषमा मासिक रूपमा प्राप्त हुने।
- प्राकृतिक स्रोतबाट प्राप्त हुने रोयल्टीको बाँडफाँट आयोगको सिफारिसमा प्राकृतिक स्रोतको उपयोगबाट प्रभावित हुने स्थानीय तहलाई २५ प्रतिशत बाँडफाँट हुने र वार्षिक रूपमा प्राप्त हुने।
- प्रदेशले सवारीसाधन करबाट उठेको रकम प्रदेश विभाज्य कोषमा जम्मा गर्नुपर्ने। प्रदेश विभाज्य कोषमा जम्मा भएको रकम ६० प्रतिशत रकम प्रदेश सरकारलाई र ४०

* पूर्वसहसचिव, संघीय मामिला तथा सामान्य प्रशासन मन्त्रालय

प्रतिशत स्थानीय तहलाई बाँडफाँट गरिने र आयोगले निर्धारण गरेको आधार र ढाँचाबमोजिम प्रदेश सरकारले स्थानीय तहलाई बाँडफाँट गर्ने तथा प्रदेशले मासिक रूपमा सम्बन्धित स्थानीय सञ्चित कोषमा जम्मा गर्नुपर्ने व्यवस्था छ ।

यो संवैधानिक र कानुनी व्यवस्था भएता पनि राष्ट्रिय प्राकृतिक स्रोत तथा वित्त आयोगको गठनमा स्थानीय तहको कुनै भूमिका नहुने र आयोगमा स्थानीय तहबाट माग गरिएका विषयहरूमा छलफल हुँदा स्थानीय तहको पक्षमा बोल्ने, पैरवी गर्ने कुनै पद्धति हालसम्म बन्न नसकेको तथा हालको अनुदान तथा राजस्व बाँडफाँटको सूत्र तयार गर्दा वैज्ञानिक अनुसन्धानबाट प्राप्त नतिजाका आधारमा गर्न बाँकी छ । अन्तरसरकारी वित्तीय हस्तान्तरण सबै सरोकारवालाको सहभागिता र सहमतिमा बनेको वैज्ञानिक र अत्याधुनिक सूत्र तयार नभए सम्म यसमा सरोकारवालाको गुनासो रहिरहनु अस्वभाविक होइन । यसका लागि राष्ट्रिय प्राकृतिक स्रोत तथा वित्त आयोगबाट थप अध्ययन अनुसन्धान गर्नु आवश्यक देखिन्छ ।

अबको अनुदान वितरणको सूत्र तयार गर्दा स्पष्ट दृष्टिकोण र पूर्वाधार विकास वा सामाजिक सेवा वा अन्य कुनैमध्ये के उद्देश्य प्राप्त गर्न अनुदान पठाउने हो सोसमेत स्पष्ट भएपछिमात्र संवैधानिक अभिष्ट पूरा हुनाका साथै समतामुखी, कार्यकुशल, प्रभावकारी र दीगोपना आउने भएकाले सबैको सहमतिमा नतिजामुखी हुने गरी कार्यान्वयन गर्नु जरुरी देखिन्छ ।

२.२. स्थानीय राजस्व परिचालन

नेपालको संविधान तथा स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन, २०७४ को व्यवस्थाअनुसार नगरपालिका तथा गाउँपालिकाहरूलाई स्थानीय स्तरमा आय संकलन गर्ने अधिकार प्रदान गरिएको छ । आय संकलन गर्न सक्ने अधिकारको क्षेत्र नगरपालिका र गाउँपालिकाको समान छ भने नगरपालिका र गाउँपालिकाले आफैले कर तथा शुल्कको दर निर्धारण गरी संकलन गर्न सक्ने व्यवस्था छ ।

नेपाली जनताको अथक प्रयासपछि प्राप्त संघीयताको सफलता अन्तरसरकारी वित्त व्यवस्थापनमा निर्भर रहने कुरामा दुविधा छैन । वर्तमान सन्दर्भमा संघीयताको सफल कार्यान्वयनका लागि स्वस्थ तथा मजबुत मेरुदण्डको रूपमा वित्तीय संघीयताको सन्तुलित, पारदर्शी तथा न्यायपूर्ण ढंगबाट व्यवस्थापन तथा कार्यान्वयन हुनु आवश्यक छ । विधिको शासन र प्रजातान्त्रिक पद्धति संघीय राज्य प्रणालीको सफलताका लागि पूर्वशर्त हुन् ।

गाउँपालिका तथा नगरपालिकालाई प्रदान गरिएका मुख्य करहरूमा सम्पत्ति कर, व्यवसाय कर, घरजग्गा बहाल कर छ ।

शुल्कमा नक्सापास, इजाजत, प्रमाणित तथा सिफारिस आदि छन् । त्यसैगरी गाउँपालिका तथा नगरपालिकाले आफ्नो सम्पत्ति परिचालनबाट र सार्वजनिक जग्गाबाट बहाल विटौरी लिन सक्ने व्यवस्था छ । यसका अतिरिक्त गाउँपालिका तथा नगरपालिकाले प्राकृतिक स्रोतहरूको बिक्री, निकासीबाट समेत आय संकलन गर्न सक्ने व्यवस्था रहेको छ ।

प्रदेश तथा संघीय कानूनअनुसार प्राप्त हुने प्राकृतिक स्रोत साधन र सेवा शुल्क रोयल्टी खनिज पदार्थको उत्खनन् रोयल्टी सामुदायिक वनको सञ्चालन व्यवस्थापनबाट प्राप्त हुने रोयल्टी पानी घट्ट, कुलोपैनीजस्ता सेवाबाट प्राप्त रोयल्टी खानेपानी महसुल, स्थानीय साना सतह तथा भूमिगत सिँचाई सेवा शुल्क स्थानीय स्तरमा जडिबुटी तथा अन्य गैरकाष्ठ वन पैदावार उत्पादन, संकलन, प्रशोधन र बजार व्यवस्थापन जनरल अस्पताल, नर्सिङ होम, निदान केन्द्र र स्वास्थ्य संस्थाको दर्ता, सञ्चालन अनुमति स्थानीय सार्वजनिक यातायातको रुट अनुमति, नवीकरण दस्तुर इन्टरनेट सेवा, टेलीसेन्टर, केवल, तारविहीन टेलिभिजन प्रसारण अनुमति, नवीकरण दस्तुर र स्थानीय तहका पत्रपत्रिकाको दर्ता दस्तुर रहेका छन् ।

संघीय कानून (अन्तरसरकारी वित्त व्यवस्थापन ऐन, २०७४) अनुसार स्थानीय तहलाई एकल कर प्रशासनसम्बन्धी व्यवस्थाअनुसार सवारीसाधन करको दर प्रदेशले लगाउने र उठाउने तर टाँगा, रिक्सा, अटो रिक्सा र विद्युतीय रिक्सामा सवारी साधन करको दर गाउँपालिका वा नगरपालिकाले लगाउने र उठाउने घरजग्गा रजिस्ट्रेसन शुल्कको दर प्रदेशले लगाउने र गाउँपालिका वा नगरपालिकाले उठाउने मनोरञ्जन करको दर प्रदेशले लगाउने र गाउँपालिका वा नगरपालिकाले उठाउने विज्ञापन करको दर गाउँपालिका वा नगरपालिकाले लगाउने र उठाउने वित्तीय अधिकार प्रदान गरिएको छ ।

यस बमोजिमको करबाट उठेको रकममध्ये उठाउने तहलाई ६० प्रतिशत र अर्को तहलाई ४० प्रतिशत रकम बाँडफाँट गरी मासिक रूपमा सम्बन्धित सञ्चित कोषमा जम्मा गर्नुपर्ने व्यवस्था छ ।

२.३ राजस्व परिचालनका सवाल

कानूनले गाउँपालिका तथा नगरपालिकालाई आन्तरिक आय परिचालन गर्न सक्ने उल्लेख्य अधिकार दिए पनि ती निकायले पूर्णरूपमा परिचालन गर्न सकेका छैनन् । नसक्नुमा स्थानीय तहको संरचना नयाँ भएको र कतिपय आयका आधार पनि नयाँ भएकाले त्यसका लागि आवश्यक नीति तथा कार्यविधि, संगठनात्मक व्यवस्था, सूचना तथा तथ्यांक बैंकको स्थापना, आयको सम्भाव्यता अध्ययन, नियन्त्रण प्रणालीको स्थापना आदिको कमी हुनु रहेका छन् ।

गाउँपालिका तथा नगरपालिकाको स्थानीय आन्तरिक आय परिचालनमा नयाँ व्यवस्थाअनुसार क्षमता विकास गर्न आवश्यक देखिन्छ । यसका लागि राजस्व परिचालन क्षमता सुधार तथा राजस्वको स्रोत र आधारहरू वृद्धि गर्न गाउँपालिका तथा नगरपालिकाको राजस्व प्रशासनको वर्तमान संगठनको विस्तार गर्नु पहिलो कार्य हो । नयाँ क्षेत्र तथा परिवर्तित राजस्व अधिकारको आधारमा स्थानीय तहले भौतिक सुविधा, उपयुक्त मानव संसाधन व्यवस्था, क्षमता

विकास तालिम, कार्यविधि, सूचना तथा अभिलेख प्रणालीको आवश्यकता देखिन्छ। त्यसका अतिरिक्त वडाहरूबाट समेत तोकिएका शीर्षकहरूमा आय संकलन गर्न क्षमता विकास गरी आवश्यक स्रोत तथा साधन उपलब्ध गराउन आवश्यक देखिन्छ।

राजस्वका दर निर्धारण तथा प्रचार-प्रसार, करदाता शिक्षा, तथ्यांकमा आधारित राजस्व परिचालन नीति निर्माण, शुल्क तथा दस्तुरको दर निर्धारण, राजस्व संकलन विधि निर्धारणजस्ता कार्यमा आन्तरिक तथा बाह्य निकायहरूसँग समन्वय अपरिहार्य हुन्छ। यसका लागि राजस्वका आधार निर्धारण तथा दरहरूमा परिमार्जनका लागि राजस्व परामर्श समितिको भूमिकालाई स्थापना गर्नुपर्छ।

आय संकलनमा वडा समितिको भूमिकालाई स्पष्ट व्याख्या गरी वडा र राजस्व शाखाबीच निरन्तर समन्वय हुन जरुरी छ। राजस्व बाँडफाँट सम्बन्धमा केन्द्र, प्रदेश तथा अन्य स्थानीय तहहरूसँग समन्वय गर्न आवश्यक पहल गर्नुपर्ने देखिन्छ। चुहावट नियन्त्रण, पारदर्शिता र जवाफदेहिता बढाउने, मुलुकको अर्थतन्त्र र नगरपालिकामा हुने आर्थिक कारोबार प्रायः अनौपचारिक क्षेत्रमा हुने भएकाले त्यसलाई कसरी गरेको दायरामा ल्याउन सकिन्छ भनी सरोकारवालासँग छलफल चलाउने गरेमा सकारात्मक वातावरण पैदा हुन सक्ने देखिन्छ।

२.४. स्थानीय तहमा वैदेशिक सहायता तथा आन्तरिक ऋण परिचालन

स्थानीय तहले नेपाल सरकारको पूर्वस्वीकृति लिएर मात्र वैदेशिक अनुदान वा सहयोग लिन वा वैदेशिक अनुदान वा सहयोगमा योजना वा कार्यक्रम कार्यान्वयन गर्न गराउन सक्ने व्यवस्था छ। सरकारको सहमति लिएरमात्र वित्त आयोगले सिफारिस गरेको सीमाभित्र आन्तरिक ऋण लिन सक्ने र सरकारसँग मनासिब कार्यका लागि ऋण लिन सक्ने व्यवस्था छ।

२.५ विश्लेषण

माथि उल्लेखित व्यवस्थाहरूले स्थानीय तहलाई प्राप्त हुन सक्ने आयका

स्रोतहरूलाई व्याख्या गरेको छ। स्थानीय तहले कानून बमोजिम बाहेक आफ्नो अधिकार क्षेत्रमा कुनै कर लगाउन, उठाउन र ऋण लिन नपाउने व्यवस्था छ। कर लगाउँदा राष्ट्रिय आर्थिक नीति, वस्तु तथा सेवाको ओसारपसार, पूँजी तथा श्रम बजार, छिमेकी प्रदेश तथा स्थानीय तहलाई प्रतिकूल असर नहुने गरी लगाउनु पर्ने संवैधानिक व्यवस्था छ।

तर कुटनीतिक नियोग, कुटनीतिज्ञ, वैदेशिक ऋण वा सहायताबाट सञ्चालित परियोजनाबाट हुने पैठारी, सामूहिक वा संयुक्त आवासको बिक्री नभएको स्टक, सामूहिक आवासको सार्वजनिक उपयोगको क्षेत्र आदिमा कर लगाउन पाइँदैन। सेवा शुल्क असुली कार्य भने आफैँ वा व्यवस्थापन करार वा सार्वजनिक निजी साभेदारीबाट गर्न सक्ने व्यवस्था छ। स्थानीय तहको प्रमुख कार्य स्थानीय शासन र विकास हो। यसका लागि सरकारी रकम, आयव्यय, सम्पत्ति र दायित्वको संरक्षण एवं परिचालन गरी नागरिकमैत्री बन्नु आवश्यक छ। त्यसैले आर्थिक सुशासन, पारदर्शिता, स्थायित्व र प्रतिवद्धताको सुनिश्चितताका लागि प्रभावकारी हुनुपर्छ। स्थानीय तहको ठूलो चुनौती विकास तथा वित्तीय व्यवस्थापनलाई पारदर्शी र उत्तरदायी हुने गरी सुधार गरी नागरिकप्रतिको जिम्मेवारी पूरा गर्नु हो।

वित्तीय संघीयता र वित्तीय विकेन्द्रीकरणका बारेमा सम्बन्धित सरोकारवालालाई जानकारी तथा सुसूचित बनाउनु, स्थानीय तहको कर रोपण तथा राजस्व परिचालन क्षमताको विकास गर्नु, अन्तर निकायगत समन्वय कायम गर्नु, केन्द्रीकृत मानसिकतालाई संघीय स्वरूपमा बदल्न कर्मचारी तथा जनप्रतिनिधिको दक्षता तथा क्षमता अभिवृद्धि गर्नु, तीनै तहको सरकारबीच समन्वय, सहकार्य तथा सहअस्तित्वलाई बढावा दिई वित्तीय अनुशासन कायम राख्नु, शासनमा उत्तरदायित्व तथा जवाफदेहिता अभिवृद्धि गर्नु, वित्तीय संघीयताका विषयमा अध्ययन, अनुसन्धान कम हुनु, राजनीतिक प्रतिवद्धता, प्रशासनिक तटस्थता तथा कटिबद्धता नहुनु आज

पनि त्यत्तिकै चुनौती छन्।

संविधानले सबल, बलियो र सशक्त स्थानीय तहको परिकल्पना गरी स्वयं जवाफदेही हुने स्थितिको प्रारूप उल्लेख गरेको छ। स्थानीय नागरिकमा हाम्रो अधिकार हाम्रो दायित्व, हाम्रो कार्य सम्पादन हाम्रो जवाफदेहिता भन्न आशाको सञ्चार उत्पन्न हुन गएको छ। तसर्थ सबैले आ-आफ्नो क्षेत्रबाट दायित्व बहन गर्न सक्ने सामर्थ्य र जवाफदेहिता बहन गर्ने प्रणालीको विकास गर्न सकियो भने सबै खालको समस्या निरूपण गर्न सकिन्छ।

स्थानीय तहको समग्र व्यवस्थापन र विकासमा उत्तरदायित्व, जवाफदेहिता, कार्यको पारदर्शिता र विधिको पालना महत्वपूर्ण विषय हुन्। स्थानीय तहको विकासमा योग्य, निष्ठावान, कुशल, अनुभवी र चरित्रवान् मानव संसाधन आवश्यक हुन्छ। योग्य र क्षमतावान् नेतृत्वबाट मात्र स्थानीय जटिलताको सम्बोधन हुन गई निश्चित उत्पादकत्व प्राप्त गर्नमा सघाउ पुग्छ।

३. वित्तीय कार्य सम्पादनको सिलसिलामा स्थानीय सरकारले गरेका राम्रा र उत्साहजनक कुराहरू

नेपालमा संघीयताको व्यावहारिक अभ्यास सुरु भएको दुई आर्थिक वर्ष व्यतित भएको छ। यस बीचमा प्रदेश तथा स्थानीय तहलाई वित्तीय आयोगको सिफारिसका आधारमा समानीकरण, सशर्त अनुदान तथा स्वीकृत कार्यविधिवमोजिम समपूरक र विशेष अनुदान उपलब्ध गराउनुका साथै मूल्य अभिवृद्धि कर र आन्तरिक अन्तःशुल्क तथा प्राकृतिक स्रोतको रोयल्टीबाट तोकिएको आधारमा राजस्व बाँडफाँटको रकम उपलब्ध गराएर एवं स्थानीय तथा प्रदेश सरकारलाई आन्तरिक राजस्व परिचालन गर्न प्रोत्साहित गरेर संघीयताको कार्यान्वयनमा साधनको व्यवस्थापनमा क्रमशः सुधार गर्दै गएको देखिन्छ।

तर प्रदेश, नगरपालिका तथा गाउँपालिकाको संस्थागत तथा निर्वाचित जनप्रतिनिधि तथा कर्मचारीको व्यक्तिगत क्षमता विकास र सशक्तीकरण नभएसम्म सुधारको प्रभाव र असर

नगन्य हुनसकछ (जेमी २०१९) । यो दुई वर्षमा स्थानीय तहमा केन्द्रीय र प्रादेशिक अनुदान तथा आन्तरिक स्रोत गरी करिब साढे ५ खर्ब रकम परिचालन भएको छ । देशका विभिन्न भागमा रहेका स्थानीय गाउँपालिका तथा नगरपालिकाहरूले सेवा प्रवाह र स्थानीय विकासमा निकै राम्रा काम सम्पादन भएका छन् ।

धेरै स्थानीय तहले स्पष्ट दृष्टिकोण र प्राथमिकतासहित आवधिक योजना, सहरी विकास योजना, भूउपयोग योजना, यातायात गुरुयोजना, फोहोरमैला व्यवस्थापन योजना तयार गरी कार्यान्वयन थालेका छन् भने केहीले यस्ता योजना निर्माण कार्य सुरु गरेका छन् । धेरैजसोको प्रोफाइलमात्र तयार भएको छ । विकासका काममा अधिकांश पालिकाले बस्ती बस्ती र वडावडामा मोटर चल्ने सडक निर्माण गरेका छन् भने केहीले स्थानीय जनताका घरघरमा शुद्ध खानेपानी पुऱ्याएका छन् ।

केहीले पालिकाका सडकमा निकाससहितको नाली र घरघरमा ढल निकासमा काम भएको छ । केहीले दैनिक सडक सफा गर्ने तथा फोहोर मैला संकलन गरी प्रोसेसिङ केन्द्र तथा ल्याण्डफिल साइटमा लैजाने व्यवस्था सुरु गरेका छन् । केही स्थानीय तहमा स्वास्थ्य चौकी तथा अस्पतालहरूमा दक्ष जनशक्ति, औषधि, उपकरण, प्रविधि र पूर्वाधार सुविधा सहितका सेवा उपलब्ध हुन थालेको तथा बर्थिङ सेन्टरहरू सञ्चालनमा आएका छन् । धेरैले आफ्नो पालिकामा शैक्षिक सुधार योजना सञ्चालन गरेका छन् ।

विद्यालयहरूमा सुविधा सहित पठनपाठनमा सुधार हुनु, पाठ्यपुस्तक समयमै उपलब्ध हुनु, सहकारी खेती र पशुपालनमा सामूहिकता आउनु, मलखाद विउविजन सहितको कृषि र पशु प्राविधिक सेवा, कृषि वस्तु संकलन तथा बजार स्थल, सुपथ मूल्य सहकारी पसल र हाटबजार सञ्चालनमा आउनु निकै उत्साहप्रद कुरा हुन् । केहीले सामाजिक परिचालन र समावेशी विकासका कार्यक्रमहरू, विविध किसिमका सिँचाइका कार्यक्रमहरू, कृषिवस्तु संकलन तथा बजार स्थल,

खुला क्षेत्र, पार्क, सामुदायिक भवन, विपद् व्यवस्थापन केन्द्र, पुस्तकालय, खेलमैदान, सूचना केन्द्र आदिका साथै नागरिकलाई विभिन्न किसिमका सिफारिस गर्न विद्युतीय अनलाइन सेवा, अनलाइन घरनक्सा पास गर्ने आदि विविध सेवा प्रदान गरेको जानकारी प्राप्त भएका छन् ।

यी सबै सेवा तथा विकास कार्यहरू एउटै पालिकामा अवश्य छैनन् । पालिकाहरूमा यीमध्ये केहीको सुरुआत हुनुलाई उत्साहप्रद मान्नुपर्छ । वास्तवमा संघीयताको लाभ नै यही हो ।

४. स्थानीय तहमा चर्चामा आएका आर्थिक विसंगति, तिनका कारण र सुधारका उपाय

दुई वर्षको अवधिमा सबै स्थानीय तहले माथि भनेजस्तै असल सुरुआत गरेका छन् भन्ने होइन । जनताले सोचेजस्तो प्रभावकारी सेवा प्रवाह नभएको र आशलाग्दो सुशासनको अभ्यास नगरेको चर्चा जताततै हुने गरेको छ । सुशासन, विधिको पालना र कामको प्रभावकारिताको हिसाबले हेर्दा भने स्थानीय तहका सुरुआती दिन त्यति उत्साहप्रद देखिएका छैनन् ।

मुलुकको सञ्चार जगत, महालेखा परीक्षकको विभाग, अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोग, राष्ट्रिय सतर्कता केन्द्रजस्ता निगरानी गर्ने निकाय र विभिन्न अनुसन्धानमूलक प्रतिवेदनहरू र सार्वजनिक सञ्चारमाध्यमले कतिपय स्थानीय तहमा विविध प्रकृतिका समस्या औल्याएका छन् । कतिपय स्थानीय

पदाधिकारी र जिम्मेवार कर्मचारी भ्रष्टाचारको आरोपमा कारबाहीमा परेका छन् । तर राजस्व असुली र खर्चमा स्पष्टता तथा पारदर्शिता, विधिको पालना, जिम्मेवारी र उत्तरदायित्व किटान गरी वित्तीय जवाफदेहिता सुनिश्चित नगरी सार्वजनिक निकायको साधन व्यक्तिगत हितमा उपयोग गर्दा, परिणाम ननिस्कने गरी काम गर्दा वा हानी नोक्सानी तथा हिनामिना गर्दासमेत कारबाही नहुने परिपाटीले स्थानीय स्तरमा वित्तीय अनुशासन अत्यन्त कमजोर देखिएको छ ।

महालेखा परीक्षकले दिएका दुई वर्षका प्रतिवेदनले स्थानीय तहमा उत्तरदायित्व पूरा नभएको, वित्तीय जवाफदेहिता न्यून रहेको, बजेट सीमा र मार्गदर्शन नबनाउने गरेको, अनुदान, राजस्व बाँडफाँट र आन्तरिक स्रोतबाट प्रशासनिक तथा अनावश्यक खर्च बृद्धि भएकोजस्ता विषय प्रायः सबै स्थानीय तहमा उठाएको देखिन्छ । सम्भाव्य स्रोतको पहिचान र परिचालन नगर्ने, आयोजनाबाट लाभ प्राप्त गर्ने उपभोक्ताको उपस्थिति नरहने, आयोजना खाता नराख्ने, दोहोरो खर्च लेख्ने, पेशकी फछ्यौट नगर्ने, जिम्मेवारी कम सार्ने, घटी असुली गर्ने, नियमले लिनुपर्ने भन्दा घटी आय प्राप्त गर्ने, त्रुटिपूर्ण ढंगले योजना तथा कार्यक्रम तयार गर्ने, त्रुटिपूर्ण निर्णय गरी नोक्सानीको दायित्व भुक्तानी गर्ने, गर्नुपर्ने काम छुटाउने, नगर्नुपर्ने कामलाई प्राथमिकता दिने, समयमा सामानको प्रयोग नगर्ने, व्यक्तिविशेषलाई लाभ पुग्ने गरी निकास तथा खर्च गर्ने, गैरकानुनी रूपमा राजस्व छुट दिने, राजस्व माफी मिनाहा गर्ने, कर शुल्कको असुलीमा नियमितता नअपनाउने, कागज प्रमाण पेश नगरी भुक्तानी गर्ने, नगद जिम्मेवारी नसार्ने, अंक/अक्षर केरमेट गरी बढी भुक्तानी गर्ने, कार्यक्रमको प्रक्रियागत ढिलाइ गर्नेजस्ता अनियमितता देखिन्छन् ।

आयोजनामा मूल्यांकन वा प्रभाव मूल्यांकन नगर्ने गरेको, वडा कार्यालयहरू लगायतले गर्नुपर्ने काममा विविधता भए पनि क्षमता विकास र गुणस्तरमा ध्यान नदिइएको, जिम्मेवारी तथा कर्तव्यमा दृष्टि नपुऱ्याइएको र कानूनले सुम्पेको जिम्मेवारी अरुलाई पन्छाउने

राजस्वका दर निर्धारण तथा प्रचार-प्रसार, करदाता शिक्षा, तथ्यांकमा आधारित राजस्व परिचालन नीति निर्माण, शुल्क तथा दस्तुरको दर निर्धारण, राजस्व संकलन विधि निर्धारणजस्ता कार्यमा आन्तरिक तथा बाह्य निकायहरूसँग समन्वय अपरिहार्य हुन्छ ।

प्रवृत्ति सर्वत्र देखिएको विषयलाई उठाएको देखिन्छ । असार विकासको निरन्तरता, औपचारिकतामा योजना निर्माण, कर्मचारी अभाव, जनप्रतिनिधिका लागि पर्याप्त सुविधा भोगका साधन खरिद र उपयोग, सुविधामा मिलेमतोजस्ता कार्य बढेको तथा ११ महिना ४० प्रतिशत हुन नसकेको विकास प्रगति असारमा आएर शतप्रतिशत खर्च हुनुलाई विकृतिको रूपमा प्रायः सबै सार्वजनिक सञ्चारमाध्यमहरूले समेत अत्यन्त महत्व दिई उठाउँदै आएको पाइन्छ ।

यस्ता कुराको पुनरावृत्ति नगर्न र उच्च नैतिकता एवं इमान्दारीका साथ जनतालाई घरदैलोमै सरकारी सेवा उपलब्ध गराउन गठित स्थानीय तह बेलैमा चनाखो रहनु जरुरी हुन्छ । यसका लागि आफूले सम्पादन गर्ने कार्यमा आर्थिक अनुशासनसहित वित्तीय उत्तरदायित्व र जवाफदेहिता पूरा गर्न ध्यान दिनुका साथै समग्र सुशासन र गुणस्तरीय सेवाको प्रत्याभूति गर्न स्थानीय तहका प्रमुख तथा अध्यक्ष, कार्यपालिकाका पदाधिकारी, प्रमुख प्रशासकीय अधिकृत लगायतका कर्मचारीले जिम्मेवारीबोध गरी सकारात्मक भूमिका खेल्नु अनिवार्य हुन्छ ।

स्थानीय तहको व्यवस्थापनले नीति तथा कार्यविधिहरू तयार गर्ने, सबैका कामकारवाहीमा सुपरिवेक्षण गर्ने, दूरदृष्टि राख्ने, इमान्दारिता प्रदर्शन गर्ने, उच्च नैतिकताको संस्कार विकास गर्ने, उपयुक्त नियन्त्रण व्यवस्था कायम गर्ने, संस्थाका सम्पत्तिहरू संरक्षण गर्ने, कार्य सम्पादनको प्रतिवेदन प्रणालीलाई व्यवस्थित गर्ने, नियन्त्रण संयन्त्र स्थापना गर्ने, अनियमित कामकारवाही गर्नेलाई दण्ड गर्ने, विभेदरहित क्रियाकलाप सञ्चालन गर्ने, आम मनोभावनामा रही नागरिकमैत्री कार्यक्रम तथा योजना सञ्चालन गर्ने, नियन्त्रण र सन्तुलनको वातावरण सिर्जना गर्ने, समष्टिगत रूपमा नगदमा आधारित भए एकीकृत आयव्यय विवरण तयार गर्ने, वित्तीय विवरण तयार गर्ने तथा लेखापरीक्षणमा औल्याइएका सुझाव तथा आलोचनाको जवाफदेहिता वहन गर्ने जिम्मेवारी स्थानीय तहमा आएको छ ।

यस्तै स्थानीय तहको वित्तीय विवरण तयार गर्दा पालना गर्नुपर्ने र पारदर्शी रूपमा खुलासा हुने गरी स्तरीय प्रतिवेदन प्रणालीको अनुशरणसमेत गरी वित्तीय प्रतिवेदनप्रति विश्वसनीयता र सबैको आश्वस्तता कायम राख्नु अनिवार्य देखिएको छ ।

५. स्थानीय तहमा वित्तीय पारदर्शिता र जवाफदेहिता

वित्तीय अनुशासन अभिवृद्धिका लागि अन्तरसरकार वित्त व्यवस्थापन ऐन, २०७४ मा संघीय, प्रादेशिक तथा स्थानीय गरी सबै तहका सरकारले प्रत्येक आर्थिक वर्ष बजेट बनाउँदा आ-आफ्नो अधिकार क्षेत्रभित्रका विषयमा आगामी वर्ष सम्पादन गरिने कार्यका विषयमा चालू खर्च, पूँजीगत खर्च र वित्तीय व्यवस्थाका लागि आवश्यक पर्ने रकमसमेत समावेश गरी सार्वजनिक खर्चको अनुमानित विवरण र मध्यकालीन खर्च संरचना अनिवार्य रूपमा तयार गर्नुपर्ने, आयव्ययको प्रक्षेपण गर्नुपर्ने, आर्थिक सर्वेक्षण पेश गर्नुपर्ने, बजेटमा व्यवस्था गरेर मात्र खर्च गर्नु पर्ने, पूँजीगत खर्चको रकमलाई चालू खर्चमा रकमान्तर गर्न नपाइने, खर्चमा पारदर्शिता कायम गर्नुपर्ने, आयव्ययको वर्गीकरण र लेखांकन गर्नुपर्ने, आवधिक विवरण पेश गर्नुपर्ने लगायतका कार्य गर्नुपर्ने उल्लेख छ ।

यद्यपि स्थानीय तह तथा प्रदेशका लागि आवश्यक सबै कानुनी संरचनाहरू तयार भई कार्यान्वयनमा आइ नसकेको, राष्ट्रिय प्राकृतिक स्रोत तथा वित्त आयोग गठनले पूर्णता पाइ नसकेको, स्थानीय र प्रदेश तहमा पर्याप्त मात्रामा बजेट निर्माण तथा सार्वजनिक खर्च व्यवस्थापनमा दक्ष र अनुभवी जनशक्ति उपलब्ध हुन नसकेकाले धेरैजसो स्थानीय तहको बजेट तथा कार्यक्रम विधिसम्मत र विश्लेषणयुक्त हुन सकेका छैनन् ।

समयमा बजेट नबन्ने तथा बने पनि केही व्यक्तिले बढी महत्व पाउने, तोकिएको मितिमा सभामा प्रस्तुत बल्ल बल्ल भए पनि पर्याप्त छलफल नभै पारित हुने कारणले गर्दा राजस्व परिचालन तथा बजेट खर्च गर्ने तथा सार्वजनिक खर्च व्यवस्थापन दरिलो

बन्न सकेको देखिँदैन । प्रदेश तथा स्थानीय तहको खर्च आवश्यकता तथा राजस्व सम्भाव्यताको लेखाजोखा वैज्ञानिक ढंगबाट हुन नसकेकाले अभै पनि अन्योलता रहेको र संघीय अनुदानमै भर पर्दै आएको देखिन्छ । कानूनमा सबै सरकारले बजेट तयार गर्दा विकास योजना तथा मध्यकालीन खर्च संरचना अनिवार्य रूपमा तयार गर्नुपर्छ भनिए पनि दक्षतापूर्ण ढंगले हुन नसक्दा वित्तीय अनुशासन कायम गर्न गराउन सकिएको छैन ।

आर्थिक क्रियाकलाप बुद्धिमत्तापूर्ण ढंगले सञ्चालन गर्न स्थानीय तहका सम्बन्धित पदाधिकारीले सार्वजनिक जवाफदेहिताको पालना गर्नु आवश्यक छ । स्थानीय तहको क्रियाकलापको पारदर्शिता तथा असल लेखांकन अभ्यासको थालनी हुनुपर्छ । स्थानीय उत्तरदायित्व र वित्तीय जवाफदेहितालाई सशक्त र समयसापेक्ष बनाउन सरोकारवाला सबैको ध्यान पुग्न जरुरी छ ।

६. स्थानीय तहमा सुधार गर्नुपर्ने विषयहरू

नेपालको वैदेशिक व्यापारमा घाटाको दर बढ्दै गई कूल आयातको १५ प्रतिशत खाद्यान्नले ओगटेको देखिन्छ । यसले गर्दा स्थानीय तहको कार्य जिम्मेवारीमा परेको कृषि क्षेत्रमा लगानी बढाउनु अत्यावश्यक देखिन्छ ।

संघीयताको एउटा उद्देश्य स्थानीय स्रोतसाधनको पहिचान, उत्पादनमा त्यसको उपयोग र पुनरुत्पादनको मात्रा बढोस् भन्ने पनि हो । तर यो दुई वर्षको अभ्यासले त्यसबारे आशावादी हुने गरी सामान्य संकेत पनि दिएन । स्थानीय सरकार सञ्चालकहरू कोही पनि उत्पादन बढाउने योजनासहित लागि परेको पाइएन । बरु धेरैजसो स्थानीय तहले केन्द्रप्रदत्त बजेटबाट सडक निर्माणसँग सम्बन्धित भारी उपकरणलगायत सामग्री खरिद गर्नु र बजेटको अधिकांश हिस्सा सडक निर्माणमै खर्च गर्न जोड गरेको देखियो ।

विश्वव्यापीकरणको सञ्जालमा जोडिएको वर्तमान युगमा अन्तरनिर्भरता

अत्यावश्यक मानिन्छ । यसका लागि हामीले पनि विश्व बजारमा भाग लिन सक्ने गरी तुलनात्मक लाभको क्षेत्र विकास गर्नुपर्छ । नेपालको हावापानी, पुँजी र मानव श्रमका आधारमा अहिले पनि कृषिजन्य उत्पादनलाई तुलनात्मक लाभको क्षेत्र मानिन्छ । तर कुनै पनि स्थानीय सरकार, प्रदेश सरकार र स्वयं सँघीय सरकार यो क्षेत्रको विकासमा गम्भीर देखिएका छैनन् । जबसम्म हामी आफ्नो लाभका क्षेत्रमा आत्मनिर्भर र उत्पादनमा उच्च हुन सक्दैनौं, तबसम्म अन्तरनिर्भरता पनि सम्भव हुने छैन । त्यसैले सँघीयता उत्पादनमूलक बनाउन जोड दिनुको विकल्प छैन ।

अर्कोतर्फ सँघीय सरकार तथा प्रदेश सरकारले स्थानीय तहमा पठाएका अनुदानहरू के उपलब्धिका लागि पठाइएको हो र त्यसको कार्यान्वयन सहजीकरण, अनुगमन र प्रतिवेदन व्यवस्थाका बारेमा स्थानीय तहका पदाधिकारी र कर्मचारी दुवैलाई स्पष्ट हुने गरी अभिमुखीकरण गर्नसमेत सकिएको देखिँदैन ।

आर्थिक वर्ष २०७४/७५ मा सँघीयता लागू भएको पहिलो वर्ष भएकाले साविकमा जिल्ला स्तर तथा स्थानीय स्तरमा सञ्चालित शिक्षा, स्वास्थ्य, कृषि, पशु, महिला विकास, स्थानीय पूर्वाधारका सडक, खानेपानी, सिँचाइ, नदी नियन्त्रण, फोहोर र मैला तथा सरसफाई, सामाजिक पूर्वाधार, ग्रामीण विद्युतीकरण र बस्ती विकासलगायत सबै विषय र क्षेत्रमा विनियोजित बजेट समानीकरण र सशर्त अनुदानको रूपमा स्थानीय तहमा पठाइयो ।

तर त्यसको औपचारिक जानकारी बजेटसँगै पठाइएन । यसले गर्दा स्थानीय तहले बजेट बढेर आएको भनी थप विकास योजनाका कार्यक्रम बनाए । तर कार्यान्वयन गर्दा विषय क्षेत्रमा अनिवार्य रूपमा रकम विनियोजन गर्नु परेकाले सभाबाट छानिएका कतिपय योजना बजेट अभावमा ड्रप गर्नुपर्थ्यो । यसका साथै माथिल्लो तहबाट प्राप्त साधनको उपयोग जनताले अनुभूति गर्ने गरी स्थानीय आवश्यकता र

जनताको मागबमोजिम कार्यकुशल र प्रभावकारी ढंगले सम्पादन गरी सेवा प्रवाहमा सुधार तल्लो तहका सरकारबाट हुन नसकेसम्म साधन तल पुगेको आधारमा मात्र वित्तीय सँघीयता सफल भएको मान्न सकिँदैन ।

स्थानीय सेवा प्रवाहको कुरा गर्दा स्थानीय तहहरू साविकका स्थानीय निकायजस्तै सडक, पुलपुलेसा, खानेपानी, भवन, सिँचाइ, ढलनिकासजस्ता पूर्वाधारमा मात्र केन्द्रित भएको देखिन्छ । हालको संविधान र प्रचलित कानूनले स्थानीय तहलाई उच्च माध्यमिकसम्मको शिक्षा, आधारभूत स्वास्थ्य, कृषि तथा पशु विकास, समावेशी क्षेत्र, स्थानीय आर्थिक विकास, पोषण तथा सरसफाईलगायत मानवीय र आर्थिक विकासका धेरै जिम्मेवारी प्रदान गरेकोमा यी क्षेत्रमा तोकेर आएको सशर्त अनुदानबाहेक समानीकरण अनुदान, राजस्व बाँडफाँट र आन्तरिक राजस्वको रकम विनियोजन गरी सेवा प्रवाहमा सुधार गर्नेतर्फ लाग्न सकेको देखिँदैन ।

७. स्थानीय तहको कार्य सम्पादनमा क्षमता विकासको महत्त्व

लामो समयसम्म तत्कालीन स्थानीय निकाय कर्मचारीबाट मात्र सञ्चालन गर्ने परिस्थितिबाट एकैचोटी निर्वाचित जनप्रतिनिधिले स्थानीय तहको कार्यपालिकामा काम गर्नु परेको, निर्वाचित जनप्रतिनिधिलाई स्वायत्त र अधिकारसम्पन्न स्थानीय तह कसरी सञ्चालन गर्ने विषयमा पूर्वअनुभव र आवश्यक क्षमता विकासको प्रबन्ध गर्न नसकिएको, स्थानीय तहमा खटाइएका प्रमुख प्रशासकीय अधिकृत तथा अन्य कर्मचारी पनि स्वायत्त र अधिकारसम्पन्न स्थानीय तहमा काम गर्ने अनुभव नभएकाले दुई वर्ष स्थानीय तह तदर्थतामै चले भन्ने आरोप खण्डन गर्ने ठोस तथ्य र प्रमाण जुटाउन गाह्रो परेको छ ।

स्थानीय तहका सांसदहरूको निर्वाचन समावेशी तरिकाबाट गर्नुपर्ने बाध्यता र तल्लो तहमा राजनीतिक दलका खारिएका अनुभवी कार्यकर्ताभन्दा नयाँ र पूर्वअनुभव नभएका कार्यकर्ता तुलनात्मक रूपमा बढी संख्यामा निर्वाचित भएको तर यस्ता निर्वाचित

लामो अन्तरालपछि निर्वाचित स्थानीय जनप्रतिनिधिको स्थानीय शासनमा प्रत्यक्ष सहभागिता भएकाले सुरुका अवधिमा विधि र कार्यसंस्कार बसाउन केही अघ्योल हुनु स्वभाविकै मान्नुपर्छ । विधि निर्माण, क्षमता विकास र सहभागितात्मक निर्णय पद्धति स्थापित गर्न सकिएमा यसमा पर्याप्त सुधारको गुञ्जाइस देखिन्छ । वित्तीय सँघीयताका अवयवहरूको अस्पष्ट कार्यान्वयन नै वित्तीय अराजकता सिर्जनाको मूल बिन्दु हो । संविधान र कानूनले प्रदान गरेको जिम्मेवारी र जवाफदेही निर्वाहभन्दा निजी स्वार्थलाई प्राथमिकता दिँदै सार्वजनिक पद र साधनको प्रयोग निजी हितमा बढी हुने अवस्था यदाकदा देखिनुलाई खतराको संकेतको रूपमा लिनुपर्छ ।

जनप्रतिनिधिको स्थानीय सरकार सञ्चालनमा प्रजातान्त्रिक अभ्यास, विधि निर्माण प्रक्रिया, कार्यपालिकाले गरेका निर्णय तथा सम्पादित काममा उत्तरदायी र जवाफदेही बनाउने तौरतरिका आदि विषयमा क्षमता विकास गर्ने ठोस कार्यक्रम दिन नसकिएकाले स्थानीय तहमा कार्यपालिकाको प्रमुख कार्यकारीमा निर्वाचित प्रमुख तथा अध्यक्षको नियन्त्रण आवश्यकताभन्दा बढी नै रहेका गुनासा बढेका छन् ।

क्षमता अभिवृद्धि गरी विगतमा सिकेका राम्रा अभ्यासको अनुसरण र नराम्रा तथा अनियमितताको नियन्त्रण गर्नुपर्छ । स्थानीय विकासका लागि नीति निर्धारण गर्नेदेखि कार्यान्वयन गर्ने प्रक्रियासम्म पद्धतिसँग तालमेल गरी आफूलाई सक्षम बनाउने मार्गमा तत्काल सुधार गर्नुपर्छ । नागरिकप्रतिको जिम्मेवारी पूरा गर्न नीति, योजना, स्रोत बाँडफाँट, परिचालन, अनुदानको उपयोग, प्रविधि, विधिको पालना, गुणस्तरीय कार्य, पारदर्शी लेखा प्रणाली र नतिजाको लेखापरीक्षण गरी सुशासनको प्रत्याभूति दिलाउन सबैले जोड दिनुपरेको छ ।

८. स्थानीय तहका समस्या तथा सहयोग गर्नुपर्ने क्षेत्रहरू

अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोगले जनाएअनुसार स्थानीय तहमा सार्वजनिक तथा भवन निर्माण र त्यसको गुणस्तर, छात्रवृत्ति रकम दुरुपयोग, पाठ्यपुस्तक वितरण, शिक्षक कर्मचारी नियुक्ति, सामाजिक सुरक्षा भत्ता वितरण, उपभोक्ता समितिमा पर्फत हुने विकास निर्माण, सार्वजनिक जग्गा व्यक्तिका नाममा दर्ता, वन तथा ऐलानी जग्गा, औषधि खरिद तथा वितरण, स्थानीय तहमा करार कर्मचारी नियुक्ति, आन्तरिक आयको विनियोजन, नक्कली बिल भरपाई लगायतका क्षेत्रमा भ्रष्टाचार तथा अनियमितता हुने गरेको देखिन्छ ।

स्थानीय स्तरमा देखिएका माथि उल्लेखित परिस्थिति सिर्जना हुनुमा स्थानीय तहका निर्वाचित जनप्रतिनिधि र कर्मचारीभन्दा केन्द्र सरकार बढी जिम्मेवार र उत्तरदायी देखिन्छ । केन्द्रका विषयगत मन्त्रालयहरूले देखाएको विगतमा आफूले गरिएको कार्य छोड्न नचाहने प्रवृत्ति, माथिबाट निर्णय गरे सोही काम राम्रो हुने तर तल छोडेमा सबै कुरा बिग्रन्छ भन्ने मानसिकता, सामान्य प्रशासकीय कार्य सम्पादन गर्नेदेखि विशेषज्ञ सेवा प्रवाहका लागि आवश्यक कर्मचारीको सधैं अभावमा काम गर्नुपरेको अवस्थाको सिर्जना, सामान्य अभिमुखीकरणबाहेक निर्वाचित जनप्रतिनिधि तथा कर्मचारीलाई बदलिँदो परिस्थितिअनुकूल कसरी कार्य सम्पादन गर्ने भन्ने विषयमा तालिम तथा क्षमता विकासका कार्यक्रमको अभाव आदि परिस्थिति सिर्जनामा माथिल्लो तहले जिम्मेवारी लिने पर्ने देखिन्छ ।

हाल स्थानीय तहमा तत्काल नगरी नहुने गरी खड्किएका केही महत्वपूर्ण विषयहरू छन् । तिनको व्यवस्थापन गर्न सके स्थानीय तहमा प्रजातान्त्रिक व्यवहार, मिलेर काम गर्ने संस्कृति, जिम्मेवारी र जवाफदेहितामा वृद्धि, विनियोजन दक्षता र खर्चमा प्रभावकारिता ल्याउन मिहेनत गर्ने प्रवृत्ति बढ्दै जाने देखिन्छ । यस्ता विषयहरूमा प्रशासकीय व्यवस्थासँग सम्बन्धित कुरा जस्तो वडाध्यक्ष, कार्यपालिका सदस्यलगायत गाउँपालिका

तथा नगरपालिकाका पदाधिकारीको कार्य बाँडफाँट गर्ने कार्य विभाजन नियमावलीको स्वीकृति, वडा कार्यालयको व्यवस्थापन र वडाका जनप्रतिनिधिलाई कार्य जिम्मेवारी बाँडफाँट, स्थानीय सेवा प्रवाहको कार्यविधि र कार्यप्रक्रिया निर्धारण गर्ने कानून तर्जुमा र कार्यान्वयन, वडाध्यक्ष, वडा सदस्य र वडा कर्मचारीको सम्बन्ध र कार्यभार स्पष्टता, कार्यालय कार्यविधि र तोकआदेश, सूचना प्रवाह र विकास कार्यमा नागरिक संलग्नता सुनिश्चित गर्ने विधि निर्माण, स्थानीय आर्थिक कार्यप्रणाली, स्थानीय बजेट तर्जुमा र रकम बाँडफाँट, सार्वजनिक खरिद प्रक्रिया, आन्तरिक नियन्त्रण प्रणाली स्थापना आदि छन् ।

यसैगरी स्थानीय योजना प्रक्रियामा दूरदृष्टिसहित दीर्घकालीन योजना निर्माण, भूउपयोग योजना, यातायात गुरुयोजना, सहरी विकास योजना, विषयगत क्षेत्रका दीर्घकालीन योजना, वार्षिक बजेट तथा कार्यक्रम तर्जुमामा स्थानीय जनता र सरोकारवालाको सहभागिताको विधि, योजना प्राथमिकीकरणसहित विनियोजन दक्षता हासिल गर्ने विधि, उपभोक्ता समिति गठन र व्यवस्थापन र समावेशी स्थानीय शासनअन्तर्गत महिला, दलित, आदिवासी जनजाति, अपांगता, बालबालिका, जेष्ठनागरिक, सीमान्तकृत समुदायको स्थानीय शासनमा सरोकार प्रस्तुत गर्ने विधि र प्रकृया निर्धारण गरी कार्यान्वयन तथा स्वचालित स्थानीय राजस्व प्रणालीको विकास आदि प्राथमिकतामा परेका छन् ।

स्थानीय तहमा शिक्षा, स्वास्थ्य, कृषि, पशुलगायत विषयगत सेवाप्रवाह, स्थानीय भवन निर्माण अनुमति, सडक मापदण्ड र सुविधा व्यवस्थापन लगायतका कार्यमा समेत स्पष्टता आवश्यक छ । स्थानीय तहको काम कारवाहीबारे सबै सरोकारवालालाई जानकारी गराउने, सूचनाको हक, पारदर्शिता र जवाफदेहिता, स्थानीय तहमा न्यायिक कार्य सम्पादनका कार्यहरूमा पर्याप्त ध्यान पुऱ्याउन सकिँएमा जनमैत्री स्थानीय शासन प्रणाली स्थापित गर्न सक्ने देखिन्छ ।

स्थानीय तहले सेवा प्रवाहलाई सुदृढ बनाउन गैरसरकारी संस्था वा

निजी क्षेत्रसँग साभेदारी गरी कतिपय सेवालाई ठेक्कामा दिने, लिजिडमा दिने वा अन्य साभेदारीको तरिका अपनाई वैकल्पिक रूपमा समेत प्रवाह गर्न सक्छ । त्यसतर्फ नेपालका स्थानीय तहले ध्यान दिनु आवश्यक देखिएको छ । बंगलादेशमा यस्तो अभ्यास सफल देखिएको छ । संगठनात्मक सुधार, कार्य संस्कृति र कार्य व्यवहारमा सुधार गर्ने, कामको गुणस्तरमा सम्भौता हुन नदिनेजस्ता कार्यमा जोड दिनुपर्ने देखिन्छ ।

९. उपसंहार

जनताको सबभन्दा नजिकको सरकारको रूपमा रहेका स्थानीय सरकारको प्रभावकारितामा नेपालको संघीयता र लोकतन्त्रको सफलता निर्भर रहेकाले स्थानीय तहबाट प्रवाह हुने सेवा तथा गरिने विकास निर्माण राम्रो र जनमैत्री हुनु अनिवार्य छ ।

लामो अन्तरालपछि निर्वाचित स्थानीय जनप्रतिनिधिको स्थानीय शासनमा प्रत्यक्ष सहभागिता भएकाले सुरुका अवधिमा विधि र कार्यसंस्कार बसाउन केही अन्योल हुनु स्वभाविकै मान्नुपर्छ । विधि निर्माण, क्षमता विकास र सहभागितात्मक निर्णय पद्धति स्थापित गर्न सकिँएमा यसमा पर्याप्त सुधारको गुन्जाइस देखिन्छ । वित्तीय संघीयताका अवयवहरूको अस्पष्ट कार्यान्वयन नै वित्तीय अराजकता सिर्जनाको मूल बिन्दु हो । सर्विधान र कानूनले प्रदान गरेको जिम्मेवारी र जवाफदेही निर्वाहभन्दा निजी स्वार्थलाई प्राथमिकता दिँदै सार्वजनिक पद र साधनको प्रयोग निजी हितमा बढी हुने अवस्था यदाकदा देखिनुलाई खतराको संकेतको रूपमा लिनुपर्छ ।

यसतर्फ सबै स्तरका सरकार, निगरानी गर्ने निकाय, राजनीतिक दल र यसका नेताहरू, पत्रकार जगत, नागरिक समाजका अगुवालगायत सबै सरोकारवालाले पर्याप्त ध्यान दिई स्थानीय शासकीय व्यवहारमा सुधार ल्याउन सहयोग तथा सकारात्मक वातावरण सिर्जना गर्न आ-आफ्नो भूमिका खेल्न सकेमा नेपालमा संघीयता र लोकतन्त्रको लाभ सबैले पाउनेमा विश्वस्त हुन सकिन्छ ।

न्यायिक अधिकार

स्थानीय सरकारको पूर्वशर्त

वसन्त आचार्य*

राज्यशक्तिको अधिकार पूर्णतः विधायकी, कार्यकारी र न्याय व्यवस्थामा विभाजित हुन्छ भने संरचनागत रूपमा संविधानको धारा ५६ र ५७ ले राज्यको संरचना संघ, प्रदेश र स्थानीय तहमा रहने व्यवस्था गरेको छ । हरेक तहका शासकीय संरचनाको रूप र प्रभाव उस्तै प्रकारको रहने संविधानले परिकल्पना गरेको छ ।

सरकार

सरकार हुन कम्तिमा ३ अंग हुनुपर्छ । व्यवस्थापिका, कार्यपालिका र न्यायपालिका नै सरकारका अनिवार्य तीन अंग हुन् । विश्वव्यापी रूपमा नै सरकार गठनको यो मान्यता स्थापित छ । कुनै सरकार हो वा होइन भन्नाका निम्ति यी कुराको विश्लेषण गरिन्छ । जसरी तीन अंग नभई सरकार हुन सक्दैन, त्यसैगरी पाँच अधिकार निहित नभएको सरकार 'सरकारको हैसियत' मा रहदैन ।

सरकारसँग १) राजनीतिक २) प्रशासनिक ३) न्यायिक ४) वित्तीय र ५) योजना तथा विकासको अधिकार हुनैपर्छ । सरकारको अंग हुन न्यायपालिका अनिवार्य भए भैं न्यायिक अधिकारविना न सरकार सार्वभौम हुन्छ, न स्वायत्त र न त स्वशासित नै । त्यसैले स्थानीय तह सरकार हो वा होइन भन्ने विषय न्यायिक अंग र न्यायिक अधिकार छ वा छैन भन्ने सन्दर्भले पनि निर्धारण गर्दछ ।

नेपालका स्थानीय तहहरूमा संविधानतः न्यायिक समिति, स्थानीय अदालत, मेलमिलाप र मध्यस्थताको अधिकार रहनुले सरकार हो भन्न कुनै दुविधा छैन । नेपालको संविधानको अनुसूची ८ मा स्थानीय तहको एकल अधिकार अन्तर्गत न्यायिक संयन्त्र र विवाद निरूपण गर्ने अधिकार रहनुले

स्थानीय स्तरका विवादहरू समाधान गर्न स्थानीय सरकारलाई अधिकार रहेको देखिन्छ । त्यसैले सिद्धान्ततः स्थानीय तह सरकार हो ।

स्थानीय, राज्य र संघीय सरकारहरूको प्रमुख लक्ष्य सार्वजनिक न्यवस्था कायम गर्नु, नागरिकको जीवनलाई मद्दत पुर्याउने वस्तु र सेवाहरू उपलब्ध गराउनु र आधारभूत स्वतन्त्रता र अधिकारहरूको संरक्षण गर्नु हो ।^१ शान्ति, सुरक्षा, विकास र समृद्धि कुनै पनि सरकारको मुख्य कार्यभित्र पर्दछन् । यी सबै कार्यको अन्तिम लक्ष्य भनेकै न्यायपूर्ण समाजको निर्माण गर्नु हो । न्याय प्राप्तिकाटै राज्य, सरकार र कानूनको औचित्य पुष्टि हुन सक्दछ । वर्तमान लोकतान्त्रिक विश्व परिवेशमा सरकार र कानूनविना राज्य संयन्त्रको परिकल्पना गर्न सकिँदैन । राज्य प्रत्येक नागरिकका लागि असली अभिभावक पनि हो । नागरिककै लागि नागरिकबाट चुनिने व्यक्तिबाट जनअपनत्व हुने गरी सरकार सञ्चालन भएको हुन्छ । नेपालका तीनै तहका सरकार यिनै मान्यताबाट निर्देशित हुन जरुरी देखिन्छ ।

परिवर्तित सन्दर्भमा न्याय व्यवस्था

बाह्य आक्रमणबाट बच्नु र व्यापार विस्तार गरी समृद्ध बन्नु अमेरिकी संघ निर्माणको मूल आधार थियो । प्रत्यक्ष

सहभागितामूलक स्थानीय लोकतन्त्रको अभ्यास गर्नु स्वीस संघीयताको आधार थियो । केन्द्रीकृत शासनलाई विकेन्द्रीकृत गर्नु ब्राजिलको संघीयताको पूर्वाधार हो भने नेपालको संघीयताको आधार केन्द्रमा रहेको राज्यसत्तालाई संघ, प्रदेश र स्थानीय तहमा बाँडफाँट गर्नुका साथै सहभागितामूलक लोकतन्त्र एवं गणतन्त्र स्थापित गर्नु हो । जाति, भाषा, धर्म, लिंग, भेदभाव तथा जनस्तरमा रहेको असन्तुलनको अन्त गरी समाजवाद उन्मुख सुशासनयुक्त समावेशी तथा न्यायपूर्ण समाजको निर्माण गर्नु पनि नेपाली संघीयताको सारभूत पक्ष मानिएको छ ।^२

स्वतन्त्र, निष्पक्ष, पहुँचयोग्य, सक्षम र विश्वसनीय न्याय प्रणाली विकास गर्नु वर्तमान नेपालको घोषित क्षेत्रगत सोच हो ।^३ न्याय प्रशासनलाई छिटो, छरितो, निष्पक्ष, प्रभावकारी र जनउत्तरदायी तथा न्यायिक प्रकृयालाई सरल, अनुमानयोग्य, जवाफदेही, पारदर्शी र सूचना-प्रविधिमैत्री बनाइ सबैका लागि न्याय सुनिश्चित गर्दै न्यायपूर्ण समाज निर्माण गर्ने उद्देश्यले वर्तमान नेपालको न्याय प्रणाली निर्देशित छ । तीनै तहका सरकारका अवयवहरूबाट न्यायपूर्ण शासन प्रशासन सञ्चालन गरी न्यायिक प्रकृयालाई अभै थप प्रभावकारी बनाउन हरेक सरकारले राष्ट्र तथा जनताको समग्र हितमा केन्द्रित हुनुपर्छ ।

* निर्देशक, काठमाडौं महानगरपालिका

१ ल्यारी एलोविन्ज, सरकारको परिचय, हार्पर पेरेनियल, सन १९९२, पृ. २

२ वसन्त आचार्य, स्थानीय सरकारका न्यायिक अधिकारहरू, नेपाल मेलमिलाप जर्नल, मेलमिलाप परिषद् श्री सर्वोच्च अदालत, २०७५, वर्ष १ अंक १ पृ. ८२ ।

३ पन्ध्रौं योजनाको आधार -पत्र, नेपाल सरकार, राष्ट्रिय योजना आयोग, २०७६, पृ. ३०६ ।

जनस्तरको करिवत्र ७ दशकको संघर्षको परिणाम स्वरूप प्राप्त भएको नेपालको संविधानले नेपालको न्याय व्यवस्था तथा राज्यशक्तिको बाँडफाँट गरेको छ । राज्यशक्ति भनेको विधायिकी, कार्यकारी र न्यायिक शक्ति नै मुख्य तीन रूपमा रहेको हुन्छ । जसरी अर्थतन्त्रको तीन खम्बे नीतिको चर्चा गरिन्छ, त्यसैगरी राज्यको मूल शक्ति भनेको पनि ३ अंगमा नै विभाजन गर्ने गरिन्छ ।

राज्यशक्तिको अधिकार पूर्णतः विधायिकी, कार्यकारी र न्याय व्यवस्थामा विभाजित हुन्छ भने संरचनागत रूपमा नेपालको वर्तमान संविधानको धारा ५६ र ५७ ले राज्यको संरचना संघ, प्रदेश र स्थानीय तहमा रहने व्यवस्था गरेको छ । हरेक तहका शासकीय संरचनाको रूप र प्रभाव उस्तै प्रकारको रहने संविधानले परिकल्पना गरेको छ । संघ, प्रदेश र स्थानीय तहले नेपालको स्वतन्त्रता, सार्वभौमसत्ता, भौगोलिक अखण्डता, स्वाधीनता, राष्ट्रिय हित, सर्वांगीण विकास, बहुदलीय प्रतिस्पर्धात्मक लोकतान्त्रिक गणतन्त्रात्मक संघीय शासन प्रणाली, मानव अधिकार तथा मौलिक हक, कानुनी राज्य, शक्ति पृथकीकरण र नियन्त्रण तथा सन्तुलन, बहुलता र समानतामा आधारित समतामूलक समाज, समावेशी प्रतिनिधित्व र पहिचानको संरक्षण गर्ने^४ अधिकार तथा कर्तव्य तोकेको छ ।

यस संवैधानिक प्रबन्धबाट स्थानीय तह समेत सरकारको महत्वपूर्ण तह बनेको छ । संघ सरकार जतिकै जिम्मेवार र जवाफदेही भई संविधानको अनुसूची ८ र ९ मा उल्लेखित अधिकारहरूको प्रयोग गर्न सक्षम बन्नुपर्ने देखिएको छ । कानुन बमोजिम आफ्नो अधिकारक्षेत्रका विवाद निरूपण गर्न गाउँपालिका वा नगरपालिकाले प्रत्येक गाउँपालिकामा उपाध्यक्षको संयोजकत्वमा र प्रत्येक नगरपालिकामा उपप्रमुखको संयोजकत्वमा तीन सदस्यीय एक न्यायिक समिति रहने^५ व्यवस्था

छ । स्थानीय विवाद निरूपण गर्ने न्यायिक समिति संविधानले नै व्यवस्था गरेको संरचना हो ।

ऐतिहासिक संविधान सभाबाट जारी भएको सर्वाधिक महत्वको संविधानले स्थानीय विवाद निरूपण गर्न न्यायिक विकेन्द्रीकरणको सशक्त माध्यम मेलमिलाप, मध्यस्थता तथा स्थानीय अदालतको स्पष्ट व्यवस्था गरिए पनि स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन, २०७४ मा भने मध्यस्थता र स्थानीय अदालतसम्बद्ध कुनै व्यवस्था नगरिनुलाई स्थानीय सरकारको अधिकारको कटौती मात्र नभई जनताको स्थानीय तहबाट घरदैलोमा न्याय पाउने हकको समाप्त गरिनु र न्यायिक केन्द्रीकरणलाई यथावत मलजल गरी केन्द्रीकृत मानसिकतालाई अभि बलियो बनाउनु हो भनेर बुझ्दा अन्यथा हुँदैन ।

संविधानप्रदत्त विवाद निरूपण तथा न्याय सम्पादनमा स्थानीय तहको न्यायिक पद्धतिको प्रभावकारी कार्यान्वयनबिना कानुनको शासन, मौलिक हक र मानव अधिकारको संरक्षण तथा प्रवर्द्धन, शान्ति, सुशासन र विकासको माध्यमबाट राष्ट्रिय जीवनको सबै क्षेत्रमा न्यायपूर्ण व्यवस्था कायम गर्न नसकिने तथ्य र तर्क अखण्डित छ, सर्वस्वीकृत छ ।^६ न्याय जनताको सारभूत अधिकार हो । न्याय हराएको समाज न सुरक्षित हुन्छ न त त्यस्तो समाजलाई जनविश्वास नै रहन्छ । राज्य, सरकार, शासन, प्रशासन सबै अवयवहरूको अन्तिम गन्तव्य न्यायपूर्ण समाजको सञ्चालन गर्नु हो । न्याय हरेक व्यक्तिको बाँच्ने आधारशिला हो । हरपल न्याय पाउने विश्वासले मानिस ढुक्कसँग हिँडडुल गर्न तथा सही कार्य गर्न उत्प्रेरित हुने गर्छन् ।

एक सेकेन्ड पनि न्याय पाउने विश्वास गुम्यो भने समाज त्रिसित हुन्छ । अन्योलता पैदा हुन्छ र अकल्पित काटमार, लुटपाटजस्ता घटनाहरू घट्न सक्छन् । त्यसैले भनिन्छ, राज्य, कानुन र शासकीय संरचनाको अन्तिम

र महत्वपूर्ण गन्तव्य भनेकै न्याय हो । कानुन साधन हो भने न्याय साध्य हो । कुनै पनि राज्य सुशासनयुक्त हुनु वा कानुनी राज्यको सबलता भनेको कानुनको सही प्रयोग गरी न्यायको उच्चतम अवस्थामा पुग्नु हो ।^७ भर्खरै सार्वजनिक भएको न्यायपालिकाको चौथो पञ्चवर्षीय रणनीतिक योजना २०७६/७७-२०८०/८१ ले सबैका लागि न्याय सुनिश्चित गर्नुलाई न्यायपालिकाको परिदृश्य तोकेको छ भने छिटोछरितो र गुणस्तरीय न्याय सम्पादन गर्नुलाई योजनाले प्रमुख लक्ष्य मानेको छ । उक्त लक्ष्य प्राप्त गर्न विवाद समाधानका वैकल्पिक उपायहरूको प्रयोगलाई प्रभावकारी बनाउनुलाई योजनाको रणनीतिक उद्देश्यमा छ ।^८

यसबाट मेलमिलापलाई न्याय सुनिश्चित गर्ने मुख्य उपायको रूपमा उल्लेख भएको बुझ्न सकिन्छ । मुलुकको सर्वोच्च अदालतदेखि जिल्ला अदालतसम्म र अर्धन्यायिक निकायदेखि स्थानीय तहको वडा स्तरसम्ममा मेलमिलाप केन्द्रहरू सञ्चालित भई धेरै प्रकारका विवादमा मेलमिलाप गराउने जुन अभ्यास नेपालमा प्रारम्भ भएको छ, त्यसले विवाद निरूपणमा वैकल्पिक उपायमध्ये मेलमिलाप सर्वश्रेष्ठ उपाय हो भन्ने प्रमाणित हुन्छ ।

स्थानीय तह जननिकटको तह हो । जनताको अधिकांश सानातिना विवाद निरूपण गर्ने तह हो । यस्तो तहमा मेलमिलाप प्रकृया अभि बढी प्रभावकारी र सक्षम हुनपर्छ । तबमात्र न्यायको प्रत्याभूति गरी न्यायपूर्ण समाजको परिकल्पनालाई साकार पार्न सकिन्छ ।

स्थानीय सरकारको न्यायिक अधिकार

स्थानीय सरकारको अधिकारको सुनिश्चिततामार्फत स्थानीय शासन पद्धतिलाई सुदृढ गरी स्थानीय तहमा विधायिकी, कार्यकारिणी र न्यायिक अभ्यासलाई संस्थागत गर्न स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन, २०७४ स्थानीय

४ नेपालको संविधानको धारा ५६(६) ।

५ नेपालको संविधानको धारा २१७ ।

६ पूर्वपाद टिप्पणी २, पृ. ८३ ।

७ वसन्त आचार्य, स्थानीय तहको न्यायिक प्रणाली, २३औं महानगर दिवस स्मारिका, काठमाडौं महानगरपालिका, २०७४ पृ. १ ।

८ न्यायपालिकाको चौथो पञ्चवर्षीय रणनीतिक योजना (२०७६/७७-२०८०/८१), सर्वोच्च अदालत, २०७६, पृ. १४७ ।

तहको विशेष कानूनको रूपमा जारी भएको संघीय कानून हो। यस कानूनले स्थानीय तहलाई स्थानीय सरकार नामाकरण गरे पनि सारपक्ष भने संविधानप्रदत्त स्थानीय तहको हक अधिकार समेतमा कटौती गरी संकीर्णता प्रदर्शन गर्न सफल भएको छ।

‘सिंहदरबारको अधिकार गाउँ-गाउँमा’ भन्ने नारा लोकप्रिय छ, कर्णप्रिय छ तर सिंहदरबारका सञ्चालकहरू सकेसम्म अधिकार सिंहदरबारकै पर्खाल बाहिर पठाउने मनस्थितिमा देखिँदैनन्। यो आरोप होइन, तथ्य हो। स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐनमा गरिएका कतिपय कानुनी व्यवस्थाहरू साविकको ऐनमा भए जति पनि नहुनुले/कटौती गरिनुले यस तथ्यलाई स्पष्ट गर्दछ।

न्यायिक समितिको अधिकार क्षेत्र

मेलमिलाप/मध्यस्थता आदि विधिको प्रयोग गरी विवादको शान्तिपूर्ण निरूपणका लागि स्थानीय सरकारलाई सम्बद्ध कानुनी व्यवस्थाले इजाजत प्रदान गरेको हुन्छ। यसरी साधारण प्रकृतिको स्थानीय तहमै समाधान हुन सक्ने मुद्दाहरूमा सुरु कारबाही र किनारा गर्ने अधिकार स्थानीय सरकारलाई दिनुको पछाडि राज्य/सरकारको अन्तिम उद्देश्य न्याय दिनु र त्यो न्याय सरल, शिघ्र र कम शुल्कमा व्यावहारिक पक्षसमेतको मूल्यांकन गरी वास्तविक न्याय निरूपण गर्नु हो।^९

तीन सदस्यीय एक न्यायिक समिति रहने व्यवस्था गरेको छ। उक्त व्यवस्था अनुसार कानूनले विवादहरू तोक्नुपर्ने भए बमोजिम निम्न विवादको निरूपण गर्ने अधिकार न्यायिक समितिलाई हुनेछ^{१०} :-

- आली धुर, बाँधपैनी, कुलो वा पानीघाटको बाँडफाँट तथा उपयोग,
- अर्काको बाली नोक्सानी गरेको,
- चरन, घाँस, दाउरा,
- ज्याला मजदुरी नदिएको,
- घरपालुवा पशुपंक्षी हराएको वा पाएको,

- जेष्ठ नागरिकको पालन पोषण तथा हेरचाह नगरेको,
- नाबालक छोराछोरी वा पति पत्नीलाई इज्जत आमद अनुसार खान लाउन वा शिक्षा दीक्षा नदिएको,
- वार्षिक पच्चीस लाख रुपैयाँसम्मको बिगो भएको घर बहाल र घर बहाल सुविधा,
- अन्य व्यक्तिको घर, जग्गा वा सम्पत्तिलाई असर पर्ने गरी रुखबिरुवा लगाएको,
- आफ्नो घर वा बलेसीबाट अर्काको घर, जग्गा वा सार्वजनिक बाटोमा पानी झारेको,
- सँधियारको जग्गातर्फ भ्याल राखी घर बनाउनु पर्दा कानून बमोजिम छोड्नुपर्ने परिमाणको जग्गा नछोडी बनाएको,
- कसैको हक वा स्वामित्वमा भए पनि परापूर्वदेखि सार्वजनिक रूपमा प्रयोग हुँदै आएको बाटो, वस्तुभाउ निकाल्ने निकास, वस्तुभाउ चराउने चौर, कुलो, नहर, पोखरी, पाटीपौवा, अन्त्येष्टी स्थल, धार्मिक स्थल वा अन्य कुनै सार्वजनिक स्थलको उपयोग गर्न नदिएको वा बाधा पुऱ्याएको,
- संघीय वा प्रदेश कानूनले स्थानीय तहबाट निरूपण हुने भनी तोकेका अन्य विवाद।

त्यसैगरी देहायका विवादमा मेलमिलापको माध्यमबाट मात्र विवादको निरूपण गर्ने अधिकार न्यायिक समितिलाई तोकेको छ^{११}

- सरकारी, सार्वजनिक वा सामुदायिक बाहेक एकाको हकको जग्गा अर्कोले च्यापी, मिची वा घुसाई खाएको,
- सरकारी, सार्वजनिक वा सामुदायिक बाहेक आफ्नो हक नपुग्ने अरूको जग्गामा घर वा कुनै संरचना बनाएको,
- पति-पत्नीबीचको सम्बन्ध-विच्छेद,
- अंगभंग बाहेकको बढीमा १ वर्षसम्म कैद हुन सक्ने कुटपिट,

- गाली-बेइज्जती,
- लुटपिट,
- पशुपंक्षी छाडा छोडेको वा पशुपंक्षी राख्दा वा पाल्दा लापरवाही गरी अरूलाई असर पारेको,
- अरूको आवासमा अनाधिकृत प्रवेश गरेको,
- अर्काको हकभोगमा रहेको जग्गा आवाद वा भोगचलन गरेको,
- ध्वनी प्रदूषण गरी वा फोहरमैला फालेर छिमेकीलाई असर पुऱ्याएको,
- प्रचलित कानून बमोजिम मेलमिलाप हुनसक्ने व्यक्तिवादी भई दायर हुने अन्य देवानी र एक वर्षसम्म कैद हुनसक्ने फौजदारी विवाद।

अधिकार क्षेत्रको प्रयोग

समितिमा संयोजक उपाध्यक्ष/उपप्रमुख एक र अन्य दुई सदस्य हुन्छन्। समितिको अधिकार क्षेत्रको प्रयोग संयोजक र सदस्यहरूले सामूहिक रूपमा गर्नेछन्। बहुमतको राय समितिको निर्णय हुनेछ। संयोजक र अर्को एकजना सदस्य उपस्थित भएमा विवादको कारबाही र किनारा गर्न सकिने छ। संयोजक बाहेक अरू सदस्यको उपस्थितिमा विवादको किनाराबाहेक अरू कारबाही गर्न सकिने छ। संयोजक पद रिक्त भएमा न्यायिक समितिका दुईजना सदस्यको सहमतिमा कारबाही र किनारा गर्न सकिने छ। समितिका संयोजक वा सदस्यको निजी सरोकार वा स्वार्थ गाँसिएको वा नाताभित्रको व्यक्तिको विवाद भएमा कारबाही र किनारा गर्न हुँदैन। गाउँसभा वा नगरसभाबाट तोकिएका अन्य ३ जना सदस्यबाट त्यस्तो विवादमा कारबाही र किनारा गर्नुपर्दछ।

उल्लेखित दफा ४७ (१) अन्तर्गतको विवादमा पक्षले स्थानीय तहमा नआई सिधै अदालतमा मुद्दा दायर गर्न सकिने समेतको वैकल्पिक व्यवस्था दफा ४७ (३) ले गरेको छ। दफा ४७ (२) मा उल्लेखित विवादमा प्रतिवादी हाजिर भएका मितिले ३ महिनाभित्र मेलमिलापको माध्यम मात्रको

९. वसन्त आचार्य र सुवास शर्मा, स्थानीय स्वायत्त शासन, डिमल्याण्ड पब्लिकेसन, अनामनगर, काठमाडौं, पहिलो संस्करण, २०७६ पृ. १६।

१०. स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन, २०७४ को दफा ४७ (१)।

११. ऐ. दफा ४७ (२)।

प्रयोगबाट विवाद निरूपण गर्न सकिनेछ। सो समयभित्र विवाद निरूपण नभएमा सम्बन्धित अदालतमा मिसिलसहित पक्षहरूलाई पठाइदिनुपर्ने कानुनी व्यवस्था छ।

त्यस्ता विवादमा निर्णय गरी निरूपण गर्ने अधिकार न्यायिक समितिलाई प्राप्त नभएको हुँदा मेलमिलापलाई विशेष महत्व दिई अदालतको कारबाहीको क्षेत्राधिकार भित्रका मुद्दाहरू समेतमा प्रारम्भमा न्यायिक समितिलाई मेलमिलाप गराउने अधिकारक्षेत्र रहेको छ।

सभ्य समाजले विवाद समाधानको शान्तिपूर्ण माध्यमलाई रोक्दछ। शान्तिपूर्ण माध्यममा पनि मेलमिलाप पद्धति विवाद समाधानको अनौपचारिक तर अति उत्तम माध्यम हो। समाजशास्त्रीहरूको भनाइअनुसार समाजमा रहेका विवादमध्ये ५ प्रतिशत विवाद पनि मुद्दाको रूपमा अड्डा-अदालतमा पुगेका हुँदैनन्। ९५ प्रतिशत विवाद कि त समाजमा गुमिसिएर रहन्छन् कि केही विवाद अनौपचारिक रूपमै स्थानीय निकाय, समुदाय, समाजसेवी, आफन्त र स्थानीय भद्रभलाद्मीले मिलाइदिएका हुन्छन्।

समाजमा रहेका विवादमध्ये ५ प्रतिशत विवादलाई समाधान गर्न राज्यमा न्यायपालिकाजस्तो अंगको व्यवस्था गरिएको हुन्छ। तर ९५ प्रतिशत विवादले भने खासै महत्व पाएको देखिँदैन। अदालतको कार्यविधि र जटिल कानुनी प्रकृया, व्यापक खर्च, अनावश्यक हैरानी र लामो समयसम्म विवाद नटुंगिनु आदिका कारण मानिस न्यायका लागि अदालतसम्म पुग्न डराउँछन् र अन्यायमै पिल्सिन बाध्य हुन्छन्।^{१२}

यस्तो अवस्थालाई सम्बोधन गरी विवाद स्थानीय स्तरमै समाधान मेलमिलापमार्फत गर्न गराउन स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन, २०७४ को दफा ४७ (१) का विवादमा समेत दफा ४९ (२) बमोजिम सम्भव भएसम्म

मेलमिलापको माध्यमबाट विवाद निरूपण गर्न प्रोत्साहित गर्नुपर्ने व्यवस्था गरेको छ। यसबाट स्थानीय तहको विवाद निरूपण गर्न गठित न्यायिक समितिको प्राथमिक र प्रारम्भिक कार्य मेलमिलाप गराई प्रभावकारी रूपमा विवादको निरूपण गर्नु हो। न्यायिक समितिले आफूसमक्ष आएका विवादमा औचित्यका आधारमा प्रतिवादीको चल अचल र बैंकमा रहेको सम्पत्ति समेत आवश्यकता अनुसार रोक्का राख्न तथा फुकुवा गर्न सक्ने देखिन्छ।

ऐनको दफा ४९ (१०) ले प्रत्येक वडामा मेलमिलाप केन्द्र गठन गर्नुपर्ने प्रबन्ध गरेबाट हरेक वडा तहमै मेलमिलापको माध्यमबाट विवाद निरूपण गर्ने न्यायिक संयन्त्रको विकास हुने देखिन्छ। हरेक स्थानीय तहमा न्यायिक समिति रहनु, न्यायिक समिति आफैले पनि मेलमिलापको माध्यमबाट विवाद निरूपण गर्न प्राथमिकता दिनुपर्ने र वडा वडा तहमा मेलमिलाप केन्द्रहरू सञ्चालनमा ल्याउनुले समुदाय स्तरमा/स्थानीय जनताको निकटतम राज्य संयन्त्रको रूपमा स्थापित वडा तहमै मेलमिलापले संस्थागत हुन पाउने भएको छ। सानातिना विवादमा मेलमिलापको माध्यमको प्रयोगबाट न्याय दिनु आफैँमा अति सुन्दर पक्ष हो। यस पुनितः कार्यमा स्थानीय सरकारको सक्रियता र सहभागिता अझ सुनमा सुगन्ध मान्न सकिन्छ।

अन्तरिम संरक्षणात्मक आदेशसम्बन्धी व्यवस्था

न्यायिक समितिले तत्काल आदेश जारी गरी पाउँ भनी पेश भएको निवेदनउपर प्रारम्भिक छानविन गरी निवेदकको माग उचित लागेमा ऐन २०७४ को दफा ४९ (८) बमोजिम पति-पत्नीबीचको सम्बन्ध, ज्येष्ठ

साधारण प्रकृतिको स्थानीय तहमै समाधान हुन सक्ने मुद्दाहरूमा सुरु कारबाही र किनारा गर्ने अधिकार स्थानीय सरकारलाई दिनुको पछाडि राज्य/सरकारको अन्तिम उद्देश्य न्याय दिनु र त्यो न्याय सरल, शिघ्र र कम शुल्कमा व्यावहारिक पक्षसमेतको मूल्यांकन गरी वास्तविक न्याय निरूपण गर्नु हो।

नागरिकको संरक्षण, नाबालक सन्तान वा आश्रित व्यक्तिको हितका लागि तत्काल अन्तरिम संरक्षणात्मक आदेश जारी गर्न सक्नेछ।

यस्तो अन्तरिम आदेश जारी गर्दा निवेदकको माग तत्काल सम्बोधन नगरे भविष्यमा निवेदकको हक प्रचलन गराउन कठिनाई हुने र अन्तरिम संरक्षणको आदेश जारी नगर्दा व्यक्तिको जीवनको सुरक्षामै समस्या उत्पन्न हुनेजस्ता गम्भीर र संवेदनशील अवस्था देखिनुपर्छ।^{१३}

यस्तो आदेश पीडितको हकहित संरक्षण गर्न तत्काल आवश्यक देखेमा समितिले जारी गर्न सक्नेछ। त्यस्तो आदेशमा आवश्यकताअनुसार निम्न कुराहरू समेटिने छन् :^{१४}

- क) पीडितलाई बसी आएको घरमा बसोबास गर्न दिन, खान लाउन दिन, कुटपिट नगर्न र शिष्ट व्यवहार गर्न,
- ख) पीडितलाई चोटपटक लागेको भए उपचार गराउन,
- ग) पीडितलाई अलग बसोबास गराउनु पर्ने देखेमा सो प्रबन्ध गर्न र अलग बस्दा भरणपोषणको व्यवस्था गर्न।
- घ) पीडितलाई गाली गलौज नगर्न, धम्की नदिन वा असभ्य व्यवहार नगर्न।
- ङ) पीडितको हित र सुरक्षाका लागि अन्य उपयुक्त आवश्यक व्यवस्था गर्न।

१२ वसन्त आचार्य, स्थानीय निकायद्वारा विवाद समाधान : मेलमिलाप प्रभावकारी माध्यम, कानून द्वैमासिक अंक ५४, १५ पुस २०६२, पृ. ५८।

१३ वसन्त आचार्य, विवाद समाधानको सर्वश्रेष्ठ उपाय, मेलमिलाप, सबैका लागि : सधैँका लागि, ड्रिमल्यान्ड पब्लिकेसन, अनामनगर, काठमाडौँ, प्रथम प्रकाशन, २०७६, पृ. २९८।

१४ स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन, २०७४ को दफा ४९ (८)।

न्यायिक समितिको निर्णय कार्यान्वयन सम्बन्धी व्यवस्था

न्यायिक समितिबाट भएको अन्तिम निर्णयको प्रमाणित प्रतिलिपी ३५ दिनभित्र सम्बन्धित पक्षलाई उपलब्ध गराउनु पर्नेछ। निर्णयमा चित नबुझ्ने पक्षले सम्बन्धित जिल्ला अदालतमा पुनरावेदन गर्न सक्नेछ। समितिबाट भएको निर्णय कार्यपालिकाको कार्यान्वयन गर्नु गराउनु पर्ने दायित्व हुनेछ। समितिले गरेका निर्णय, मिलापत्र, मिसिल कागजात, अभिलेख व्यवस्थित र सुरक्षित राख्नुपर्ने कानुनी व्यवस्था छ।

न्यायिक समितिको संयोजक तथा सदस्यहरूको आचारसंहिता

- पक्षपात नगर्ने,
- नाता र सरोकार भएका व्यक्तिहरूको मुद्दामा निर्णय नगर्ने,
- स्वच्छ सुनुवाई गर्ने,
- कानुनको पालना गर्ने,
- डरधम्की, प्रभाव वा प्रलोभनमा निर्णय नगर्ने,
- इजलासमा बस्दा मर्यादा लायक पोशाक लगाउने,
- सुनुवाईमा बस्दा बीचमा संयोजक र दाय्याबायी सदस्य बस्ने।

न्यायिक समितिको महत्त्व

- स्थानीय स्तरमा न्याय सम्पादन,
- न्याय सरल, सहज, छिटो र कम शुल्कमा,
- व्यावहारिक न्याय, वास्तविक न्याय,
- आफूले निर्वाचित गरेका जनउत्तरदायी प्रतिनिधिबाट न्याय प्रवाह,
- मेलमिलापलाई विशेष प्रोत्साहित गर्ने प्रणाली,
- अनौपचारिक माध्यम,
- स्वच्छ सुनुवाईको सुनिश्चितता।

न्यायिक समितिले पालना गर्नुपर्ने मूलभूत मान्यता

- स्वतन्त्र र निर्भिक हुनुपर्छ,
- काम कारवाही पारदर्शी हुनुपर्छ,
- संयोजक र सदस्यहरू नैतिक र चरित्रवान हुनुपर्छ,
- संयोजक र सदस्यहरू सक्षम र

योग्य हुनुपर्छ,

- आग्रह पूर्वाग्रह नराखी स्वच्छ र निष्पक्ष कार्य गर्नुपर्छ,
- हकदैयाबारे सचेत हुनुपर्छ,
- हदम्यादबारे सचेत हुनुपर्छ,
- समन्यायको दृष्टि राख्नुपर्छ,
- विवादका पक्षहरूलाई सम्मान गर्नुपर्छ।

न्यायिक समितिको पदाधिकारीको अपेक्षित भूमिका

- पदीय मर्यादा कायम राखी कार्य सम्पादन गर्ने,
- निष्पक्षता, तटस्थता, स्वच्छता, पारदर्शिता र सदाचारलाई सार्थक न्यायको रूपमा आत्मसात गर्ने,
- कानुन, कानुनका मान्य सिद्धान्त, आधारभूत मूल्यमान्यता, नजीर, न्यायिक मन र विवेकको उच्च प्रयोग गर्ने,
- उच्च नैतिक आचरण प्रदर्शन गर्ने,
- नातागोता, आफन्त वा सम्बन्ध जोडिएकाहरूको विवाद निरूपणमा सहभागी नहुने,
- न्याय गरेको भन्दा पनि न्याय परेकोतर्फ केन्द्रित हुने,
- कानुनी राज्य र कानुनको शासनको परिपालनामा ध्यान दिने,
- स्वतन्त्रता, समानता र समताको अवधारणा अनुरूप न्यायलाई समेत आत्मसात गर्ने,
- न्यायोचित सद्व्यवहारलाई उच्च स्थान दिने,
- 'तथ्यमा आधारित सत्य' लाई न्यायको सूत्र मानी विवाद निरूपण गर्ने,
- लाभ-लाभको मान्यता अनुरूप मेलमिलाप माध्यमलाई संस्थागत गर्ने र प्राथमिकतामा राख्ने,
- लोकतन्त्र, मानवअधिकार, कानुनबमोजिमको प्रकृत्यालाई विशेष महत्त्व दिने,
- कानुन साधन हो भने न्याय साध्य। सधैं न्याय पर्दैछ की मर्दैछ भन्नेतर्फ सचेत भई न्याय मर्ने कार्य कुनै हालतमा नगर्ने,
- प्राकृतिक न्यायको सिद्धान्त, निष्पक्षताको सिद्धान्त, स्वच्छ सुनुवाई, समन्याय, हकदैया, हदम्याद, सामाजिक सौहार्दता, पक्षहरूको

मर्यादा, आत्मसम्मान र सहभागिताको सिद्धान्तलाई हमेसा अनुसरण गर्ने,

- लैंगिक न्याय, वातावरणीय न्याय, उपभोक्ता न्याय र दिगो विकासलाई टेवा पुग्ने गरी कार्य सम्पादन गर्ने,
- बालबालिका, जेष्ठ नागरिक, महिला, उत्पीडित समुदाय, लोपोन्मुख वर्ग, दलित, सामाजिक बहिष्करणमा परेका व्यक्ति तथा समुदायलाई विशेष ध्यान दिई राज्य निर्देशित नीति, कानुन कार्यान्वयनमा जोड दिने,
- घरेलु हिंसा, अशान्ति, अनियमितता, अभावबाट मुक्ति पाउने प्रत्येक व्यक्तिको अधिकार हो भन्ने दर्शनबाट निर्देशित हुने,
- शोषण, दमन, अन्याय, अत्याचार, भ्रष्टाचारजस्ता समाज र राज्यविरुद्धका कार्यलाई निरुत्साहित गर्ने,
- संस्कृति, संस्कार, भद्रता, सम्मान, पारम्परिक प्रेम र स्नेह, सत्कर्म, सत्चरित्र, सदाचार, राष्ट्रपतिको निष्ठा, समाज कल्याण, इमान्दारिता, भरोसायोग्य व्यक्ति, सहयोगी मन, सार्वजनिक चासो र सामाजिक विकास तथा कल्याणलाई सधैं प्रश्रय दिने,
- उच्च मर्यादा, उदारता, तत्परता, इमान्दारितायुक्त निष्ठा र दयालु पनलाई प्रबर्द्धन गर्ने,
- न्याय पीडितलाई क्षतिपूर्ति दिलाउने र भराउनेतर्फ लक्षित हुने,
- न्याय भनेको सत्य हो, सत्य खलबलिए समाजमा विनाश निम्तन्छ भन्ने बचनलाई न्याय सम्पादनमा सदैव मनन गर्ने,
- 'दूराचारीलाई दण्ड, सदाचारीको रक्षा' भन्ने मर्मस्पर्शी भनाइलाई आत्मसात गर्ने।

न्यायिक पञ्चगमनको अनुभूति

स्थानीय निकायलाई व्यवस्थापन गर्न २०५६ सालमा जारी स्थानीय स्वायत्त शासन ऐन, २०५५ को दफा ३३ र १०१ मा उल्लेखित न्यायिक अधिकारमध्ये केही न्यायिक अधिकार अहिलेको स्थानीय सरकार सञ्चालन

ऐनमा नसमेटिनुले न्यायिक अधिकार अभै पनि केन्द्रीकृत हुने निरन्तरको अभ्यासमा सक्रिय छ, भन्न सकिन्छ ।

३०७ साल पूर्वको एक हजार वर्ष किराँतीले शासन गरेको, करिब १७५० वर्षअघि लिच्छवी कालमा न्यायिक विकेन्द्रीकरणको रूपमा गाउँगाउँमा पाञ्चाली, कुथेर, शुली, माप्चोक, लिंबल, अधिकरण, महाधिकरण, पश्चिमाकरण आदि निकायले गरेको न्यायिक क्षेत्राधिकारको प्रयोग, राजा जयस्थिति मल्लले तयार गरेको मानव न्यायशास्त्र अन्तर्गत रही त्यतिखेर स्थानीय पञ्चायतले गरेको न्यायिक कार्य, राजा राम शाहले स्थानीय तहमै पञ्चायत कचहरीलाई न्यायिक कार्य गर्न प्राप्त अधिकार, पृथ्वीनारायण शाहका दिव्योपदेशमा उल्लेखित स्थानीय तहको न्याय सम्पादन सम्बद्ध विषय, १०८७ साल, १९९३ सालमा देशका विभिन्न गाउँठाउँमा पञ्चायत खडा गरी न्याय सम्पादन गरेको सन्दर्भ, २००६ साल, २०१३ साल, २०१८ साल हुँदै गाउँ विकास समिति ऐन, २०४७ र २०४८ समेतमा स्थानीय विवाद निरूपण गर्ने पूर्ण अधिकार स्थानीय तहमा थियो ।^{१५}

२००६ सालदेखि २०४७ सालसम्म गाउँ पञ्चायत/नगर पञ्चायतलाई भएको न्यायिक अधिकार २०४८ सालपछि कटौती भएर जिल्ला अदालत प्रवेश गरेको घटनालाई अहिलेको सन्दर्भमा समेत तुलना गरी हेर्न सकिन्छ । स्थानीय स्वायत्त शासन ऐनमा उल्लेखित न्यायिक अधिकार कटौतीमा पर्नुले न्यायिक केन्द्रीकरणलाई पुनःस्मरण गराएको छ । व्यवस्था जति लोकतान्त्रिकीकरण हुँदै जान्छ, जति राज्यशक्तिको अधिकार तल निक्षेपित हुँदै जान्छ, साविकका स्थानीय निकाय अधिकार सम्पन्न भई स्थानीय सरकार बन्दै जान्छन्, सिंहदरवारको अधिकार गाउँ-गाउँमा गएको भन्ने गरिन्छ ।

यस क्रमसँगै त्यति नै न्यायिक केन्द्रीकरण हुँदै गएको तीतो अनुभव संगान्दै आएका छौं । स्थानीय सरकार न्यायिक विकेन्द्रीकरणविना सम्भव छैन । राज्यशक्तिको बाँडफाँट संविधानले

गरेबमोजिम राजनीतिक तथा विकास प्रशासनमा देखिए पनि न्याय सम्पादनको प्रणालीमा भने भन्भन् पश्चगामी सोच र व्यवस्था बलियो हुँदै गएको कुरालाई निम्न तथ्यबाट पुष्टि गर्न सकिन्छ :-

क) जननिकटको स्थानीय तहमा संविधानको अनुसूची ८ ले व्यवस्था गरेको मध्यस्थता प्रणाली र स्थानीय अदालतको न्यायिक संरचनाको व्यवस्था ऐनले नगर्नु र न्यायिक केन्द्रीकरणलाई पश्चय दिनु ।

ख) संविधानतः व्यवस्था गरिएको न्यायिक समितिलाई ऐनले दिएको विवाद निरूपणको अधिकारक्षेत्र अत्यन्तै कमजोर हुनु तथा दफा ४७ (१) मा मेलमिलाप गराउन उपयुक्त हुने प्रकृतिका विवादहरूमा निर्णय गर्ने र दफा ४७ (२) मा उल्लेखित निर्णय गर्नु पर्ने प्रकृतिका विवादहरूमा निर्णय गर्ने अधिकार नदिई मेलमिलापको माध्यमबाट मात्र विवाद निरूपण गर्ने र ती विवादमा पक्ष सिधै अदालतमा मुद्दा लिई जान पाउने व्यवस्था गरी न्यायिक समितिलाई नाम मात्रको विवाद निरूपण गर्ने समितिको रूपमा स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन, २०७४ ले कमजोर बनाएको छ, जुन संविधानको व्यवस्था र भावना विपरित छ ।

ग) साविकको स्थानीय स्वायत्त शासन ऐन, २०५५ को दफा ३३ र १०१ मा न्यायिक अधिकारअन्तर्गत जग्गातर्फ साँघिसमाना, सन्धिसमर्पण, बाटो वा निकास मिचेको मुद्दा, बेठवेगर सम्बन्धी मुद्दा, गरिब कंगालको महलअन्तर्गतको मुद्दा, घर बनाउनेको महलको ८ र ९ अन्तर्गतको मुद्दा, कल्याण धनको महलअन्तर्गतको मुद्दा, नासो धरौटको महलको ५ नं. अन्तर्गतको मुद्दाबाहेक अन्य मुद्दा, अंशबण्डाको १० नं. अन्तर्गतको मुद्दा, अर्काको घरभित्र जबरजस्ती पसेको, बसेको वा पस्न, बस्न खोजेको मुद्दा समेतमा सुरु कारवाही र किनारा गर्ने अधिकार

स्थानीय निकायलाई भएकोमा हालको स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐनको दफा ४७ मा ती मुद्दाहरू उल्लेख नगरी अधिकारक्षेत्रलाई संकुचन गरिएको छ ।

घ) स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐनको दफा ४७ (२) ले मेलमिलाप प्रकृया मात्रबाट विवाद निरूपण गर्ने अधिकार तोकिएको स्थानीय तहमा उत्पन्न हुने अधिकांश विवादमा खासै सत्य-तथ्य बुझी विवेक प्रयोग गरी व्यावहारिक न्याय दिने कार्यमा न्यायिक समितिको भूमिका नरहने, ३ महिनाभित्र मेलमिलाप हुन नसकेमा सक्कलै मिसिल सहित पक्षहरूलाई सम्बन्धित अदालतमा पठाइ दिनुपर्ने व्यवस्था भएबाट स्थानीय सरकारको न्यायपालिका हो भनी भनिने न्यायिक समिति र समितिका पदाधिकारीको न्याय सम्पादनमा रहेको कमजोर अवस्थालाई सहजै अनुमान गर्न सकिन्छ ।

अन्त्यमा

विवादका कुनै पनि पक्षतर्फ नढल्की, कुनै आग्रह वा पूर्वाग्रह नराखी, निष्पक्ष, तटस्थ र न्याय पर्ने गरी स्वच्छ, सुनुवाईको माध्यमबाट स्थानीय विवाद निरूपण गर्नु न्यायिक समितिको परम दायित्व हो ।

असल नियत, न्यायिक मनको प्रयोग र निष्पक्ष तरिकालाई न्यायिक समितिले आफ्नो गहना सम्झी सकभर मेलमिलापबाटै विवादको निरूपण गर्न कानुनले निर्दिष्ट गरेको छ । प्राकृतिक न्यायको सिद्धान्तलाई न्यायिक समितिले न्याय निरूपण गर्दा मार्गदर्शनको रूपमा स्वीकार गर्नुपर्ने हुन्छ । कागजी न्याय भन्दा पनि वास्तविक न्याय पर्ने गरी कामकारवाहीलाई थप व्यवस्थित गर्दै जानुपर्छ । स्थानीय विवाद निरूपण कार्यविधि जारी गरी न्यायिक समितिले स्थानीय विवादको निरूपणलाई व्यवस्थित, पारदर्शी तथा प्रभावकारी बनाउन वाञ्छनीय देखिन्छ ।

स्थानीय तहमा कर्मचारी व्यवस्थापन राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय अभ्यास

नमराज ढकाल*

१. विषय प्रवेश

नेपालको संविधानले संघीय लोकतान्त्रिक गणतन्त्र नेपालको मूल संरचना संघ, प्रदेश र स्थानीय तह गरी तीन तहको व्यवस्था गर्दै राज्यशक्तिको प्रयोगसमेत संघ, प्रदेश र स्थानीय तहले संविधान तथा कानूनबमोजिम गर्न सक्ने प्रावधान छ। संवैधानिक रूपमै स्थानीय तहको अधिकार क्षेत्रसमेत अनुसूची ८ मा उल्लेख गरी यसको प्रयोग संविधान र गाउँ सभा वा नगर सभाले बनाएको कानून बमोजिम हुने उल्लिखित छ।

यसैगरी स्थानीय तहको कार्यकारिणी अधिकार संविधान र संघीय कानूनको अधिनमा रही पालिकाहरू (नगरपालिका र गाउँपालिका) मा निहित रहने छ, भन्ने व्यवस्था छ। पालिकाहरूको महत्वपूर्ण प्रशासनिक अंगको रूपमा रहने कर्मचारी र कार्यालय सम्बन्धी अन्य व्यवस्था प्रदेश कानून बमोजिम हुने व्यवस्था छ। प्रदेश कानून नभएको अवस्थामा संघीय कानून बमोजिम नै सरकारले स्थानीय तहमा कर्मचारी व्यवस्थापन गर्न सक्ने कानुनी व्यवस्था भएकाले हाल स्थानीय तहमा संविधान प्रारम्भ हुँदाको बखत स्थानीय तहमा कार्यरत कर्मचारी र कर्मचारी समायोजन ऐन, २०७४ बमोजिम निजामती सेवाका कर्मचारीलाई स्थानीय तहमा समायोजन गरी सेवा प्रवाहको व्यवस्था मिलाइएको छ।

संघीयता कार्यान्वयनका लागि कर्मचारी व्यवस्थापन अत्यन्तै महत्वपूर्ण मानिन्छ। हालसम्म पनि संघीय निजामती सेवा, प्रदेश निजामती सेवा र स्थानीय सेवासम्बन्धी कानून निर्माण भइ नसकेकाले संविधान जारी हुनुपूर्व निजामती सेवा र स्थानीय निकायमा

कार्यरत कर्मचारीको समायोजन, वृत्ति विकास, भर्ना र विभिन्न सेवामा जनशक्ति भर्नाका लागि आकर्षण पैदा गर्ने कार्य चुनौतिपूर्ण देखिएको छ। कर्मचारीको मनोबल बढाउन नसकिएका कारण जनअपेक्षाबमोजिम संघीय एवं विकेन्द्रीत ढाँचामा सरकार सञ्चालन हुन नसक्दा सार्वजनिक सेवा प्रवाह प्रभावकारी हुन सकिरहेको छैन।

सरकारी सेवा सञ्चालन सम्बन्धमा हालसम्म पनि कानून नहुँदा एकातिर निजामति सेवाबाट स्थानीय तहमा समायोजन भएका कर्मचारीमा सेवाको सुरक्षा र वृत्ति विकासको अन्योल देखिन्छ। अर्कोतिर स्थानीय निकायबाट स्थानीय तहमा हस्तान्तरण भई आएका कर्मचारीको समायोजन र तह मिलाउन भई नसकेका कारण स्थानीय सेवामा दक्ष जनशक्ति टिकाइ राख्ने र उत्प्रेरित बनाउने कार्य थप चुनौतिपूर्ण बन्दै गएको छ। यसले स्थानीय तहबाट प्रवाह हुने सार्वजनिक सेवा प्रभावकारी हुन नसकेको गुनासो छ।

२. ऐतिहासिक पृष्ठभूमि

नेपालमा स्थानीय स्वायत्त शासनको सुरुवात किराँतकालीन 'पाञ्चाली' बाट भएको हो। स्थानीय स्तरमा न्याय सम्पादन, विकास निर्माण र शान्ति सुरक्षाको प्रबन्ध मिलाउन गाउँलेले छानेका मुखिया तथा विचारीहरूबाट गठित पाञ्चाली व्यवस्थालाई राणा शासनको उत्तराद्धमा पञ्चायत भन्न थालियो। लिच्छवीकाल र मल्लकालमा पनि यस किसिमको पाञ्चाली व्यवस्था कायमै थियो।

शाहकालमा राणा शासनको उत्तराद्धमा १९७६ सालमा काठमाडौँ म्युनिसिपलिटि सवाल सनद नै जारी

गरी कानुनी व्यवस्था गरी नेपालमा पहिलो स्थानीय सरकारको रूपमा काठमाडौँ म्युनिसिपलिटि (नगरपालिका) गठन भएको देखिन्छ। मुख्य सहरी क्षेत्रमा बाटो, गल्ली, ढल र सरसफाईको उचित प्रबन्ध गर्ने उद्देश्यले गठित नगरपालिकाको कामको व्यवस्थापन गर्न सरकारले मेयरम्यान (सभापति/मेयर) र म्युनिसिपल अफिसर (अधिकृत) मनोनित एवं नियुक्त गर्ने व्यवस्था थियो। स्थानीय सरकारको विकासको क्रममा १९८३ सालमा दाङ देउखुरीमा स्थानीय भद्र भलादमी राखी वादी/प्रतिवादी नलिइ दण्ड-कुण्ड नगरी भगडा मिलाइदिने गरी देउखुरी जिल्लामा रैतीले छानेका मान्यजन पञ्चले तोकिएको मुद्दामा फैसला गर्ने गरी मान्यजन कचहरी प्रथाको सुरुवात भएको पाइन्छ।

२००६ सालमा मुलकभर पञ्चायत खडा गरी जनतालाई स्थानीय शासनमा सहभागी गराइ न्याय सम्पादन गर्ने, भौतिक पूर्वाधारको विकास गर्न मुलुकभर विभिन्न स्थानमा पञ्चायत खोल्न कानुनी व्यवस्था गर्न गाउँ पञ्चायत ऐन, २००६ र नेपाल राज्य नगर पञ्चायत ऐन, २००६ जारी गर्दै अन्य सम्बद्ध कानून तयार गरियो। प्रजातन्त्रको स्थापनापछि नेपाल राज्य नगरपालिका ऐन, २००९ र गाउँ पञ्चायत ऐन, २०१३ जारी भयो। जसमा साविकको नगर पञ्चायत ऐन, २००६ र गाउँ पञ्चायत ऐन, २००६ मा भएको जिम्मेवारी र अधिकारलाई नै निरन्तरता दिएको देखिन्छ।

नगर पञ्चायत तथा गाउँ पञ्चायतमा जनशक्ति व्यवस्थापन सम्बन्धमा २००६ सालभन्दाअघि स्पष्ट व्यवस्था भएको देखिँदैन। २००७ सालमा प्रजातन्त्र स्थापना हुनुपूर्व एकात्मक र

* निर्देशक, काठमाडौँ महानगरपालिका

अनुसन्धानकर्ता Lazarus का अनुसार छुट्टै, स्वतन्त्र वा स्वायत्त कर्मचारी प्रणालीमा स्थानीय सरकारहरूले आफूलाई चाहिने कर्मचारी आफैं नियुक्त गर्दछन् । ती कर्मचारी अन्य स्थानीय सरकार र केन्द्रीय सरकारी संरचनामा सरुवा हुँदैनन् । कर्मचारी पूर्ण रूपमा स्थानीय सरकारप्रति जवाफदेही हुन्छन् र कर्मचारीको वृत्ति विकास पनि सम्बन्धित स्थानीय सरकारमा सीमित हुन्छन् । यस प्रणालीमा समेत कर्मचारीको भर्ना र छनोटमा पारदर्शिता एवं प्रतिस्पर्धाको प्रत्याभूति गर्न राष्ट्रिय निजामति सेवाको मापदण्ड पूरा गरेको हुनुपर्दछ ।

जहानीय शासन व्यवस्था भएकाले शासकको इच्छाअनुसार राज्यको सबै संयन्त्रमा कर्मचारीको भर्ना पजनी हुने गर्दथ्यो । नगरपालिकामा अधिकृत एवं सुपरभाइजरजस्ता उच्च पदमा सरकारले कर्मचारी नियुक्ति गर्ने, नगरपालिकाको हाकिमले तालुक हाकिम वा सरकारको अनुमति लिई आवश्यक संख्यामा सहयोगी एवं सहायक स्तरको पदमा कर्मचारी भर्ना र बर्खास्ती गर्ने प्रचलन थियो ।

२००७ सालमा प्रजातन्त्रको स्थापनापछि स्थानीय सरकारको कर्मचारी व्यवस्थापनसम्बन्धी विषय कानूनमै उल्लेख भएको पाइन्छ । नेपाल राज्य नगरपालिका ऐन, २००९ को दफा ३ (१०) मा सरकारबाट प्रधान अफिस्को नियुक्ति हुने, दफा ५४(क) मा नगरपालिकाको कोषबाट महिनाको ६० रुपैयाँसम्म तलब खाने कर्मचारीको नियुक्ति, सजाय, सस्पेन्स वा खोस्नेसम्बन्धी सबै अख्तियार नगरपालिकाको सभापतिको हुने, दफा ७४ मा महिनाको ४५ रुपैयाँसम्म तलब खाने कर्मचारीको नियुक्ति, सजाय र सस्पेन्स वा खोस्नेसम्बन्धी सबै अधिकार प्रधान अफिस्को हुने र दफा २०२ मा नगरपालिकाले कर्मचारी भर्ना, खारेज, नोकरीको शर्त, काम कर्तव्यसम्बन्धी उपनियम बनाई सरकारबाट स्वीकृत गरी लागू गर्न सक्ने व्यवस्था गरेको देखिन्छ ।

यसैगरी, गाउँ पञ्चायत ऐन, १०१३ को दफा ४२(क) स्थानीय हाकिमका अनुमति लिई गाउँ पञ्चायतले सेक्रेटरी (सचिव) बाहेक चाहिने कर्मचारी समय समयमा नियुक्त गर्न सक्ने व्यवस्था गर्दै ऐ. नियमावली, २०१३ को नियम १५ ले सरकारले सेक्रेटरी नियुक्ति गर्ने र सेवा सुविधा तोक्ने,

नियम १७ अनुसार गाउँ पञ्चायतले आफ्नो आम्दानीअनुसार सेक्रेटरी मातहतका अरू कर्मचारी चाहिने जतिमात्र नियुक्ति गर्न सक्नेछन् भन्ने व्यवस्था भएको पाइन्छ ।

मुलुकमा पञ्चायती व्यवस्था लागू भएपछि सो अनुकूल स्थानीय सरकारको व्यवस्था गर्न गाउँ पञ्चायत ऐन, २०१८, नगर पञ्चायत ऐन, २०१९ र जिल्ला पञ्चायत ऐन, २०१९ जारी गरी साविकमा नगर पञ्चायत ऐनमा भएका जिम्मेवारी र अधिकारलाई निरन्तरता दिइयो । गाउँ पञ्चायतलाई साविको भन्दा थप जिम्मेवारी र अधिकार प्रदान गरिएको, जिल्ला पञ्चायत नयाँ स्थानीय संरचनाको रूपमा खडा गरी यसले गाउँ पञ्चायत र नगर पञ्चायतको कामको रेखदेख गर्ने, स्रोत बाँडफाँट गर्ने, जिल्लास्तरीय योजना तर्जुमा र कार्यान्वयन गर्ने कार्यहरू तोकिएको देखिन्छ ।

कर्मचारी व्यवस्थापन सम्बन्धमा गाउँ पञ्चायत ऐन, २०१८ को दफा ३९ अनुसार श्री ५ को सरकारले प्रत्येक गाउँ पञ्चायतको निमित्त एउटा गाउँ सेवक नियुक्ति गर्ने र निजले पञ्चायतको सेक्रेटरीको रूपमा पनि कार्य गर्ने, दफा ३९(क) अनुसार गाउँ पञ्चायतले गाउँ सेवकबाहेक चाहिने जति कर्मचारी तलब भत्ता स्थानीय कोषबाट व्यहोर्ने गरी समय समयमा नियुक्ति गर्न सक्ने व्यवस्था गरी साविकको गाउँ पञ्चायत ऐन, २०१३ को व्यवस्थालाई निरन्तरता दिएको देखिन्छ ।

नगरपञ्चायत ऐन, २०१९ को दफा ३१(१) अनुसार सरकारले नगर पञ्चायतको निमित्त निजामती ऐन, नियमबमोजिम प्रधान अफिस्को नियुक्ति गर्ने, दफा ३३(१) अनुसार प्रत्येक

नगरपञ्चायतमा श्री ५ को सरकारले स्वीकृत गरेको दरबन्दी बमोजिमका कर्मचारी नियुक्ति हुन सक्ने र ऐ. दफाको उपदफा (२) मा उपदफा (१) अधिनमा रही नगर पञ्चायतका कर्मचारीमध्ये पियन सरहको तलब स्केल भएको दर्जाका कर्मचारीका हकमा प्रधान अफिसरलाई, सोभन्दा माथि मुखिया वा विचारी वा सो सरहको तलब स्केल भएका कर्मचारीको हकमा प्रधानपञ्चलाई र सोभन्दा माथिको दर्जाका कर्मचारीको हकमा नगर पञ्चायतलाई उपनियमबमोजिम नियुक्ति, बर्खास्ती सस्पेन्ड र अन्य कारवाही चलाउने अधिकार हुने र ऐ. दफाको उपदफा (४) अनुसार नगर पञ्चायतका कर्मचारीको सेवाका अन्य शर्तहरू उपनियमद्वारा व्यवस्थित एवं निर्धारित हुने व्यवस्था थियो ।

नेपालमा पहिलो जिल्लास्तरीय स्थानीय निकाय गठन गर्न जारी जिल्ला पञ्चायत ऐन, २०१९ ले जिल्ला सभा एक संगठित र स्वशासित संस्था हुने, ऐ. ऐनको दफा २९ अनुसार जिल्ला पञ्चायतमा सचिव र सहायक सचिवको व्यवस्था श्री ५ को सरकारले गर्ने, ऐ. ऐनको दफा ३१ अनुसार जिल्ला पञ्चायतमा श्री ५ को सरकारले स्वीकृत गरेको दरबन्दीमा कर्मचारी नियुक्ति हुने व्यवस्था गर्दै पञ्चायतले आफ्नो फन्ड (कोष) बाट खर्च व्यहोर्ने गरी नियुक्ति गर्ने र कर्मचारीको नियुक्ति, बढुवा, बर्खास्ती र अन्य सेवा सुविधा तोकिए बमोजिम हुनेछ भन्ने व्यवस्था गरेको देखिन्छ ।

जिल्ला पञ्चायत कार्यव्यवस्था नियमावली, २०२० को दफा २९ मा मुखिया पदसम्म तलब भत्ता पाउने कर्मचारी नियुक्ति गर्ने अधिकार सचिवको, ना.सु. सम्मको तलब सुविधा पाउने

कर्मचारीको नियुक्ति सभापतिको र श्री ५ को सरकारको गजेटेड वा सोभन्दा माथिको तलब भत्ता पाउने कर्मचारीको नियुक्ति गर्ने अधिकार जिल्ला पञ्चायतको हुने व्यवस्था छ ।

सो नियमको नियम ३० अनुसार प्रचलित नेपाल कानूनमा लेखिएको योग्यता नभई साधारणतया कुनै पनि कर्मचारीको नियुक्ति नहुने, दफा ३१ मा रिक्त पदमा नियुक्ति गर्न परेमा दर्जा, तलब, योग्यता र अनुभव खुलाई १५ दिनको सार्वजनिक सूचना प्रकाशित गर्नुपर्ने र नियम ३३ अनुसार नियुक्ति गर्ने अधिकारीले योग्यता अनुभव र कार्यकुशलताको आधारमा पदोन्नति गर्न सक्ने व्यवस्था गर्दै कर्मचारीको सेवा सुविधा र शर्तहरू प्रचलित श्री ५ को सरकारका कर्मचारीसह हुने व्यवस्था थियो ।

२०१७ साल पछिको राजनीतिक परिवर्तनपछि पहिलोपटक जारी भएको अञ्चल पञ्चायत ऐन, २०१९ मा पनि कर्मचारी व्यवस्थापन सम्बन्धमा जिल्ला पञ्चायतको प्रवाधानलाई नै कायम राखेको देखिन्छ । प्रजातन्त्रको पुनर्वाहाली भएपछि बदलिएको राजनीतिक व्यवस्था बमोजिम साविकका गाउँ पञ्चायत, नगर पञ्चायत र जिल्ला पञ्चायत खारेज गर्दै गाउँ विकास समिति (गाविस) ऐन, २०४८ नगरपालिका ऐन, २०४८ र जिल्ला विकास समिति (जिविस) ऐन, २०४८ ऐ. नियमावलीहरू, २०४९ जारी भए ।

स्थानीय सेवाका कर्मचारी व्यवस्थापन सम्बन्धमा जिविस ऐन, २०४८ अनुसार सचिवलगायत जिविसलाई आवश्यक पर्ने प्रशासनिक तथा प्राविधिक कर्मचारी श्री ५ को सरकारले नियुक्त गर्ने र आन्तरिक कोषबाट तलब सुविधा पाउने गरी श्री ५ को सरकारले स्वीकृत गरेको दरबन्दीमा जिविसले कर्मचारी भर्ना गर्न सक्ने व्यवस्था गरेको देखिन्छ ।

जिविस कार्यव्यवस्था नियमावली, २०४९ ले आन्तरिक कोष तर्फबाट खर्च व्यहोर्ने गरी अधिकृत स्तर तृतीय र सहायक स्तरमा प्रथमदेखि चतुर्थ एवं पियन वा सो सरहको पदमा कर्मचारी नयाँ नियुक्ति वा बढुवाद्वारा

पदपूर्ति गर्न सकिने र जिविसको आन्तरिक स्रोततर्फको दरबन्दीमा रहने पदका लागि आवश्यक पर्ने न्यूनतम योग्यता र पदपूर्तिको लागि विज्ञापन गर्ने, परीक्षा सञ्चालन तथा छनोट गर्ने सम्बन्धमा लोकसेवा आयोगले निर्धारण गरेबमोजिमको प्रकृया अपनाउनु पर्ने व्यवस्था गर्दै नियुक्ति प्रक्रियामा निजामती ऐन, नियम र संवैधानिक निकायबाट अवलम्बन गरेको विधि र प्रक्रिया अवलम्बन गर्नुपर्ने र सेवा सुविधासमेत निजामती सेवा ऐनबमोजिम हुने व्यवस्था थियो ।

नगरपालिका ऐन, २०४८ र ऐ. कार्यव्यवस्था नियमावली, २०४९ ले जिविस ऐन, २०४८ र ऐ. कार्यव्यवस्था नियमावली, २०४९ अनुसार नै कर्मचारी प्रशासनसम्बन्धी व्यवस्था भएको पाइन्छ । यद्यपि आन्तरिक कोषबाट खर्च व्यहोर्ने गरी कर्मचारीको दरबन्दी स्वीकृत गर्ने अधिकार नगरपालिकालाई प्रदान गरी प्रशासनिक रूपमा जिविसभन्दा नगरपालिकाहरूलाई बढी स्वायत्त प्रदान गरेको देखिन्छ । नगरपालिका ऐन, २०४८ अनुसार सचिवको नियुक्ति श्री ५ को सरकारले गर्ने र नगरपालिकालाई आवश्यक पर्ने आन्तरिक कोषबाट तलब सुविधा पाउने गरी नगरपालिकाको स्वीकृत दरबन्दीमा नगरपालिकाले कर्मचारी नियुक्ति गर्न सक्ने व्यवस्था गरेको देखिन्छ ।

नगरपालिकामा अधिकृत स्तर द्वितीय र तृतीय एवं सहायक स्तरमा प्रथमदेखि चतुर्थ एवं पियन वा सो सरहका पदहरू रहने र ती पदहरूमा नयाँ नियुक्ति वा बढुवाद्वारा पदपूर्ति गरिने र नगरपालिकाको आन्तरिक स्रोततर्फको दरबन्दीमा रहने पदका लागि आवश्यक पर्ने न्यूनतम योग्यता तथा पदपूर्तिका लागि विज्ञापन गर्ने, परीक्षा सञ्चालन तथा छनोट गर्ने सम्बन्धमा लोक सेवा आयोगले निर्धारण गरेबमोजिम प्रकृया अपनाउनु पर्ने व्यवस्था गरेको देखिन्छ ।

नगरपालिका कार्यव्यवस्था नियमावली, २०४९ ले नगरपालिकाको रिक्त दरबन्दीको पदपूर्तिका लागि उपयुक्त उम्मेदवार छनोट गरी सिफारिस गर्न प्रमुखको अध्यक्षतामा, जिल्ला

प्रशासन कार्यालयको अधिकृत प्रतिनिधि र कार्यकारी अधिकृत सदस्य सचिव हुने गरी तीन सदस्यीय पदपूर्ति समिति रहने व्यवस्था थियो । नियमानुसार स्वीकृत दरबन्दीको प्राविधिक पदमा विशेष योग्यताको आधारमा करारद्वारा नियुक्त गर्न सकिने र नगरपालिकाको कर्मचारीलाई एउटा नगरपालिकाबाट अर्को नगरपालिकाको समान पदमा स्थानीय विकास मन्त्रालयले (सामान्यतया प्रमुखको सहमतिमा) सरुवा गर्न सक्ने व्यवस्था गरेको थियो ।

स्थानीय सरकारमा प्रशासनिक स्वायत्तता सम्बन्धमा प्रशासन सुधार आयोग, २०४८ ले स्थानीय निकायका कार्यकारीणी पदमा बाहेक अन्य पदमा स्थानीय निकायले कर्मचारी नियुक्ति गर्दै क्रमशः निजामति कर्मचारी विस्थापित गर्दै जानुपर्ने सुझाव दिएको छ । स्थानीय निकायमा कर्मचारी व्यवस्था गर्न एक स्थानीय सेवा आयोगको कल्पना त्यो बखत पनि गरेको देखिन्छ । स्थानीय स्वायत्त शासन ऐन, २०५५ लाई नेपालको स्वायत्त शासनको इतिहासमा महत्वपूर्ण उपलब्धिहरूको रूपमा लिने गरिन्छ ।

साविकको नगरपालिका ऐन, गाविस ऐन र जिविस ऐन खारेज गर्दै स्थानीय निकायहरूको गठन र सञ्चालन गर्न एकीकृत कानूनको रूपमा जारी भएको सो ऐनले स्थानीय निकायहरूलाई स्थानीय सरकारको रूपमा रूपान्तरण गर्ने प्रयास गरेको देखिन्छ । कर्मचारी व्यवस्थापन सम्बन्धमा उक्त ऐनले स्थानीय निकाय (जिविस, नगरपालिका, गाविस) ले कार्यबोझको आधारमा आफूलाई आवश्यक पर्ने कर्मचारीको दरबन्दी विवरण तयार गरी सम्बन्धित परिषद्बाट स्वीकृत गराउनु पर्ने, कर्मचारीको दरबन्दी स्वीकृत गर्दा सम्बन्धित परिषद्ले कर्मचारीका लागि चाहिने तलब, भत्ता, सञ्चय कोष, उपदान तथा निवृत्तिभरण आदिको लागि लाग्ने खर्चको व्यवस्थासमेत गर्नु पर्ने र कर्मचारीको पारिश्रमिक निर्धारण सम्बन्धित स्थानीय निकायको परिषद्बाट हुने, कर्मचारीको तलबमान नेपाल सरकारको निजामती सेवाका कर्मचारीको तलबमानलाई आधार मानी निर्धारण गर्नु पर्ने र स्थानीय निकायले आफ्नो

स्रोत, साधन र प्रशासनिक बजेटको परिधिभित्र रही आफ्ना कर्मचारीलाई स्थानीय भत्ता एवं अन्य थप सुविधा दिन सक्ने व्यवस्था गरेको देखिन्छ ।

यस ऐनले स्थानीय निकायमा सहायक स्तर, अधिकृत स्तर र सचिव पदमा नियुक्तिको सिफारिस गर्न ऐनद्वारा स्थानीय सेवा आयोग गठन गर्ने व्यवस्था गर्नुको साथै स्थानीय निकायका कर्मचारीलाई एक स्थानीय निकायबाट अर्को स्थानीय निकायमा सरुवा गर्न सम्बन्धित कर्मचारी र स्थानीय निकायको सहमतिमा तालुक मन्त्रालयले स्वीकृत प्रदान गर्न सक्ने व्यवस्थासमेत गरेको देखिन्छ । यस ऐनले प्रशासनिक स्वायत्तताको पूर्ण प्रयोगमा जोड दिँदै साविकको कानुनी व्यवस्थाअनुसार स्थानीय निकायमा आवश्यक पर्ने कर्मचारीको दरबन्दी नेपाल सरकारबाट स्वीकृत लिनुपर्ने प्रावधानलाई खारेज गरेको देखिन्छ ।

स्थानीय तहमा कर्मचारी व्यवस्थापन सम्बन्धमा स्थानीय स्वायत्त शासन नियमावली, २०५६ ले स्थानीय निकायमा रहने पद र तहको कर्मचारीको व्यवस्था गर्दै स्थानीय तहमा नियमावली जारी हुँदाको बखत अधिकृत स्तरमा छैठौँ, सातौँ, आठौँ र नवौँ (२०६१/९/२६) मा आठौँ र नवौँ तह थप व्यवस्था तहका पदहरू रहने व्यवस्था छ । ऐ. नियमावलीको नियम २१२ को उपनियम (३) मा यो नियमावली प्रारम्भ हुँदाको बखत (२०५६/९/१५) स्थानीय निकायमा कायम रहेका पदहरू यसै नियमावलीबमोजिम रहेको मानी सोहीबमोजिम तह मिलान गरिने छ ।

यस्तो व्यवस्थाले श्रेणीका कर्मचारी कसरी तहमा मिलान गर्ने भन्ने प्रावधान नभएकाले तत्कालीन समयमा धेरैजसो स्थानीय निकायले तह मिलान गरेको देखिँदैन । यस समस्यालाई सम्बोधन गर्न २०६७/१/२० मा सरकारले स्थानीय स्वायत्त शासन नियमावली, २०५६ को चौथो संशोधन गरी तह मिलानसम्बन्धी व्यवस्था गर्दै स्थानीय निकायको अधिकृत तृतीय वा द्वितीय श्रेणीको पदमा स्थायी नियुक्ति भएका कर्मचारीलाई क्रमशः अधिकृत स्तर छैठौँ र आठौँ तहमा र नायब सुब्बा

वा सोसरह तथा खरिदार वा सोसरहको पदमा स्थायी नियुक्ति भएको कर्मचारीलाई क्रमशः सहायक स्तर पाँचौँ र चौथो तहमा मिलान गर्दै साविकको श्रेणी वा पदमा गरेको सेवा अवधि बहुवा प्रयोजनका लागि गणना हुने व्यवस्था गरेको देखिन्छ ।

मुलुकको राजनीतिक प्रणालीमा भएको आमूल परिवर्तनलाई संस्थागत गर्न २०७२ असोज ३ गते जारी संविधानले स्थानीय निकायलाई संवैधानिक हैसियत प्रदान गर्दै पहिलोपटक स्थानीय सरकारको रूपमा स्थापित गर्‍यो । संवैधानिक अधिकारको परिभाषित गर्दै जारी स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन, २०७४ ले संविधानप्रदत्त अधिकार सूचीमा पर्ने स्थानीय सेवाको व्यवस्थापन सम्बन्धमा संविधानको धारा ३०२ को उपधारा (२) बमोजिम समायोजन भएका कर्मचारीको व्यवस्थापन, उपयोग र समन्वय, संगठन विकास, जनशक्ति व्यवस्थापन र वृत्ति विकास, स्थानीय कानून बमोजिमसंगठन संरचना तथा दरबन्दी निर्धारण गरी स्थानीय सेवाको व्यवस्थापनसम्बन्धी कार्य सम्पादनको अधिकार तोकेको छ ।

ऐनले गाउँपालिका तथा नगरपालिकाको आफ्नो कार्यबोम्भ, राजस्व क्षमता, खर्चको आकार, स्थानीय आवश्यकता र विशिष्टता समेतलाई ध्यानमा राखी सरकारी सेवाका कर्मचारी संविधान र कानूनबमोजिम समायोजन भएपछि गाउँपालिका वा नगरपालिकाले विषयगत शाखा वा महाशाखा रहेको संगठन संरचना कायम गर्न सकिने, पालिका (नगरपालिका र गाउँपालिका) को प्रशासनिक प्रमुखको रूपमा प्रमुख प्रशासकीय अधिकृत पद रहने र उक्त पदमा निजामती सेवाका कर्मचारीमध्येबाट नेपाल सरकारले खटाउने व्यवस्था छ ।

उक्त ऐनले स्थानीय सेवाको गठन, सञ्चालन, व्यवस्थापन, सेवाको शर्त तथा सुविधासम्बन्धी आधारभूत सिद्धान्त र मापदण्ड संघीय कानूनबमोजिम हुने, स्थानीय सेवाको गठन, सञ्चालन, व्यवस्थापन, सेवाको शर्त तथा सुविधासम्बन्धी अन्य व्यवस्था स्थानीय तहले बनाएको कानूनबमोजिम हुने,

प्रचलित कानूनबमोजिम कर्मचारी समायोजन नभएसम्मका लागि नेपाल सरकारले निजामती सेवा तथा स्थानीय तहमा कार्यरत कुनै कर्मचारीलाई स्थानीय तहमा कामकाज गर्न खटाउन सक्ने, स्थानीय सेवाको स्थायी दरबन्दीमा प्रदेश लोक सेवा आयोगले छनोट गरी सिफारिस गरेको उम्मेदवारलाई मात्र नियुक्ति गर्नु पर्ने र स्थानीय सेवाका कर्मचारीको सुरु तलब स्केल प्रदेश सरकारले तोकेबमोजिम हुने, स्थानीय तहले स्थानीय सेवाको गठन, सञ्चालन तथा व्यवस्थापन गर्दा वर्गीकरणमा आधारित तहगत प्रणाली अलवम्बन गर्नुपर्ने व्यवस्था गरेको छ ।

ऐनले सरकारी सेवा र अन्य सेवाको व्यवस्था गर्दै निजामती सेवा, स्वास्थ्य सेवा र संसद् सेवालाई सरकारी र स्थानीय सेवा एवं अन्य समिति प्रतिष्ठानमा कार्यरत कर्मचारीलाई अन्य सेवामा परिभाषित गरेको छ । स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन, २०७४ बमोजिम समायोजन भएका कर्मचारीलाई यो ऐन जारी भएको मितिले १० दिनभित्र स्थानीय तहले समायोजन गरी पत्र दिई सोको जानकारी मन्त्रालयमा दिनुपर्ने व्यवस्था पनि उक्त ऐनमा छ ।

विकेन्द्रीत शासन प्रणाली भएको विकासशील मुलुक केन्याको उदाहरण नेपालमा उपयुक्त हुने देखिन्छ । केन्यामा केन्द्रीय सरकारको भन्दा स्थानीय सरकारको कर्मचारीको सेवा सुविधा बढी छ । स्थानीय निजामती सेवामा आवद्ध कर्मचारी ट्रेड युनियनको अधिकार प्राप्त भएको र सामूहिक सौदाबाजीबाट सेवा सुविधा निर्धारण हुने भएकाले स्थानीय सरकारका कर्मचारीको सेवा सुविधा बढी हुने गरेको हो । अफ्रिकन मुलुक युगाण्डामा केन्द्रीय निजामती सेवाका लागि लोकसेवा आयोगको व्यवस्था भएजस्तै स्थानीय निजामती सेवामा कर्मचारी नियुक्तिका लागि स्थानीय सेवा आयोगको व्यवस्था गरिएको छ ।

प्रदेश निजामती सेवा तथा स्थानीय सेवासम्बन्धी कानून बनाउँदा कर्मचारी छनोट, भर्ना, नियुक्ति, सरुवा, बढुवा, आचरण र विभागीय सजायका विषयमा संघीय निजामती सेवा सम्बन्ध कानूनका आधारभूत सिद्धान्त र मान्यतालाई आधारको रूपमा लिइने र प्रदेश निजामती सेवा र स्थानीय सेवाको पद लोकसेवा आयोगको सिफारिसमा नियुक्ति हुने व्यवस्थासमेत स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐनले गरेको छ ।

३. सवालहरू

नेपालको सन्दर्भमा स्थानीय तहका कर्मचारीमध्ये प्रशासनिक प्रमुख पदमा सरकारबाटै कर्मचारी नियुक्ति हुने, अन्य कर्मचारी आवश्यकताअनुसार सरकारबाटै काजमा पठाउने र अन्य कर्मचारी तोकिएको प्रक्रिया पूरा गरी स्थानीय तहले नियुक्ति गर्ने व्यवस्था छ । स्थानीय स्वायत्त शासन ऐन, २०५५ ले स्थानीय निकायमा जनशक्तिको आकर्षण बढाउन, योग्य जनशक्तिलाई टिकाइराख्न र स्थानीय सेवा प्रवाहमा व्यावसायिकता हाँसिल गर्न छुट्टै स्थानीय सेवाको परिकल्पना गरिएको थियो ।

ऐनमा भएको व्यवस्थाबमोजिम स्थानीय निकायमा कर्मचारी पदपूर्तिका लागि स्थानीय सेवा आयोग गठन हुने र सो आयोगले प्रशासनिक प्रमुख (सचिव) लगायत सबै पद र तहमा कर्मचारी पदपूर्ति गर्ने व्यवस्था थियो । उक्त प्रावधानबमोजिम ऐन जारी भएको २१ वर्षसम्म पनि स्थानीय सेवा आयोग गठनसम्बन्धी ऐन जारी हुन नसक्दा स्थानीय सरकारको जनशक्ति व्यवस्थापन प्रतिस्पर्धी, व्यावसायिक र आकर्षक हुन सकेन । स्थानीय स्वायत्त शासन ऐनको मर्मविपरित प्रमुख प्रशासनिक पदलगायत उच्च पदमा निजामती सेवाबाटै कर्मचारी खटाउनु स्थानीय सरकारको स्वायत्तता विपरित रहेको कुरा स्वशासनविद्ले बताउने गरेका छन् ।

स्थानीय सरकारका लागि प्रशासकीय प्रमुखको नियुक्ति सरकारबाट गर्ने व्यवस्थाले प्रशासकीय प्रमुखहरू स्थानीय तहप्रति भन्दा संघीय सरकारप्रति बढी उत्तरदायी भएको पाइन्छ । नयाँ संविधानले स्थानीय तहलाई संवैधानिक हैसियत प्रदान गरी स्थानीय सरकारको

रूपमा स्वीकार गर्दै राज्य शक्तिको प्रयोग गर्न सक्ने स्वायत्त निकायको रूपमा स्थापना गरेको छ । संविधानको मर्म र स्वशासनको सिद्धान्तविपरीत स्थानीय सरकारलाई प्रशासनिक स्वायत्तताबाट वञ्चित गर्ने गरी हाल संघीय सरकारले कानून निर्माण गरिरहेको छ ।

संविधान बमोजिम स्थानीय तहमा जानुपर्ने अधिकार क्षेत्र अझै पनि संघीय सरकार मातहत रहेको देखिन्छ । राजनीतिक अधिकारमा सीमित भएको र विकास निर्माण, वित्तीय व्यवस्था र प्रशासनिक स्वायत्तबिनाको स्थानीय सरकारले तत्कालीन स्थानीय स्वायत्त शासन ऐन, २०५५ ले प्रदान गरेको अधिकारबाट समेत वञ्चित भएको देखिन्छ । संघीय सरकारले जनशक्ति व्यवस्थापन सम्बन्धी कानून बनाएर स्थानीय सरकारको अधिकार क्षेत्रमा हस्तक्षेप गरेको छ । यो कार्य संविधानको भावना र मर्मविपरित छ ।

संघीय सरकारले स्थानीय सरकारप्रति गरेको विभेदको प्रत्यक्ष उदाहरण हालै जारी कर्मचारी समायोजन ऐन, २०७५ लाई लिन सकिन्छ । सो ऐनले संविधानको मर्मविपरित निजामती सेवासरह नै योग्यता, अनुभव र प्रक्रियाबाट नियुक्त भएका तत्कालीन स्थानीय निकायका कर्मचारीलाई सम्बोधन नै नगरी निजामती सेवाको कर्मचारीलाई अधिकृत श्रेणीका विभिन्न पदमा दुई तहसम्म बढुवा दिई स्थानीय र प्रदेश सरकारमा समायोजन गरेको छ । कर्मचारी समायोजन ऐनले स्थानीय तहमा कार्यरत कर्मचारीलाई अन्य सेवाको कर्मचारीको रूपमा परिभाषित गर्दै स्थानीय सरकारका कर्मचारीलाई सरकारी सेवाको मान्यता नदिई स्थानीय सरकार र स्थानीय सेवाका कर्मचारीप्रति हस्तक्षेपकारी र अमर्यादित व्यवहार प्रस्तुत गरेको देखिन्छ । यसैको परिणाम हुनसक्छ हाल स्थानीय सेवामा कार्यरत कर्मचारी निराश छन् भने यस सेवामा योग्य जनशक्तिको आकर्षण घट्दै गएको छ ।

४. सैद्धान्तिक अवधारणा

विकेन्द्रीत शासन प्रणालीमा निजामती सेवा व्यवस्थापन र

विकेन्द्रीकरण विषयक अनुसन्धानात्मक लेखमा Lazarus (2012), ले एकीकृत (Integrated), छुट्टै (Seperated) र संयुक्त (Unified) गरी तीन किसिमका कर्मचारी प्रणाली हुन्छन् भनी विवेचना गरेका छन् । उनका अनुसार एकीकृत निजामती प्रशासनमा केन्द्रीय सरकारले स्थानीय सरकारहरूका लागि पनि कर्मचारी खटाउने तथा पदस्थापन गर्दछ । सबै तहको सरकारी संरचनामा कर्मचारी व्यवस्थापन सम्बन्धी काम केन्द्रीय सरकारको कार्यक्षेत्रमा पर्दछ । केन्द्रीय एकीकृत निजामती सेवा नै एकीकृत कर्मचारी प्रणालीअन्तर्गत पर्दछ ।

सेवा प्रवाहमा एकरूपता कायम गर्न, कर्मचारीको वृत्ति विकासको सम्भावना खोल्न यो प्रणाली उपयुक्त मानिन्छ । तर यस प्रणालीले कर्मचारी कामकाजी रूपमा स्थानीय सरकारको रूपमा उत्तरदायी देखिए पनि उनीहरू जहिले पनि स्थानीय जनता र सरकारप्रति नभइ केन्द्रीय सरकार र अधिकारीप्रति बढी प्रतिवद्ध, अनुग्रहित (Loyalty) र जवाफदेही हुन्छन् । यी कर्मचारी संघ/केन्द्रबाट प्रदेश/स्थानीय र एक प्रदेश/स्थानीयबाट अर्को प्रदेश/स्थानीय सरकार वा संघ/केन्द्रमा जही पनि सरुवा हुन सक्छन् । यसमा वृत्ति विकासको सम्भावना फराकिलो रहेको हुन्छ ।

अनुसन्धानकर्ता Lazarus का अनुसार छुट्टै, स्वतन्त्र वा स्वायत्त कर्मचारी प्रणालीमा स्थानीय सरकारहरूले आफूलाई चाहिने कर्मचारी आफैं नियुक्त गर्दछन् । ती कर्मचारी अन्य स्थानीय सरकार र केन्द्रीय सरकारी संरचनामा सरुवा हुँदैनन् । कर्मचारी पूर्ण रूपमा स्थानीय सरकारप्रति जवाफदेही हुन्छन् र कर्मचारीको वृत्ति विकास पनि सम्बन्धित स्थानीय सरकारमा सीमित हुन्छन् ।

यस प्रणालीमा समेत कर्मचारीको भर्ना र छनोटमा पारदर्शिता एवं प्रतिस्पर्धाको प्रत्याभूति गर्न राष्ट्रिय निजामति सेवाको मापदण्ड पूरा गरेको हुनुपर्दछ । स्थानीय सरकारको कर्मचारी व्यवस्थापनमा छुट्टै कर्मचारी प्रणाली अवलम्बन गर्दा जनशक्तिको वृत्ति

विकासको मार्ग साँघुरो हुने भएकाले योग्य, अनुभवी र व्यावसायिक जनशक्तिलाई स्थानीय सेवामा आकर्षण गर्न र उनीहरूलाई सो सेवामा लामो अवधि सम्म टिकाइ राख्न सकिँदैन ।

यसैगरी विश्वव्यापी ले सुझाएको तेस्रो निजामती कर्मचारी प्रणाली जसलाई संयुक्त निजामती प्रणाली अन्तर्गत केन्द्रीय निजामती सेवाको अतिरिक्त छुट्टै स्थानीय सेवाको गठन गरिएको हुन्छ । स्थानीय सरकारमा केन्द्रीय निजामती सेवाका कर्मचारी सबैभन्दा माथिल्लो तहमा खटाउने गरिन्छ । अन्य पदमा स्थानीय सेवा आयोगबाट कर्मचारी नियुक्ति गरिन्छ । स्थानीय निजामती सेवाको कर्मचारी केन्द्रमा सरुवा हुन सक्दैनन् तर मुलकभरको स्थानीय तहमा सरुवा हुन सक्छन् । समान्यतया केन्द्रीय र स्थानीय निजामती सेवाको भर्नाका लागि योग्यता, अनुभव र सेवाको शर्त एवं सुविधा समान हुन्छ ।

५. अन्तर्राष्ट्रिय अनुभव

विकेन्द्रीत शासन प्रणाली भएको विकासशील मुलुक केन्याको उदाहरण हाम्रो देशको सन्दर्भमा उपयुक्त हुने देखिन्छ । केन्यामा केन्द्रीय सरकारको भन्दा स्थानीय सरकारको कर्मचारीको सेवा सुविधा बढी छ । स्थानीय निजामती सेवामा आवद्ध कर्मचारी ट्रेड यूनियनको अधिकार प्राप्त भएको र सामूहिक सौदाबाजीबाट सेवा सुविधा निर्धारण हुने भएकाले स्थानीय सरकारका कर्मचारीको सेवा सुविधा बढी हुने गरेको हो ।

अफ्रिकन मुलुक युगाण्डामा केन्द्रीय निजामती सेवाका लागि लोकसेवा आयोगको व्यवस्था भएजस्तै स्थानीय निजामती सेवामा कर्मचारी नियुक्तिका लागि स्थानीय सेवा आयोगको व्यवस्था गरिएको छ । यस मुलुकमा पनि संयुक्त निजामती प्रशासन प्रणालीको अवलम्बन गर्दै स्थानीय सेवाको उच्चतम पदमा केन्द्रीय निजामती सेवाको कर्मचारी आउने र स्थानीय तहका कर्मचारी नियुक्ति गर्ने अधिकार पनि स्थानीय सरकारलाई नहुँदा स्थानीय सेवाका कर्मचारी पूर्णरूपमा कार्यरत स्थानीय सरकारप्रति उत्तरदायी देखिँदैन ।

नेपाल जस्तै विकासोन्मुख मुलुक युगाण्डामा धेरैजसो स्थानीय सरकारले छुट्टै कर्मचारी सेवा सञ्चालन गर्छन् । केहीमा मात्र एकीकृत कर्मचारी प्रणाली प्रयोगमा छ । यहाँ स्थानीय सेवा आयोग र माथिल्लो तहको स्थानीय सरकार मानिने जिल्ला तहमा जिल्ला स्थानीय सेवाको व्यवस्था छ । माल्वइमा त उच्च पदस्थ कर्मचारी कमिसनर (प्रमुख प्रशासकीय अधिकृत) र डाइरेक्टरहरूको नियुक्ति पनि स्थानीय कर्मचारी सेवा आयोगले गर्दछ । सन् २००६ पछि संविधानको संशोधन भएपछि कर्मचारी व्यवस्थापनमा केन्द्रीयता हावी भएको छ ।

हाल युगाण्डामा नगरपालिका, सहर, काउन्टमा प्रमुख प्रशासकीय अधिकृत, उपनिर्देशक, प्रशासकीय अधिकृत, वडा प्रशासकीय प्रमुख केन्द्रीय निजामती सेवाबाट खटाउने व्यवस्था छ । कर्मचारीलाई स्थानीय राजनीतिक प्रभावबाट मुक्त बनाइ सक्षम र प्रतिस्पर्धी सेवा प्रवाहका लागि यो व्यवस्था गरिएको भनिएको छ । युगाण्डामा स्थानीय सरकारहरूले कर्मचारी व्यवस्थापनमा मुख्यतः दुईवटा समस्या भोगिरहेका छन् :- १. छनोट र भर्नामा अनेक सीमा र छेकवार लगाएर प्रतिभावान् व्यक्तिले भर्ना प्रक्रियामा भागै लिन नसक्ने अवस्था छ । जिल्ला स्थानीय सेवा आयोगले जिल्लाका लागि सम्बन्धित जिल्लाका योग्यता पुगेका नागरिकले मात्र प्रतिस्पर्धा गर्न पाउने व्यवस्था छ, जबकी केन्द्रीय तहको लोकसेवा आयोगले जिल्लाका लागि देशभरबाट योग्य उम्मेदवारबाट भर्ना तथा छनोट गरिन्छ । जिल्लास्तरीय स्थानीय सेवा आयोगका अध्यक्ष राजनीतिक तहबाट नियुक्ति हुने भएकाले यस निकायबाट स्वच्छता र पारदर्शिताको गुन्जायस देखिँदैन । भर्ना र छनोटमा राजनीतिक संरक्षण हावी देखिन्छ । योग्यताको आधारमा छनोट प्रणाली युगाण्डाको स्थानीय सेवा आयोगको प्रमुख चुनौति हो ।

२. प्रतिभावान् व्यक्तिलाई स्थानीय सेवामा आकर्षण गर्ने र उनीहरूलाई सेवामा टिकाइ राख्ने कार्य अर्को चुनौती हो । यहाँ तलब सुविधा सरकारले तोक्नु र स्रोत केन्द्रमा भर पर्नु, वृत्ति विकासको सम्भावना न्युन, केन्द्रीय निजामती सेवामा पदोन्नति नहुनु जस्ता समस्या

स्थानीय निजामती सेवामा देखिएको छ । जसले गर्दा सेवा प्रतिस्पर्धी र गुणस्तरीय हुन सकेको देखिँदैन । बेलायतमा नगरपालिकाको प्रमुख प्रशासकीय अधिकृत मेयरले नियुक्ति गरी यसलाई नगरसभाबाट स्वीकृत गराउनुपर्ने व्यवस्था छ । अमेरिकामा भने मेयरले प्रमुख प्रशासकीय अधिकृत नियुक्ति गर्ने र यसलाई नगर सभाबाट अनुमोदन गर्ने व्यवस्था छ । यसरी स्थानीय कर्मचारी प्रशासनमा विभिन्न मुलुकले विभिन्न प्रणाली अवलम्बन गरेको देखिन्छ ।

स्थानीय निजामती प्रशासन सम्बन्धी यूरोपियन महाद्विपीय र जापानको प्रारूपअनुसार केन्द्र वा प्रदेश सरकारबाट ठूला सहरका प्रमुख प्रशासकीय अधिकृत काजमा खटिइ आउने प्रावधान पनि छ । जसलाई स्थानीय सरकारका विधायिकाको स्वीकृति लिनुपर्ने हुन्छ । बेलायतको स्थानीय सरकारको मोडेल अभ्यास गर्ने विकासशील मुलुकहरूमा प्रमुख प्रशासकीय अधिकृत नगरपालिकाको स्वीकृतिबिना प्रदेश तथा संघीय सरकारले खटाउने व्यवस्था पनि छ । जुनसुकै किसिमका कर्मचारी प्रणाली भए पनि कर्मचारी छनोटमा भने पारदर्शिता र प्रतिस्पर्धालाई आत्मसाथ गरेको देखिन्छ । वृत्ति विकास, सेवासुविधा र जनशक्ति विकासमा सबै किसिमका कर्मचारी प्रणालीमा सबै तहको सरकारको निजामती प्रशासनमा समानता देखिन्छ ।

६. विश्लेषण

नेपालमा स्थानीय सरकारको अभ्यास कानुनी रूपमा १९७६ बाट सुरु भएको हो । पहिलो स्थानीय सरकारका रूपमा स्थापना भएको काठमाडौँ म्युनिसिपलिटिमा प्रशासनिक प्रमुखको रूपमा सरकारले म्युनिसिपल अफिसर (नगरपालिका अधिकृत) नियुक्ति गरेको र निजले सरकारले स्वीकृत दरबन्दीमा सहायक स्तरका जनशक्तिको नियुक्ति गर्ने गरेको देखिन्छ ।

स्थानीय सरकारको सुरुआतदेखि नै प्रमुख प्रशासकीय पद लगायत केही उच्च पदमा सरकारबाट कर्मचारी खटाउने र मध्यम तथा निम्न श्रेणी तथा तहको पदमा स्थानीय सरकारबाट

कर्मचारी नियुक्ति गर्ने अभ्यास रहेको पाइन्छ । नेपालको स्थानीय स्वायत्त शासनको इतिहासमा महत्वपूर्ण उपलब्धि मानिने स्थानीय स्वायत्त शासन ऐन, २०५५ ले कर्मचारी दरबन्दी स्वीकृत गर्ने अधिकारसमेत स्थानीय सरकारको विधायिकी अंगलाई प्रदान गर्दै प्रशासनिक स्वायत्तताको पक्षमा बकालत गरेको देखिन्छ । यद्यपि यो अधिकार नगरपालिका ऐन २०४८ ले त्यस समयमै पनि प्रदान गरेको देखिन्छ ।

स्थानीय स्वायत्त शासन ऐनले त स्थानीय सेवा आयोगको परिकल्पना गर्दै उक्त आयोग गठन गरी सचिव (प्रमुख प्रशासकीय अधिकृत) लगायतका पदमा सो आयोगबाट पदपूर्ति गर्ने व्यवस्था गरी स्थानीय निकायलाई सरकारको प्रशासनिक नियन्त्रणबाट मुक्त गर्न खोजेको देखिन्छ । तर दुर्भाग्य सो ऐन जारी भएको २२ वर्षसम्म पनि स्थानीय सेवा आयोग गठन नै हुन सकेन । नयाँ संविधानले राज्यलाई पुनर्संरचना गरी स्थानीय सरकारको अधिकार संविधानको अनुसूचीमा राखी स्थानीय सरकारलाई राज्य शक्तिको प्रयोग गर्न सक्ने अधिकारसम्पन्न स्थानीय सरकारको रूपमा स्थापित गरेको छ ।

संविधानले स्थानीय सरकारहरूलाई स्थानीय सेवा व्यवस्थापन गर्ने अधिकार दिँदै कर्मचारी नियुक्तिमा भने प्रदेश लोकसेवा आयोगबाट सिफारिस भएका उम्मेदवारलाई मात्र रिक्त दरबन्दीमा नियुक्ति गर्न सक्ने व्यवस्था स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐनले गरेको छ । संविधानले स्थानीय सरकारका कर्मचारीको सेवा सुविधा र अन्य व्यवस्था प्रदेश कानून बमोजिम हुनेछ, भनी प्रदेश सरकारलाई स्थानीय सेवाका कर्मचारी व्यवस्थापन गर्ने निकायको भूमिकामा राख्न खोजेको देखिन्छ । हालसम्म प्रदेश निजामती सेवा र प्रदेश लोकसेवा आयोग गठनसम्बन्धी कानून तर्जुमा नहुनु र स्थानीय सेवाका कर्मचारीको सेवा शर्त र सुविधा सम्बन्धमा मापदण्ड र कानून तर्जुमा भइ नसकेको अवस्थामा स्थानीय तहमा कर्मचारी व्यवस्थापन अन्योलपूर्ण देखिएको छ ।

कर्मचारी नियुक्ति, योग्यताको शर्त, कर्मचारी दरबन्दी, साविक कर्मचारीको

समायोजन, निवृत्त कर्मचारीको सेवा सुविधाको सुनिश्चिता र एकरूपताजस्ता विषय हाल विशेष मुद्दाको रूपमा देखिएको छ । संघीय, प्रदेश र स्थानीय तहमा कर्मचारी व्यवस्थामा प्रभावकारिताका लागि वृत्ति विकास, सेवा सुरक्षा, सेवा सुविधामा समानताको सुनिश्चित हुनुपर्छ । तीनै तहको कर्मचारी सेवालाई आकर्षक बनाउन सके मात्र प्रतिभावान् जनशक्ति सरकारी सेवामा प्रवेश गर्दछन् । सो सेवालाई निरन्तरता दिने वातावरण निर्माण हुन सक्दछ । स्थानीय र प्रदेश सरकारमा समायोजन भएका जनशक्तिको पनि वृत्तिविकास सुनिश्चित गर्नु पर्ने टङ्कारो आवश्यकता देखिन्छ ।

विकेन्द्रित शासन र संघीय शासन व्यवस्थामा कर्मचारी व्यवस्थापन अत्यन्तै चुनौतिपूर्ण हुने गर्दछ । सैद्धान्तिक रूपमा नेपालले हालसम्म संयुक्त निजामती कर्मचारी प्रणाली नै अवलम्बन गरेको देखिन्छ । यस प्रणालीअनुसार स्थानीय तहमा प्रमुख प्रशासकीय पदमा केन्द्रीय निजामती सेवाका कर्मचारी रहने र अन्य पदमा स्थानीय सरकारले तोकिएबमोजिम कर्मचारी नियुक्त गर्ने व्यवस्था छ । स्थानीय तहमा पनि कर्मचारी छनोटमा करिब १२ वर्षदेखि लोकसेवा आयोगको संलग्नता हुँदै आएकोमा संविधान जारी भएपछि २०७२ असोज ३ गतेदेखि स्थानीय तहमा लोकसेवा आयोगको परामर्शबिना कर्मचारी नियुक्ति हुन नसक्ने स्पष्ट व्यवस्था छ ।

विगतमा निजामती सेवाको कुनै श्रेणीको कुनै एक पदमा नियुक्त भएको जनशक्ति समान श्रेणीको अर्को पदका लागि उम्मेदवार भएको इतिहास हाम्रा सामू छ । स्थानीय सेवालाई बढी आकर्षक कसरी बनाउने भन्ने विषय नै आज गम्भीर भएको छ । स्थानीय तहमा नियुक्ति भएको जनशक्ति नियुक्ति लिएको भोलिपल्टदेखि नै संघीय निजामती सेवाको समान श्रेणी, तहका विभिन्न पदका लागि हुने विज्ञापनमा सहभागी हुने गरेको तीतो यथार्थ हाम्रा सामू छर्लंग छ ।

वृत्ति विकासको अवसर एवं सुनिश्चितता र सेवा सुविधामा समानता

कायम गर्न सक्ने हो भने मात्र समान पदका लागि उम्मेदवार हुने प्रवृत्ति कम हुँदै जाने देखिन्छ । कर्मचारी समायोजनमा देखिएको स्थानीय र सरकारी सेवाका कर्मचारीबीचको विभेदलाई सच्याउने गरी अब बन्ने संघीय/प्रदेश निजामती कानून र स्थानीय सेवा सञ्चालनसम्बन्धी मापदण्डमा सम्बोधन गर्न सकियो भने नेपालको निजामती प्रशासन बढी प्रतिस्पर्धी, व्यावसायिक र मर्यादित बनाउन सकिन्छ ।

७. निष्कर्ष तथा सुभावहरू

नेपालले स्थानीय सरकारको कर्मचारी व्यवस्थापन सम्बन्धमा धेरै पुरानो प्रणालीलाई नै अवलम्बन गर्दै आएको छ । मुलुकमा भएको आमूल राजनीति परिवर्तनकारी घटनाक्रम २००७, २०४६ र २०६३ साल पछिको स्थानीय सरकारको कर्मचारी व्यवस्थापनमा खासै परिवर्तनको महसुस हुने व्यवस्था गरेको पाइँदैन ।

संविधानतः र राजनीतिक रूपमा स्थानीय सरकारलाई जति अधिकार सम्पन्न भनिए पनि नीति कार्यान्वयन गर्ने स्थानीय सेवाप्रति दक्ष जनशक्तिको आकर्षण पैदा गर्न नसक्नु र भएका जनशक्ति पनि प्रतिस्पर्धी र व्यावसायिक बनाउन नसक्दा स्थानीय सरकारबाट प्रवाह हुने सेवा जनमुखी, गुणस्तरीय र प्रभावकारी हुन सकिरहेको छैन । जनताको नजिकको सरकार मानिने स्थानीय सरकारको संस्थागत क्षमता विकास संघीय सरकार तथा प्रदेश सरकारको प्राथमिकतामा पर्न सकिरहेको छैन । मुलुकमा समावेशी लोकतन्त्र स्थापना भएर सबैले गुमेका अधिकारहरू प्राप्त गर्दैछन् ।

तर स्थानीय तहका कर्मचारी इतिहासमै पहिलोपटक अपहेलित, अधिकार विहीन र अभिभावक विहीन भएको महसुस गर्दैछन् । यस्तो किसिमको गिर्दो मनोबलबाट स्थानीय सरकारले उच्च प्रतिफल हाँसिल गर्ने कार्य कम चुनौतिपूर्ण छैन । अतः नेपालमा स्थानीय निजामती कर्मचारी व्यवस्थापनमा प्रभावकारिताका लागि देहाय बमोजिम गर्न सकिन्छ :-

- १) महानगरपालिकाजस्ता ठूला स्थानीय सरकारमा छुट्टै कर्मचारी प्रणाली अवलम्बन गरी प्रमुख प्रशासकीय अधिकृत लगायतका सम्पूर्ण पदमा स्थानीय सेवाका कर्मचारीमध्येबाट तथा खुला प्रतिस्पर्धाबाट कर्मचारी छनोट गरी नियुक्ति गर्ने र कुनै पनि पदमा निजामती सेवाका कर्मचारी खटाउने व्यवस्था बन्द गर्ने ।
- २) नगरपालिकालगायत अन्य स्थानीय तहमा संयुक्त कर्मचारी प्रणाली अवलम्बन गर्दै प्रमुख प्रशासकीय अधिकृत पदमा प्रदेश निजामती सेवाबाट र अन्य पदमा स्थानीय सेवाबाट नियुक्ति गर्ने, स्थानीय सेवाका कर्मचारी सम्बन्धित प्रदेशको कुनै पनि स्थानीय सरकारमा सरुवा हुनसक्ने व्यवस्था गर्ने ।
- ३) प्रदेश निजामती सेवा निश्चित प्रतिशतमा स्थानीय सेवाका तोकिएका योग्यता र अनुभव भएका कर्मचारी र संघीय निजामती सेवामा प्रदेश र स्थानीय सेवामा कार्यरत तोकिएका योग्यता र अनुभव भएका कर्मचारीले माथिल्लो पदमा अन्तरसेवा प्रतिस्पर्धाबाट नियुक्ति हुन सक्ने र यसका लागि उमेरको हद नलाग्ने व्यवस्था गर्ने ।
- ४) प्रदेश र स्थानीय सेवाका कर्मचारीको सेवा निवृत्ति सुनिश्चिता र एकरूपताका लागि प्रदेशमा सेवा निवृत्तिभरण कोषको स्थापना गर्ने र यसमा प्रदेशलगायत साथै अन्तर्गतका सबै पालिकाले अनिवार्य आर्थिक योगदान गर्ने व्यवस्था मिलाउने ।
- ५) तीनै तहको सरकारका कर्मचारीलाई सरकारी सेवाको परिभाषाभित्र राख्ने र सबै तहमा श्रेणी वा तह के गर्ने हो यसमा समानता एवं एकरूपता कायम गर्ने ।
- ६) कर्मचारी समायोजन सम्बन्धी विद्यमान समस्यालाई सम्बोधन गर्न स्थानीय स्वायत्त शासन नियमावली, २०५६ को चौथो संशोधन (२०६७) मा भएको व्यवस्थालाई समेत आधार लिई अधिकृत स्तर छैठौँलाई सातौँ र अधिकृत स्तर आठौँलाई नवौँ तहमा तह मिलान गर्ने र जेष्ठता

तह मिलान हुनुपूर्वको साविकको तह र पदमा नियुक्ति मितिलाई नै कायम गर्ने ।

सन्दर्भ सामग्री

- ढकाल, नमराज (२०६१) नेपालमा स्थानीय निकायहरूको स्वायत्तता सम्बन्धी एक विश्लेषणात्मक अध्ययन, काठमाडौँ, अप्रकाशित शोधग्रन्थ, त्रिभुवन विश्वविद्यालय, नेपाल ल क्याम्पस ।
- नगर पञ्चायत ऐन, २००९, नेपाल राजपत्र, नेपाल सरकार, मुद्रण विभाग, सिंहदरबार, काठमाडौँ ।
- गाउँ पञ्चायत ऐन, २०१३, नेपाल राजपत्र, नेपाल सरकार, मुद्रण विभाग, सिंहदरबार, काठमाडौँ ।
- गाउँ पञ्चायत ऐन, २०१८, नेपाल राजपत्र, नेपाल सरकार, मुद्रण विभाग, सिंहदरबार, काठमाडौँ ।
- नगर पञ्चायत ऐन, २०१९, नेपाल राजपत्र, नेपाल सरकार, मुद्रण विभाग, सिंहदरबार, काठमाडौँ ।
- जिल्ला पञ्चायत ऐन, २०१९, नेपाल राजपत्र, नेपाल सरकार, मुद्रण विभाग, सिंहदरबार, काठमाडौँ ।
- अञ्चल पञ्चायत ऐन, २००९, नेपाल राजपत्र, नेपाल सरकार, मुद्रण विभाग, सिंहदरबार, काठमाडौँ ।
- नगर पञ्चायत (कार्यव्यवस्था) नियमावली, २०२०, नेपाल राजपत्र, नेपाल सरकार, मुद्रण विभाग, सिंहदरबार, काठमाडौँ ।
- जिल्ला पञ्चायत (कार्यव्यवस्था) नियमावली, २०२०, नेपाल राजपत्र, नेपाल सरकार, मुद्रण विभाग, सिंहदरबार, काठमाडौँ ।
- अञ्चल पञ्चायत (कार्यव्यवस्था) नियमावली, २०२०, नेपाल राजपत्र, नेपाल सरकार, मुद्रण विभाग, सिंहदरबार, काठमाडौँ ।
- जिल्ला विकास समिति ऐन, २०४८, नेपाल राजपत्र, नेपाल सरकार, मुद्रण विभाग, सिंहदरबार, काठमाडौँ ।
- गाउँ विकास समिति ऐन, २०४८, नेपाल राजपत्र, नेपाल सरकार, मुद्रण विभाग, सिंहदरबार, काठमाडौँ ।
- नगरपालिका ऐन, २०४८, नेपाल

राजपत्र, नेपाल सरकार, मुद्रण विभाग, सिंहदरबार, काठमाडौँ ।

- जिल्ला विकास समिति (कार्यव्यवस्था) नियमावली, २०४९, नेपाल राजपत्र, नेपाल सरकार, मुद्रण विभाग, सिंहदरबार, काठमाडौँ ।
- गाउँ विकास समिति (कार्यव्यवस्था) नियमावली, २०४९, नेपाल राजपत्र, नेपाल सरकार, मुद्रण विभाग, सिंहदरबार, काठमाडौँ ।
- नगरपालिका (कार्यव्यवस्था) नियमावली, २०४९, नेपाल राजपत्र, नेपाल सरकार, मुद्रण विभाग, सिंहदरबार, काठमाडौँ ।
- कर्मचारी समायोजन ऐन, २०७५, नेपाल राजपत्र, नेपाल सरकार, मुद्रण विभाग, सिंहदरबार, काठमाडौँ ।
- प्रशासन सुधार अयोगको प्रतिवेदन, २०४८, नेपाल सरकार, संघीय मामिला तथा सामान्य प्रशासन मन्त्रालयको वेब साइट ।
- The Nepal Civil Service and Re-Structuring of the State, Nepal Government, Ministry of General Affairs and UNDP, Kathmandu, 2014.
- Nabaho, Lazarus (2012), Commonwealth Journal of Local Government, Issue 11: September, London.
- ADMINISTRATIVE REFORMS, COUNTRY PROFILES of five Asian countries: United Nations Department of Economic and Social Affairs, New York, 1997.
- https://www.google.com.np/search?q=local+government+personnel+management+system+in+developing+countries&dc=0&ei=oKNwXZGILM75rQH_ga6YBw&start=30&a=N&ved=0ahUKEwiR2Izm_7jkAhXOfCsKHf-AC3M4FBDy0wMljgE&biw=1242&bih=553 5.9.2019
- <http://epress.lib.uts.edu.au/ojs/index.php/cjlg>
- <http://epress.lib.uts.edu.au/ojs/index.php/cjlg>

न्यायिक समिति

स्थानीय सरकारका 'लेन्स'

गोपीकृष्ण ढुंगाना*

न्याय खोज्दै प्रहरी र अदालत धाउने चलन हराउँदै गएको छ । 'सिंहदरबार' को अधिकार पाएको स्थानीय सरकारमा पुगेर न्याय माग्ने कामले भने व्यापकता पाउन थालेको छ । संघीयता कार्यान्वयनसँगै बनेका सात सय ५३ स्थानीय सरकार (गाउँपालिका र नगरपालिका) बाट सहज रूपमा न्याय दिलाउने काम पनि अधि बढेको छ । सबै स्थानीय सरकारमा उपप्रमुख वा उपाध्यक्षको नेतृत्वमा न्यायिक समिति गठन भएसँगै थुप्रै 'अन्याय' 'न्याय' मा बदलिएका छन् । सरल, सहज र कम खर्चमा सत्य तथ्यलाई आधार मानेर न्याय दिनुपर्छ भन्ने विश्वव्यापी मान्यता छ ।

न्यायिक समिति सक्रिय हुन थालेपछि सामाजिक न्याय बलियो बन्दै गएको हो जसको परिणाम देखिन थालेको छ अर्थात् समाजमा हुने अपराधहरू घट्दै र कमजोर हुँदै गएका छन् । 'सिंहदरबार' को अर्को स्वरूप मानिएका स्थानीय सरकारको मुख्य काम 'सुशासन' भएकाले न्यायिक समिति जति सक्रिय हुन्छ 'न्याय' पाउने काम पनि त्यत्तिकै बढी हुन्छ । न्यायिक समितिले पनि न्यायका लागि बलियो हतियार 'मेलमिलाप' लाई बनाएकाले न्याय सहज भएको अनुभूति धेरैले गर्न थालेका छन् । समितिमा मुद्दा आउने क्रम बढ्दो छ तर त्यसलाई सामना गर्न भने सबै गाउँपालिका र नगरपालिका त्यत्तिकै मात्रामा सक्षम भने छैनन् । उनीहरू आफै विभिन्न कारणले समस्यामा छन् । कतै प्रमुख वा अध्यक्षको दबाव र अन्य विभिन्न प्रभावमा परेर पनि निर्णय वा मिलापत्र भएका छन् ।

संविधानले स्थानीय तहलाई दिएको २२ वटा अधिकारका सूचीमध्ये उपाध्यक्ष

वा उपप्रमुखले गर्ने गरी स्थानीय सरकारमै न्याय दिलाउने व्यवस्था पनि एक होरु। यस्तो विशेष अवस्थामा पनि सबैभन्दा खड्किएको विषय भनेको कानुन नपढेकालाई न्यायिक समितिको मुख्य जिम्मेवारी दिइनु हो । यतिमात्र होइन, ७५३ सरकारका अधिकांश प्रमुखले समेत उपाध्यक्ष वा उपप्रमुखको काम हो भनेर पन्छाउने गरेको पाइएको छ । यसको एउटै कारण प्रमुख र उपप्रमुख वा अध्यक्ष र उपाध्यक्षबीच वैचारिक मतभिन्नता हुनु हो । समितिमा कानुनी सल्लाहकारको व्यवस्था नगरिनु अर्को समस्या हो र अभै सयभन्दा बढी पालिकामा कानुनी सल्लाहकार नियुक्त गरिएका छैनन् । स्थानीय तहको निर्वाचन भएको एक वर्ष बित्दासमेत कतिपय स्थानीय तहका उपप्रमुख, उपाध्यक्ष र अन्य पदाधिकारीले न्यायिक समितिको गठन, काम, कर्तव्य र अधिकारका विषयमा थाहा पाएका थिएनन् ।

स्थानीय सरकार हुनुको विशेष अवसर न्यायिक समिति पनि हो । संविधानको धारा २१७ अनुसार गाउँपालिका तथा नगरपालिकामा एक न्यायिक समिति रहनेछ । गाउँपालिकाका उपाध्यक्ष र नगरपालिकाका उपप्रमुखको अध्यक्षतामा बन्ने न्यायिक समितिले पनि छिटोछरितो न्याय दिन सक्ने अवस्था सिर्जना भएको हो । समितिले विभिन्न ११ विषयमा मिलापत्र गर्न सक्नेछ भने मेलमिलापको नीतिले नछुने विषयमा भने उक्त इजलास (सुनुवाई कक्ष) ले निर्णय गर्न सक्नेछ । लुटपिट, गालीबेइज्जती, कुटपीट, पतिपत्नीबीचको सम्बन्ध विच्छेद, ध्वनी प्रदूषण गरी वा फोहोरमैला फ्याँकी असर पुऱ्याएको, अरुको आवासमा अनाधिकृत प्रवेश गरेको, अर्काको जग्गामा भोगचलन गरेमा जस्ता विषय मेलमिलापमा छन् ।

यसका लागि ऐनको दफा ४७ बमोजिमको विवादमा न्यायिक समितिले मेलमिलाप गराउने प्रयोजनका लागि प्रत्येक वडामा मेलमिलाप केन्द्र गठन गर्न सक्नेछन् ।

विधायिकीसँगै न्यायिक अधिकार पाएको स्थानीय सरकारले लोकतन्त्रमा समन्यायिक अधिकार पाउनेमा संविधान विश्वस्त छ । यसका लागि नगरपालिकामा उपप्रमुख र गाउँपालिकामा उपाध्यक्ष नै न्यायिक समितिका संयोजक अर्थात् न्यायाधीश हुने व्यवस्था छ । अबका दिनमा न्याय सस्तो र सहज हुने साथै पहुँचयुक्त हुने जनविश्वास नागरिकमा छ । कानुनको राज्य भएमात्र सुशासन हुन्छ र त्यसबाट समृद्धि प्राप्त गर्न सकिन्छ । त्यसैले न्यायाधीश बनेकाहरूले कानुन कार्यान्वयन र छिनोफानोमात्र गर्दैनन्, आवश्यक कानुन पनि सभामार्फत बनाउने भएकाले संविधान र नागरिकअनुरूप चाँडै बन्नुपर्ने देखिएको छ । ऐनअनुसार न्यायिक समितिका विभिन्न १३ वटा क्षेत्राधिकार छन् ।

कानुनी ज्ञानको अभाव, नजानी काम

समितिमा आउने उजुरीको चाँड बढ्दो छ तर त्यसअनुसारको न जनशक्ति छ न भौतिक पूर्वाधार । यसभन्दा बढी चाहिने कानुनी ज्ञान र अनुभव भन्ने कम । मुलुकभरका स्थानीय सरकारमा

परिपक्व र सन्तुलित निर्णयले मात्र नागरिकमा साँचो 'न्याय' प्राप्त हुन्छ किनकि अपरिपक्व र असन्तुलित निर्णय भयो भने 'न्याय' थप 'अन्याय' मा बदलिन्छ ।

* अन्नपूर्ण पोष्टमा कार्यरत ढुंगाना विकास पत्रकार मञ्च (फोडेज), नेपालका अध्यक्ष हुन् ।

उपाध्यक्ष वा उपप्रमुख महिला छन् । उनैले न्यायिक समिति संयोजक बन्नुपर्ने प्रावधान छ, करिब ९० प्रतिशत महिला उपाध्यक्ष वा उपप्रमुख छन् जसले समितिको नेतृत्व गरिरहेका छन् । उजुरीका चाँड बढे पनि पर्याप्त जनशक्ति छैनन्, अधिकांश पालिकामा इजलासका लागि कोठा र कार्यालय पनि राख्ने ठाउँ छैन । न कम्प्युटरमा अभिलेख राख्ने कर्मचारी छन् न कानुनी सल्लाहकार । धेरै पालिकाले दुई वर्ष बिर्तासम्म नगर प्रहरी राख्न सकेका छैनन् । समितिले पत्र काटेपछि कसैले अटेर गरे नगर प्रहरी लगाएर गिरफ्तार गर्ने व्यवस्थालाई प्रयोगसम्म गर्न सकेका छैनन् ।

‘जानीनजानी काम गर्नु परेको छ, मिलापत्र गर्नसमेत समस्या छ’, एक संयोजकले भनिन्, ‘कानुनी ज्ञान छैन, दुर्गमका उपाध्यक्षहरू कतिपयले एसएलसीसमेत सकेका छैनन्, त्यसैले पनि हामीजस्तालाई काम गर्न ठूलो समस्या छ ।’ संयोजक बनेका जनप्रतिनिधिले सर्वपक्षीय भेला बोलाएर छलफल गराई मिलापत्र गराउँदै आएका छन् । कतिपयले कानुनी पाटो छोएका विषयलाई अदालत पठाएका छन् । कतिपय महिला उपाध्यक्ष वा उपप्रमुख साक्षर पनि नभएको तथ्यांकले देखाएको छ । साक्षर भएका पनि कतिपय क्याम्पस पढ्न नपाएका छन् भने क्याम्पस पढेका पनि सबैले कानून विषय लिएका छैनन् । कानूनमै स्नातक वा स्नातकोत्तर तह सकेका संयोजक औंलाउँदै गन्त सकिने सरोकारवालाको भनाइ छ ।

महिलाले उत्कृष्ट कार्य सम्पादन गर्ने हो भने अधिकारसँगै सामाजिक, आर्थिक र मनोवैज्ञानिक क्षमताको विकास गरिनु आवश्यक छ । परिवारभित्रै राम्रो नेतृत्व र व्यवस्थापन गर्न नजान्ने वा नगरेका महिला निर्वाचित हुने पदमा ३३ प्रतिशत आरक्षणका कारण स्थानीय सरकारमा नेतृत्व गर्न पुग्दा कस्तो

अवस्था आउँछ, सबैले सहजै अनुमान लगाउन सक्ने विषय हो । संघीयता लागू भएपछिको तीन तहको निर्वाचनमा कूल निर्वाचित पदाधिकारीमध्ये संघमा ३३.५, प्रदेशमा ३४.५ र स्थानीय तहमा ४१ प्रतिशत महिला छन् । सवैधानिक व्यवस्थाका कारण दलित, जनजाती र सीमान्तकृत समुदायबाट पनि पर्याप्त संख्यामा जनप्रतिनिधि निर्वाचित भएका छन् । स्थानीय तहमा भएका गतिविधिबारे कतिपय उपाध्यक्ष तथा उपप्रमुखले सूचना पाउन नसकेको पनि एक अध्ययनले देखाएको छ । जबकी अद्यावधिक सूचना नेतृत्वमा हुनेका लागि ठूलो ‘शक्ति’ हो । अध्ययन अर्को महत्वपूर्ण पाटो भए पनि जनप्रतिनिधि सबैमा ‘अध्ययन’ को कमी देखिन्छ । ‘जनताको काम गर्न भ्याइनभ्याइ छ कतिखेर पढ्नु ती कानूनका ठेली ?’ अनौपचारिक कुराकानीमा न्यायिक समिति सभालेका एक जनप्रतिनिधिले भनेको यो वाक्यले

उजुरीका चाँड बढे पनि पर्याप्त जनशक्ति छैनन्, अधिकांश पालिकामा इजलासका लागि कोठा र कार्यालय पनि राख्ने ठाउँ छैन । न कम्प्युटरमा अभिलेख राख्ने कर्मचारी छन् न कानुनी सल्लाहकार । धेरै पालिकाले दुई वर्ष बिर्तासम्म नगर प्रहरी राख्न सकेका छैनन् । समितिले पत्र काटेपछि कसैले अटेर गरे नगर प्रहरी लगाएर गिरफ्तार गर्ने व्यवस्थालाई प्रयोगसम्म गर्न सकेका छैनन् ।

गुणस्तरीय ‘न्याय’ पाउनेमा शंका गर्नुमा कुनै सन्देह हुने छैन ।

घाँस दाउरादेखि सम्बन्ध विच्छेदसम्म

गाउँपालिका तथा नगरपालिकामा नेपालको संविधानको धारा २१७ बमोजिमको एक न्यायिक समिति रहने व्यवस्था छ । स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन २०७४ मा पनि यसलाई पूर्णता दिन न्यायिक कार्यसम्बन्धी व्यवस्था गरिएको छ । जसमा आलीधुर, बाँध पैनी, कुलो वा पानीघाटको बाँडफाँट तथा उपयोग, अर्काको बाली नोक्सानी गरेको, चरन, घाँस, दाउरा, ज्याला मजुरी नदिएको, घरपालुवा पशुपंक्षी

हराएको वा पाएको, जेष्ठ नागरिकको पालनपोषण तथा हेरचाह नगरेको र नाबालक छोरा छोरी वा पति-पत्नीलाई इज्जत आमदअनुसार खान लाउन वा शिक्षादीक्षा नदिएको, वार्षिक २५ लाख रुपैयाँसम्मको बिगो भएको घर बहाल र घर बहाल सुविधाबारेका विवाद निरूपण गर्नुपर्नेछ ।

यसैगरी, समितिले अन्य व्यक्तिको घर, जग्गा वा सम्पत्तिलाई असर पर्ने गरी रुख बिरुवा लगाएको, आफ्नो घर वा बलेसीबाट अर्काको घर, जग्गा वा सार्वजनिक बाटोमा पानी झारेको, सधियारको जग्गा तर्फ भ्याल राखी घर बनाउनु पर्दा कानून बमोजिम छोड्नु पर्ने परिमाणको जग्गा नछोडी बनाएको, कसैको हक वा स्वामित्वमा भए पनि परापूर्वदेखि सार्वजनिक रूपमा प्रयोग हुँदै आएको बाटो, वस्तुभाउ निकाल्ने निकास, वस्तुभाउ चराउने चौर, कुलो, नहर, पोखरी, पाटी पौवा, अन्त्येष्टि स्थल, धार्मिक स्थल वा अन्य कुनै सार्वजनिक स्थलको उपयोग गर्न नदिएको वा बाधा पुऱ्याएको र संघीय वा प्रदेश कानूनले स्थानीय तहबाट निरूपण हुने भनी तोकेका अन्य विवाद मिलाउने काम गर्नुपर्छ ।

मेलमिलापबाट निरूपण गर्नुपर्ने विषयमा सरकारी, सार्वजनिक वा सामुदायिक बाहेक एकाको हकको जग्गा अर्कोले चापी, मिची वा घुसाई खाएको, सरकारी, सार्वजनिक वा सामुदायिक बाहेक आफ्नो हक नपुग्ने अरुको जग्गामा घर वा कुनै संरचना बनाएको र पति-पत्नीबीचको सम्बन्ध विच्छेदसम्म छन् । अंगभंग बाहेकको बढीमा एक वर्षसम्म कैद हुन सक्ने कुटपिट, गाली बेइज्जती, लुटपिट, पशुपंक्षी छाडा छाडेको वा पशुपंक्षी राख्दा वा पाल्दा लापरवाही गरी अरुलाई असर पारेको, अरुको आवासमा अनधिकृत प्रवेश गरेको, अर्काको हक भोगमा रहेको

सबै समिति 'स्वतन्त्र' र 'निष्पक्ष' छैनन्

- ◆ अधिकार क्षेत्रका बारेमा न्यायिक समिति दुविधाग्रस्त अवस्थामा छ। कतिपय कतिपय मुद्दा मिलापत्र र कतिपयमा निर्णय गर्न पाउने अधिकार छ तर निर्णय गर्ने अधिकार नपाए पनि जबर्जस्ती गरेको देखिएको छ। मिलापत्र गराउन नपाउने विषयमा पनि मिलापत्र गराएको पाइएको छ।
- ◆ घरेलु हिंसा, महिला हिंसा आदिमा मेलमिलाप गर्ने होइन। जबर्जस्ती करणी र मानव बेचबिखनका सन्दर्भमा जिल्ला अदालत जानुपर्छ किनकी सरकार वादी हुने फौजदारी मुद्दा न्यायिक समितिले हेर्ने होइन।
- ◆ इजलास (सुनुवाई कक्ष) छुट्टै तोक्नुपर्छ। कुसीमा बसेर उपाध्यक्ष वा उपप्रमुख भएर निर्णय गर्नेभन्दा न्यायाधिशको कुसीमा बसेको भनेर सोही हैसियतमा काम गर्नुपर्छ। त्यसबेला राजनीतिक हैसियत देखिनु हुँदैन।
- ◆ उत्तरदायी कोप्रति रहने भन्ने परम्परा छ। अनुगमन कसले गर्ने भन्ने समस्या छ। यीबारे कानुनी व्यवस्था पनि छैन।
- ◆ सिंहदरबार गाउँघरमा आयो भनेर बुझेका कारण (न्यायिक अधिकार) सबै खालका विवाद लिएर गाउँसरकारमा आइरहेका छन्।

जनप्रतिनिधिले पनि अधिकार क्षेत्रभित्र वा बाहिर केही नहेरी सबै काम जिम्मा लिएका छन्। यसरी फर्स्यौट गरिँदा कतिपय काम गैरकानुनी भएका छन् जसले गर्दा अन्त जाने हदम्यादसमेत गुज्रिएको छ। अधिकार कुण्ठित भएका छन्।

- ◆ मुद्दाको सुनुवाई कसरी गर्ने, तारिख कसरी तोक्ने, म्याद कसरी पठाउने, फिराद र प्रतिउत्तरको ढाँचा के हुनेजस्ता विषयमा छिट्टै कार्यविधि बनाएर कार्यान्वयन गर्नुपर्नेमा त्यसो हुन सकेको छैन। मुलुकभरमा ९० प्रतिशत पालिकाले कार्यविधि बनाएका छैनन्।

जग्गा आबाद वा भोगचलन गरेको, ध्वनी प्रदूषण गरी वा फोहोरमैला फ्याँकी छिमेकीलाई असर पुऱ्याएको र प्रचलित कानून बमोजिम मेलमिलाप हुन सक्ने व्यक्ति वादी भई दायर हुने अन्य देवानी साथै एक वर्षसम्म केँद हुन सक्ने फौजदारी विवाद मेलमिलापका विषय हुन्।

निर्णय र कार्यान्वयन

स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐनमा मिलापत्र वा निर्णय कार्यान्वयन गर्ने विषयमा कार्यपालिकाले न्यायिक समितिबाट भएको मिलापत्र वा निर्णयको तत्काल कार्यान्वयन गर्नु, गराउनु पर्नेछ। न्यायिक समितिबाट भएको मिलापत्र वा निर्णय कार्यान्वयन सम्बन्धी अन्य

व्यवस्था स्थानीय कानून बमोजिम हुने उल्लेख छ। तर भापाको गौरादह नगरपालिकामा न्यायिक समितिले मेलमिलाप गरेका केही विषय पनि कार्यान्वयन भएका छैनन्। यो एउटा प्रतिनिधि उदाहरण मात्र हो। उपप्रमुख एवं समिति संयोजक गीता भेटवालका अनुसार, लेनदेनको विषयमा पटक पटक छलफल गरेर टुंगो लगाए पनि बीचमा उकास्नेका कारण कार्यान्वयन भएको छैन। २६ लाख रुपैयाँको उक्त विषयसँगै अन्य पाँचवटा उजुरी वैचारिक धारका कारण कार्यान्वयन हुन नसकेको उनको भनाइ छ। 'जनप्रतिनिधिले सहमति खोज्ने हो', उनी भन्छिन्।

गाउँपालिका तथा नगरपालिकाले न्यायिक समितिबाट मिलापत्र वा निर्णय भएका विवादसँग सम्बन्धित लिखत, मिलापत्र वा निर्णयको अभिलेख व्यवस्थित र सुरक्षित रूपमा राख्नु पर्नेछ। समितिले कामको वार्षिक विवरण अध्यक्ष वा प्रमुखमार्फत सम्बन्धित सभामा पेश गर्नु पर्ने व्यवस्था छ। राजधानी समेत रहेको काठमाडौँ महानगरपालिकामा हालसम्म करिब चार सय उजुरी परेका छन्। सबैभन्दा बढी १२३ वटा उजुरी 'घर र कोठा खाली गरिपाउँ' भन्ने छन्। यस्ता ४४ थरीका विवाद दर्ता भएका छन्। 'विगतमा सम्बन्ध-विच्छेदका घटना बढी आउँथे',

महानगरपालिकाको कानून महाशाखा प्रमुख वसन्त आचार्य भन्छन्, 'देवानी संहिता लागू भएपछि केटा र केटी दुवैले सिधै जिल्ला अदालतमा मुद्दा दायर गर्ने व्यवस्थाले यो स्वाट्टै घटेको छ।' महानगरपालिकाले समेत दुई वर्ष पुग्दासम्म कुनै वडामा मेलमिलाप केन्द्र खडा गर्न सकेको छैन।

रुकुमपूर्व खाबाडस्थित भूमे गाउँपालिकामा भने वर्ष दिनसम्म कुनै उजुरी परेनन्। यस्तै थुप्रै पालिकामा वर्ष दिनसम्म उजुरी परेका थिएनन् भने ग्रामीण परिवेशका अधिकांश पालिकामा दुई वर्षमा मुस्किलले एक सय मुद्दा पनि परेका छैनन्। कतिपय पालिकामा भने समिति संयोजकलाई मेलमिलापको विषय टाउको दुखाइको विषय बनेको छ। एक उपाध्यक्ष भन्छिन्, 'श्रीमानले आधा रातमा घरबाट निकालिदिएपछि एक महिलाको फोन आयो, विवाद समाधान नहुँजेल उनलाई आफैँले घरमै बसाउने, खुवाउने र सुरक्षा दिनेसम्मका काम गर्नु पर्‍यो, यस्ता थुप्रै घटना मसँग छन् जसले दिनको भोक र रातको निद्रासमेत हराएको छ।' उपत्यकाभित्रकै सूर्यविनायक नगरपालिकाकी उपप्रमुखले न्यायिक समितिको सबै काम आफ्नै कार्यक्षेत्रबाट गर्नु परेको बताइन्। इजलासका लागि छुट्टै कक्ष हुनु अनिवार्य

सिंगापुर, अमेरिका, फिलिपिन्स, श्रीलंका, बंगलादेश, भारत र दक्षिण अफ्रिकाजस्ता देशले स्थानीय तहमा दर्ता भएकामध्ये ८० प्रतिशतसम्म विवादलाई मेलमिलापकै माध्यम र प्रक्रियाबाट मिलाएको पाइन्छ। यसबाहेक बेलारुस, मलेसिया, चीन, जापान र अष्ट्रेलियाले पनि मेलमिलापलाई प्राथमिकता दिएका छन्।

- ♦ जुन मुद्दा छिन्न पाउने अधिकार राख्छ, त्यो मुद्दामा जसले हाछ्छ, त्यसलाई पुनरावेदन गर्न जिल्ला अदालत जानु भनेर पुनरावेदनको म्याद दिनुपर्छ, तर यो प्रचलन अधिकांश पालिकाले गरेकै छैनन् । मुद्दा हारेर पनि यसै चित्त बुझाएर बसेका छन् ।
- ♦ न्यायिक समितिका दुई सदस्य जसलाई नगर वा गाउँ सभाले वडासदस्यबाट चयन गर्छ, त्यहाँ एउटै दलले चुनाव जितेको भए काम गर्न सहज छ, अन्यथा दुई वा तीनवटा दलका प्रतिनिधि भएका न्यायिक समितिमा निर्णयमा थुप्रै समस्या भएका छन् ।
- ♦ कतिपय ठाउँमा गाउँपालिकाको अध्यक्ष र प्रमुखले यस मुद्दामा यो

निर्णय गर्ने भनेर निर्देशन दिएको र सोहीअनुसार काम भएका छन्, तर न्यायिक समिति स्वतन्त्र र निष्पक्ष निकाय हो भन्ने व्यवहारमा देखिएको छैन । जवाफदेही र उत्तरदायी कसैप्रति हुनुपर्ने कानुनी व्यवस्था छैन भन्ने समितिका पदाधिकारीले बुझ्नुपर्छ ।

- ♦ कामकारवाहीको सम्बन्धमा अनुगमन गर्ने व्यवस्था हुनुपर्छ । यसका लागि क्षेत्राधिकार जिल्ला अदालतलाई दिनुपर्छ, किनभने पुनरावेदनको हक भएकाले जिल्ला अदालतलाई अधिकार दिइनु उचित हुन्छ ।
- ♦ सुनुवाई गर्ने, पेशी तोक्ने, तारेख तोक्ने म्याद दिनेजस्ता विषयको कार्यविधि कानून बनाएर सोहीअनुसार काम गर्नुपर्छ ।

- ♦ हरेक गाउँपालिका वा नगरपालिकामा छुट्टै इजलास (सुनुवाई कक्ष) स्थापना हुनुपर्छ ।
- ♦ न्यायिक समितिले भरसक मुद्दा छिनेर एउटालाई हराउने र अर्कोलाई जिताउने गर्नुभन्दा मिलापत्र गरेर दुवै पक्षलाई मान्य हुने वातावरण सिर्जना गर्ने नीति अवलम्बन गर्नु वेश हुन्छ ।
- ♦ समितिमा रहेका व्यक्ति कोही पनि कानूनको ज्ञान भएको नहुन सक्छ । त्यसमा प्रत्येक समितिमा न्यायिक निर्णय गर्न सक्ने क्षमता भएको कानून अधिकृत हरेक पालिकामा नियुक्ति गर्न दरबन्दीको व्यवस्था हुनुपर्छ ।

टीकाराम भट्टराई
संवैधानिक कानूनविज्ञ

छ । 'एकातिर नगरपालिकामा इजलासका लागि कोठा छैन अर्कोतिर कार्यविधिको अभावले काममा समस्या छ । उता वडाहरुमा मेलमिलाप केन्द्र सुरु गर्न सकेका छैनौं', सधियार र घरायसी प्रयोजनका उजुरी बढी आएको बताउँदै उनी भन्छन् ।

जनप्रतिनिधिकै मारमा नागरिक

न्याय दिने निकाय न्यायिक समितिबाटै नागरिक अन्यायमा परेका छन्, स्थानीय सरकारको प्रमुखबाटै नागरिक अन्यायमा परेका छन् । अन्याय पनि असामान्य रुपमा भएको छ । धनुषाको हंसपुर नगरपालिकाका प्रमुख रामजान मण्डल र उपप्रमुख एवं न्यायिक समिति संयोजक रेणु भावीच भएको विवादमा यही भदौ १८ गते एक स्थानीयको ज्यान गएको थियो ।

दुईबीच नगरपालिकाको कार्यालय सार्ने विषयमा विवाद बढेपछि साउन २१ गते ५७ वर्षीय स्थानीय सत्येश्वर मण्डल घाइते भएका थिए । उपचारको क्रममा उनको मृत्यु भएको थियो । दुवै जनप्रतिनिधि राजपाका कार्यकर्ता हुन् । उक्त मुद्दा जिल्ला प्रहरी कार्यालय धनुषामा मुद्दा परेको छ । प्रमुख र उपप्रमुखले एकअर्कोलाई दोषी देखाएका छन् । अभैसम्म पीडितको परिवारले 'न्याय' पाउन सकेको छैन ।

एकातिर न्यायिक समितिकी संयोजकले अन्याय दिएको घटना सार्वजनिक भएको छ, भने अर्कोतिर समिति संयोजक स्वयं अन्यायमा परेको घटना पनि सार्वजनिक भइसकेको छ । अरुलाई न्याय दिने न्यायिक समितिकी संयोजक मुना अधिकारी उनकै पतिको हिंसामा परेकी हुन् । पतिले कुटपिट गरेको भनी ललितपुरस्थित गोदावरी नगरपालिकाकी उपप्रमुख एवं समिति संयोजक अधिकारीले महानगरीय प्रहरी परिसरमा उजुरी दर्ता गराइन् । प्रहरीले घटना साम्य बनाउन पति पत्नीबीच मिलापत्र गरायो । अधिकारीले उजुरी फिर्ता लिइन् । अरुलाई न्याय दिने न्यायाधिश स्वयं घरेलु हिंसामा परेको घटना सार्वजनिक भएको भने यो पहिलो हो । प्रमुख र उपप्रमुख साथै अध्यक्ष र उपाध्यक्षबीच पछिल्ला दिनमा सम्बन्ध चिसिने क्रम बढ्दो छ । यसको मारमा 'न्याय' को ढोका घच्चच्याउन पुग्ने नागरिकसमेत पर्ने गरेका छन् ।

राजधानीकै गोकर्णेश्वर नगरपालिकामा परेको उजुरीमा बाटो खुलाउने विषयमा न्यायिक समिति तात्थ्यो । बाटो खुलाइयो तर त्यसको पीडा भोग्ने अर्का स्थानीय नगरपालिकाको अधिकार क्षेत्रभित्र नपर्ने दाबी गर्दै नगरपालिकालाई विपक्षी बनाएर केही महिनाअघि पुनरावेदन

अदालत पाटन पुगेका थिए ।

मेलमिलाप विगतदेखि वर्तमानसम्म

'हामी डराउँछौं किनकी हामी जान्दैनौं, हामी जान्दैनौं किनकी हामी बुझ्दैनौं, हामी बुझ्दैनौं किनकी हामीलाई जानकारी छैन, हामीलाई जानकारी छैन किनकी हामी सञ्चार गर्दैनौं, हामी सञ्चार गर्दैनौं किनकी हामी अलमिएका छौं', मार्टिन लुथर किङले भनेको कुरा यहाँ सान्दर्भिक छ । विवाद भएपछि सञ्चार लगभग ठप्प हुन्छ । यस्तो बेला मध्यस्थकर्ताले एकापसमा सञ्चारबाटै परिणाम खोज्नुपर्ने हुन्छ । मेलमिलाप वा निर्णयका लागि छलफल, संवाद र वार्ता जरुरी हुने भएकाले त्यस्तो वातावरण बनाउन सञ्चारको अहं भूमिका हुन्छ । तथ्यहरु आदानप्रदान भएमात्र विवादले परिणाम पाउँछ । यो हिजो र आजको पनि आवश्यकता हो किनकी सहजीकरणका लागि सञ्चार पहिलो शर्त हो ।

सिंगापुर, अमेरिका, फिलिपिन्स, श्रीलंका, बंगलादेश, भारत र दक्षिण अफ्रिकाजस्ता देशले स्थानीय तहमा दर्ता भएकामध्ये ८० प्रतिशतसम्म विवादलाई मेलमिलापकै माध्यम र प्रक्रियाबाट मिलाएको पाइन्छ । यसबाहेक बेलायत, मलेसिया, चीन, जापान र अष्ट्रेलियाले पनि मेलमिलापलाई

नेपालको संविधानले जनताको सार्वभौमिकता, स्वशासन र स्वायत्तताको अधिकार नागरिकलाई दिएको छ । स्थानीय सरकारलाई पहिलोपटक संविधानमा व्यवस्था गरेकाले केन्द्रीकृत राज्यव्यवस्थाको अन्त्य भएको छ जसले नागरिकमा सामाजिक एवं आर्थिक न्याय हुने र समानता, सहभागितासँगै समृद्धि प्राप्त गर्ने अवसर प्राप्त भएको छ । तर स्थानीय सरकार प्रमुख र उपप्रमुख अनि अध्यक्ष र उपाध्यक्षको चिसिएको सम्बन्धका कारण हुने असहयोगको मारमा पर्ने नागरिकले कसको सहयोग लिने ? यो विषय जटिल बन्दै गएको छ । जनप्रतिनिधिसँग मत बाभेरेर कर्मचारीले गरेको असहयोगलाई कसरी सम्बोधन गर्ने ? यी र यस्तै थुप्रै समस्याका लागि पनि माथिल्लो निकायबाट अनुगमन र कामको मूल्यांकन हुनु जरुरी भएको छ । विगतमा ऐनकानून मिचेर न्याय हातमा लिने प्रवृत्तिले पहुँचबाहिरका जनता 'अनागरिक' को श्रेणीमा बस्न बाध्य भए । 'अब त्यो अवस्था हुन हुँदैन' आमनागरिकको चाहना, आवश्यकता र बुझाइ यही हो । यति हुँदा हुँदै पनि न्यायिक समितिको सानो लापबाही वा राजनीतिक वा अन्य कारणले हुने एकपक्षीय निर्णयले हुने क्षतिले दीर्घकालीन असर पुग्न सक्छ । परिपक्व र सन्तुलित निर्णयले मात्र नागरिकमा साँचो 'न्याय' प्राप्त हुन्छ ।

प्राथमिकता दिएका छन् । नेपालका न्यायिक समितिले पनि मेलमिलापलाई मुख्य आधार बनाएका छन् । नेपालमा मेलमिलापबाट समस्या समाधान गर्ने चलन पुरानो हो । मुखिया प्रथा, बड्घर प्रथा, खादायाँजी प्रथा, मगर समाज, तमु धि प्रथा, गुठी प्रथा, पञ्चायत, महत (माथवर), टीका दिने प्रथा, देव न्याय, लिम्बू सुब्बा र तलाक प्रथा नेपालमा प्रयोग गरिएका मेलमिलापका केही रैथाने पद्धति हुन् ।

न्यायिक समितिको गन्तव्य भनेकै 'न्याय' हो । मेलमिलाप भिन्न तहबाट गर्न सकिन्छ । 'मेलमिलाप' पुस्तकका लेखकसमेत रहेका वसन्त आचार्यका अनुसार, अदालत, कानून मन्त्रालय, गैरसरकारी संस्था, निजी कम्पनी तथा स्वायत्त संस्था, स्थानीय तह, बार एसोसिएसन, सामुदायिक सम्मेलन वा मेलमिलाप मेलाबाट सञ्चालित मेलमिलापका साथै अदालतमा मुद्दा चल्दाचल्दैको अवस्थामा हुने मेलमिलाप छन् । यो लेख स्थानीय तहसँग सम्बन्धित छ ।

उनका अनुसार, स्थानीय समाज विवादमा अल्झियो भने त्यहाँ सुशासन र विकास सम्भव छैन, विवादले समाजका सबै क्षेत्र र वर्गलाई प्रभाव मात्र पाउँदैन अधोगतितिर लैजान्छ । यद्यपि स्थानीय स्वायत्त शासन ऐन २०५५ को दफा ३३ र १०१ को न्यायिक अधिकार १८ वर्षसम्म लागू भएन । स्थानीय निकाय (हाल तह) का सानातिना विवादहरूको निरुपण गर्न बनाइएको भए पनि त्यो कार्यान्वयन नहुँदा सरकारकै उपहास भएको थियो ।

अन्त्यमा

नेपालको संविधानले जनताको सार्वभौमिकता, स्वशासन र स्वायत्तताको अधिकार नागरिकलाई दिएको छ । स्थानीय सरकारलाई पहिलोपटक संविधानमा व्यवस्था गरेकाले केन्द्रीकृत राज्यव्यवस्थाको अन्त्य भएको छ जसले नागरिकमा सामाजिक एवं आर्थिक न्याय हुने र समानता, सहभागितासँगै समृद्धि प्राप्त गर्ने अवसर प्राप्त भएको छ । तर स्थानीय सरकार प्रमुख र

उपप्रमुख अनि अध्यक्ष र उपाध्यक्षको चिसिएको सम्बन्धका कारण हुने असहयोगको मारमा पर्ने नागरिकले कसको सहयोग लिने ? यो विषय जटिल बन्दै गएको छ । जनप्रतिनिधिसँग मत बाभेरेर कर्मचारीले गरेको असहयोगलाई कसरी सम्बोधन गर्ने ? यी र यस्तै थुप्रै समस्याका लागि पनि माथिल्लो निकायबाट अनुगमन र कामको मूल्यांकन हुनु जरुरी भएको छ ।

विगतमा ऐनकानून मिचेर न्याय हातमा लिने प्रवृत्तिले पहुँचबाहिरका जनता 'अनागरिक' को श्रेणीमा बस्न बाध्य भए । 'अब त्यो अवस्था हुन हुँदैन' आमनागरिकको चाहना, आवश्यकता र बुझाइ यही हो । यति हुँदा हुँदै पनि न्यायिक समितिको सानो लापबाही वा राजनीतिक वा अन्य कारणले हुने एकपक्षीय निर्णयले हुने क्षतिले दीर्घकालीन असर पुग्न सक्छ । परिपक्व र सन्तुलित निर्णयले मात्र नागरिकमा साँचो 'न्याय' प्राप्त हुन्छ किनकि अपरिपक्व र असन्तुलित निर्णय भयो भने 'न्याय' थप 'अन्याय' मा बदलिन्छ । प्रमुख वा अध्यक्षको प्रभावमा परेर न्यायिक समितिहरू निर्णय गर्न बाध्य भएका केही घटनाले यो अवस्था ननिम्तेला भन्न सकिन्न । यसै पनि सुनुवाई कक्षबिनै उपप्रमुख वा उपाध्यक्षको कुर्सीमा बसेर न्यायिक समिति संयोजकले राजनीतिक आँखाले गरेको निर्णयहरूले केहीलाई 'अन्याय' को बदला 'न्याय' नभई 'न्याय' को बदला 'अन्याय' भइसकेको छ । जुन संविधान र सरोकारवाला ऐनकानूनको मर्मविपरित हो ।

सिंहदरबार मानेर स्थानीय सरकारसम्म पुगेका सबै खाले विवाद र मुद्दालाई छिनोफानो गरेर न्यायिक समितिले गल्ती गरिरहेको छ । यसबाट अधिकारमा भएका प्रहारको क्षतिपूर्ति खोज्न नागरिक पुनः जिल्ला, पुनरावेदन वा सर्वोच्च अदालतसम्मको ढोका घच्चच्याउनु पर्ने अवस्थाको जिम्मेवार सम्बन्धित जनप्रतिनिधि हुनु पर्ने कि नपर्ने ? सबै स्थानीय सरकारले नागरिकको दर्जा दिएर न्यायका लागि कुनै कसर बाँकी नराखे मात्र समग्र विकास र समृद्धि खोज्न टाढा जानुपर्दैन ।

विपद् जोखिम न्यूनीकरणमा स्थानीय सरकारको भूमिका

कृष्णा कार्की*

नवीन दाहाल**

१. पृष्ठभूमि

नेपालमा भूकम्प, बाढी, पहिरो, डुबान, चट्याङ, हिमपात, असिना, हिमपहिरो, हिमताल विष्फोटन, अतिवृष्टि, अनावृष्टि, हुरीबतास, शितलहर, तातो हावा (लू), वन डढेलोजस्ता प्राकृतिक प्रकोप र महामारी, सडक दुर्घटना, अनिकाल, पशु तथा चरा चुरुगीबाट हुने फलु, जनावर आतंक, सर्पदंश, औद्योगिक दुर्घटना, आगलागी, ग्याँस विष्फोटन, वातावरणीय प्रदूषणजस्ता गैरप्राकृतिक प्रकोपका कारणले वर्षेनी ठूलो धनजनको क्षति हुने गरेको छ।

कमजोर भौगर्भिक अवस्था, विषम धरातलीय बनोट, जलवायु परिवर्तन, बढ्दो सहरीकरण, अव्यवस्थित बस्ती विकास र पूर्वाधारका संरचनाहरूको निर्माण, गरिबी, वन फडानी आदि प्रकोपका मुख्य कारण छन्। त्यसैले नेपाल भूकम्पीय जोखिमका दृष्टिले विश्वमा ११औँ, पानीजन्य प्रकोपमा ३०औँ र समग्र विपद्का हिसाबले २०औँ स्थानमा पर्छ। यस तथ्यले नेपाल निरन्तर आइरहने बहु-प्रकोपका घटनाहरूबाट उत्पन्न विपद्को अत्यन्त जोखिममा रहेको मुलुकमध्ये एक रहेको देखाउँछ।

सन् १९७१ देखि २०१५ सम्मका तथ्यलाई केलाएर हेर्दा यो अवधिमा मात्र ४०,००० भन्दा बढी व्यक्तिको विपद्का कारण मृत्यु भएको देखिन्छ। २०७२ (सन् २०१५) को भूकम्प, २०७४ (सन् २०१७) र २०७६ (सन् २०१९) को बाढी तथा अन्य घटनाले पनि विपद्को अवस्थालाई छर्लंग पार्दछ। गृह मन्त्रालयद्वारा हालै प्रकाशित नेपाल विपद् प्रतिवेदन (२०१९) का अनुसार नेपालमा सन् २०१७ र २०१८ मा मात्र

६३८१ साना ठूला विपद्जन्य प्रकोपका घटना भए। यी घटनामा ९८६ जनाले तत्काल ज्यान गुमाए, ३६३९ जना घाइते भए भने २७५६ परिवार विस्थापित भए। यी घटनामा परी ४४३४ घर पूर्णरूपमा क्षति भए।

उक्त प्रतिवेदनका अनुसार यी घटनामा ६ अर्ब ८४ करोड बराबरको क्षति भएको थियो। २०७५ सालमा विपद्का ठूला घटना नभए पनि कूल घटना संख्या र यसले पारेको क्षति उल्लेखनीय देखिन्छ। जसअनुसार ४२८० घटनामा ४५४ मानव मृत्यु, १११ बेपत्ता, ४१९० जना घाइते, ११,५४१ परिवार प्रभावित, ३,४३० घरमा क्षति पुऱ्याएको, ५,७८८ जनावरको मृत्यु भएको, ८२१ गोठ पूर्णरूपमा क्षति भएको र ४,४१,४०,२१,४४२ रुपैयाँको आर्थिक क्षति भएको देखिन्छ।

यसमा सडक दुर्घटनाबाट भएको मृत्यु र घाइते संख्या उल्लेख छैन। जसमा २,१६६ मृत्यु र ७,८६७ जना घाइते भएका छन्।

(स्रोत : केन्द्रीय आपतकालीन कार्य सञ्चालन केन्द्र, गृह मन्त्रालय, नेपाल सरकार)

२. कानुनी प्रावधान

विपद् जोखिम न्यूनीकरण र व्यवस्थापनका क्षेत्रमा हाल नीतिगत तथा कार्यान्वयन तहमा धेरै प्रयास भएका छन्। भनिन्छ, नेपालको दैवी प्रकोप (उद्धार) ऐन, २०३९ विपद् व्यवस्थापनको क्षेत्रमा दक्षिण एसियामै पहिलो कानुनी दस्तावेज हो। तर यसले विपद् पश्चातका उद्धार कार्यलाई मात्र समेट्ने भएकाले विपद् जोखिम न्यूनीकरण र पूर्वतयारीका सम्बन्धमा खासै प्रगति हुन सकेन।

विपद् जोखिम न्यूनीकरणका लागि सन् २००५ मा अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा ह्योगो कार्य ढाँचा (सन् २००५-२०१५) कार्यान्वयनमा ल्याइयो। यस अनुरूप नेपालले पनि विपद् जोखिम व्यवस्थापनका लागि राष्ट्रिय रणनीति तथा कार्य योजना तर्जुमा गरी कार्यान्वयनमा ल्यायो। यसमा विपद्पूर्व, विपद्को समय र विपद्पश्चात गरिने कार्यहरूलाई समेटिएको थियो। जसको फलस्वरूप विपद् जोखिम न्यूनीकरण तथा व्यवस्थापनमा समुदायदेखि केन्द्रीय तहसम्म केही उदाहरणीय कार्य भए।

उदाहरणका लागि विषयगत क्षेत्र कार्यक्रम (5 Flagship Programme), बृहत्तर विपद् जोखिम व्यवस्थापन कार्यक्रम, केन्द्रदेखि जिल्ला तहसम्म आपतकालीन कार्य सञ्चालन केन्द्रको स्थापना, विपद्पूर्व तयारीका लागि सुरक्षा निकायमा विपद् व्यवस्थापनको छुट्टै व्यवस्था, क्षेत्रीय गोदामघरको व्यवस्था, सुरक्षित विद्यालय कार्यक्रम, सुरक्षित अस्पताल कार्यक्रम, समुदायमा आधारित विपद् व्यवस्थापन कार्यक्रमजस्ता प्रयासलाई लिन सकिन्छ। साथै विपद् व्यवस्थापनका लागि थुप्रै कानुनी प्रावधानसमेत तयार गरिएका छन्। यसमध्ये नेपालको संविधान र अन्य केही कानूनहरूमा रहेका प्रावधान यस प्रकार छन् :-

(क) नेपालको संविधान

२०७२ मा जारी भएको नेपालको संविधानले नेपालको संवैधानिक इतिहासमै पहिलोपटक विपद् जोखिम न्यूनीकरण तथा व्यवस्थापनको विषयवस्तुलाई समेटेको छ। संविधानको भाग ४ धारा ५१(छ) को प्राकृतिक साधन स्रोतको संरक्षण, सम्बर्द्धन र

* आजिवन सदस्य, स्वशासन अध्ययन प्रतिष्ठान; राष्ट्रिय संयोजक, महिला मानवीय कार्यसहायता तथा विपद् जोखिम न्यूनीकरण; कार्यक्रम निर्देशक, प्रकोप व्यवस्थापन अध्ययन केन्द्र

** विपद् जोखिम न्यूनीकरण संयोजक, प्रकोप व्यवस्थापन अध्ययन केन्द्र

उपयोगसम्बन्धी नीति अन्तर्गत (४) “जलउत्पन्न प्रकोप नियन्त्रण र नदीको व्यवस्थापन गर्दै दिगो र भरपर्दो सिँचाइको विकास गर्ने, (९) प्राकृतिक प्रकोपबाट हुने जोखिम न्यूनीकरण गर्न पूर्वसूचना, तयारी, उद्धार, राहत एवं पुनर्स्थापना गर्ने” भन्ने उल्लेख छ ।

यसको कार्यान्वयनमा तीनै तहका सरकारको भूमिका रहने संवैधानिक व्यवस्था छ । जस्तै: अनुसूची ७ मा प्राकृतिक तथा गैरप्राकृतिक विपद् पूर्वतयारी, उद्धार तथा राहत र पुनर्लाभ कार्यलाई संघ र प्रदेशको साभ्का अधिकारको सूचीमा राखिएको छ भने विपद् व्यवस्थापनलाई स्थानीय तहको एकल अधिकारको सूची (अनुसूची ८) र संघ, प्रदेश र स्थानीय तहको साभ्का अधिकारको सूची (अनुसूची ९ मा) मा समेत राखिएको छ । यसले वर्तमान सघीय संरचना अनुरूप संघ, प्रदेश र स्थानीय तीनवटै तहका सरकारलाई सशक्त र प्रभावकारी रूपमा कार्य गर्न मार्गदर्शन गरेको छ । खासगरी स्थानीय तहबाट सम्पादन हुने कार्यमा सहयोग पुग्ने गरी गाउँ/नगर सभालाई कानुन बनाउने र गाउँ/नगर कार्यपालिकालाई कार्यकारिणी अधिकार दिइएको छ ।

(ख) स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन, २०७४

यस ऐनअन्तर्गत परिच्छेद ३(न) मा विपद् व्यवस्थापन सम्बन्धमा गाउँ/नगरपालिकाको १२ वटा प्रमुख काम, कर्तव्य र अधिकार तोकिएका छन् । यसमा खास गरेर विपद् सम्बन्धी विषयमा सरोकारवाला निकायबीच समन्वय, सहकार्य र कार्यक्रम अनुगमनलाई विशेष चासोका साथ हेरिएको छ ।

यसमा विपद् व्यवस्थापनका सबै चरणका कार्यहरू समावेश गरिएका छन् । यस ऐनले विकास सम्बन्धी नीति, योजना, कार्यक्रम तर्जुमा, कार्यान्वयन, अनुगमन, नियमन र मूल्यांकन आदि कार्यलाई समेत गाउँ/नगरपालिकाको अधिकार क्षेत्रभित्र समेटेको छ । स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन, २०७४ को दफा ११ मा भएको विपद् व्यवस्थापनमा गाउँ/नगरपालिकाको काम, कर्तव्य र अधिकार देहाय बमोजिम तोकिएको छ -

१. विपद् व्यवस्थापन सम्बन्धी स्थानीय नीति, कानुन, मापदण्ड, योजना कार्यान्वयन, अनुगमन र नियमन,
२. स्थानीय स्तरमा विपद्पूर्व तयारी तथा प्रतिकार्य योजना, पूर्वसूचना प्रणाली, खोज तथा उद्धार, राहत सामाग्रीको पूर्वभण्डारण, वितरण र समन्वय,
३. स्थानीय तटबन्ध, नदी र पहिरोको नियन्त्रण तथा नदीको व्यवस्थापन र नियमन,
४. विपद् जोखिम क्षेत्रको नक्सांकन तथा बस्तीहरूको पहिचान र स्थानान्तरण,
५. विपद् व्यवस्थापनमा संघ, प्रदेश र स्थानीय समुदाय, संघ संस्था तथा निजी क्षेत्रसँगको सहयोग समन्वय र सहकार्य,
६. विपद् व्यवस्थापन कोषको स्थापना तथा सञ्चालन र स्रोत साधनको परिचालन,
७. विपद् जोखिम न्यूनीकरण सम्बन्धी स्थानीय स्तरका आयोजनाको तर्जुमा, कार्यान्वयन, अनुगमन र नियमन,
८. विपद्पश्चात स्थानीय स्तरको पुनर्निर्माण,
९. स्थानीय स्तरको विपद् सम्बन्धी तथ्यांक व्यवस्थापन र अध्ययन अनुसन्धान,
१०. स्थानीय आपतकालीन कार्य सञ्चालन प्रणालीको व्यवस्थापन,
११. समुदायमा आधारित विपद् व्यवस्थापन सम्बन्धी कार्यक्रमको सञ्चालन, र
१२. विपद् व्यवस्थापन सम्बन्धी अन्य कार्य ।

(ग) विपद् जोखिम न्यूनीकरण तथा व्यवस्थापन ऐन, २०७४ (प्रथम संशोधन, २०७५)

दैवी प्रकोप (उद्धार) ऐन, २०३९ ले विपद् पश्चातका कार्यहरूलाई मात्र समेट्ने भएको हुँदा यसमा आवश्यक संशोधन गरी (जोखिम न्यूनीकरण तथा व्यवस्थापन ऐन, २०७४ प्रथम संशोधन, २०७५) कार्यान्वयनमा ल्याइएको छ । यो ऐनले विपद् व्यवस्थापनका सबै चरण र प्राकृतिक तथा गैरप्राकृतिक दुवै विपद्लाई समेटेछ ।

यसले सबै सरोकारवाला र क्षेत्रलाई समेटेको छ । यस ऐनले विपद् जोखिम

न्यूनीकरण तथा व्यवस्थापन राष्ट्रिय परिषद्, कार्यकारी समिति, राष्ट्रिय विपद् जोखिम न्यूनीकरण तथा व्यवस्थापन प्राधिकरण, प्रदेश विपद् व्यवस्थापन परिषद् र कार्यकारी समिति, जिल्ला तथा स्थानीय तहमा विपद् व्यवस्थापन समितिहरूको संस्थागत व्यवस्था गरी तिनीहरूको काम, कर्तव्य र अधिकार समेत तोकेको छ । यसले विपद् व्यवस्थापन कोषको व्यवस्था, विपद् संकटग्रस्त क्षेत्र घोषणा, विपद् व्यवस्थापनका लागि नेपाल सरकारले आदेश दिन सक्ने, तत्काल सामाग्री खरिद गर्न सक्ने, अन्तर्राष्ट्रिय सहयोगका लागि आह्वान तथा अन्यको घोषणा गर्न सक्ने, तथा कसुर तथा सजायको व्यवस्था गरेको छ ।

(घ) विपद् जोखिम न्यूनीकरण तथा व्यवस्थापन नीति, २०७५

यस नीतिले विपद् जोखिमबाट सुरक्षित, जलवायु अनुकूलित र उत्थानशील समुदाय हुँदै दिगो विकासको लक्ष्यमा पुग्ने लक्ष्य लिएको छ । विपद्बाट हुने मृत्युदर तथा प्रभावित व्यक्तिको संख्या उल्लेख्य रूपमा कम गर्नु, जीविकोपार्जनका स्रोतसाधनका साथै कृषि, उद्योग, सडक, स्वास्थ्य र शैक्षिक सुविधाजस्ता महत्वपूर्ण पूर्वाधार तथा आधारभूत सेवाहरूमा विपद्ले पुऱ्याउने क्षति एवं अवरोधलाई कम गर्दै तिनीहरूको उत्थानशीलता वृद्धि गर्नु र विपद्बाट हुने प्रत्यक्ष आर्थिक क्षति कम गर्नु विपद् जोखिम न्यूनीकरण तथा व्यवस्थापन नीति, २०७५ को लक्ष्य रहेको छ ।

यस नीतिमार्फत मृत्युदर, प्रभावित समुदायमा हुने धनजनको क्षतिमा उल्लेख्य कमी ल्याउने लक्ष्य लिएको छ । यस नीतिले कार्यक्रम तर्जुमा, कार्यान्वयन, अनुगमन, नियमन र मूल्यांकन आदि कार्यलाई समेत समेटेको छ । यस नीतिले विपद् पश्चातको पुनः निर्माणलाई “अभ्र राम्रो र अभ्र बलियो” बनाउने अवधारणालाई सहयोग गर्दछ ।

(ङ) विपद् जोखिम न्यूनीकरण राष्ट्रिय रणनीतिक कार्ययोजना : २०१७-२०३०

यस रणनीतिक कार्ययोजना सन् २०१७ देखि २०३० सम्मको अवधिलाई

लक्षित गरी तयार गरिएको छ। यो रणनीतिक कार्ययोजनाका लागि निम्न बमोजिमका चार प्राथमिकता प्राप्त क्षेत्र र १८ प्राथमिकता प्राप्त कार्य तय गरिएका छन्।

प्राथमिकता प्राप्त क्षेत्र १ : विपद् जोखिमबारे बुझाइ

प्राथमिकता प्राप्त कार्य १ : प्रकोपबमोजिम जोखिम आँकलन

प्राथमिकता प्राप्त कार्य २ : बहु-प्रकोप जोखिम आँकलनका लागि अन्तरनिकाय समन्वय

प्राथमिकता प्राप्त कार्य ३ : प्रभावकारी विपद् व्यवस्थापन सूचना प्रणालीको विकास तथा सूचना प्रवाह

प्राथमिकता प्राप्त कार्य ४ : विपद् जोखिम बारेको बुझाइका लागि क्षमता अभिवृद्धि

प्राथमिकता प्राप्त क्षेत्र २ : संघ, प्रदेश र स्थानीय तहमा विपद् जोखिम शासकीय पद्धतिको सुदृढीकरण

प्राथमिकता प्राप्त कार्य ५ : संस्थागत संरचनाहरूको स्थापना एवं सुदृढीकरण

प्राथमिकता प्राप्त कार्य ६ : कानुनी तथा नियामक संरचना निर्माण

प्राथमिकता प्राप्त कार्य ७ : विपद् जोखिम सुशासनका लागि क्षमता अभिवृद्धि, सहकार्य र साभेदारी

प्राथमिकता प्राप्त कार्य ८ : विपद् जोखिम न्यूनीकरणमा समावेशिताको सुनिश्चितता

प्राथमिकता प्राप्त क्षेत्र ३ : विपद् जोखिम न्यूनीकरणका लागि उत्थानशीलता वृद्धि गर्न बृहत्तर जोखिम जानकारीमा आधारित निजी तथा सार्वजनिक लगानी प्रवर्द्धन

प्राथमिकता प्राप्त कार्य ९ : उत्थानशीलता वृद्धिका लागि लगानी प्रवर्द्धन

प्राथमिकता प्राप्त कार्य १० : विपद् जोखिम न्यूनीकरणमा सार्वजनिक लगानी वृद्धि

प्राथमिकता प्राप्त कार्य ११ : विपद् जोखिम न्यूनीकरणमा निजी लगानी वृद्धि

प्राथमिकता प्राप्त कार्य १२ : जोखिम हिस्सेदारी, विमा तथा सामाजिक सुरक्षामार्फत विपद् उत्थानशीलता अभिवृद्धि

प्राथमिकता प्राप्त क्षेत्र ४ : प्रभावकारी विपद् प्रतिकार्य र पुनर्लाभ, पुनःस्थापना तथा पुनः निर्माणमा “अभ्र राम्रो र बलियो निर्माण” का लागि विपद् पूर्वतयारीको सुदृढीकरण

प्राथमिकता प्राप्त कार्य १३ : प्रभावकारी विपद् प्रतिकार्यका लागि विपद् पूर्वतयारीको सुदृढीकरण

प्राथमिकता प्राप्त कार्य १४ : विपद् पूर्वतयारीका लागि बहु-प्रकोप पूर्वसूचना प्रणालीको विकास

प्राथमिकता प्राप्त कार्य १५ : समुदायमा आधारित विपद् जोखिम न्यूनीकरण प्रवर्द्धन

प्राथमिकता प्राप्त कार्य १६ : विपद् पूर्वतयारीका लागि सञ्चार तथा प्रसारण प्रणाली सुदृढीकरण

प्राथमिकता प्राप्त कार्य १७ : खोज तथा उद्धारको क्षमता अभिवृद्धि

प्राथमिकता प्राप्त कार्य १८ : पुनर्लाभ, पुनःस्थापना र पुनर्निर्माणमा “अभ्र राम्रो र बलियो निर्माण” अवधारणा प्रवर्द्धन

(च) राष्ट्रिय विपद् प्रतिकार्य कार्यढाँचा, २०७० (प्रथम संशोधन, २०७५)

यस कार्यढाँचाले विपद् पूर्वतयारी र विपद् पछिका कार्यहरू विशेष गरेर खोज, उद्धार र राहत कार्यलाई अभ्र व्यवस्थित र सहज तुल्याउन तथा जिम्मेवारी बाँडफाँट गर्न र समन्वयलाई प्रभावकारी बनाउने व्यवस्था उल्लेख गरेको छ।

जसअन्तर्गत प्रतिकार्यका लागि अन्तर्राष्ट्रिय सहयोगको अपिल गर्ने विधि र प्रक्रियाको साथै जिम्मेवारी, ध्यान दिनु पर्ने कोणहरू र अन्तमा सहायताको समन्वयका कुरालाई पनि उक्त ढाँचाले व्यवस्था गरेको छ। उक्त ढाँचाले आपतकालीन समयमा निकायगत समन्वयका लागि विषय क्षेत्रगत समूहको प्रावधान, विपद् सूचना संकलन र प्रभावको संयन्त्र र त्यसको परिचालनको पक्षमा पनि स्पष्ट व्यवस्था गरेको छ।

खासगरी स्थानीय तहबाट सम्पादन हुने कार्यमा सहयोग पुग्ने गरी गाउँ/नगर सभालाई कानून बनाउने र गाउँ/नगर कार्यपालिकालाई कार्यकारिणी अधिकार दिइएको छ।

विपद् पछिका विभिन्न समय अवधिको प्राथमिकतायुक्त कामको पहिचान गर्दै विपद् पछि गर्नुपर्ने कामको पहिचान र जिम्मेवारीको विभाजन पनि गरेको छ।

(छ) विपद् पूर्वतयारी तथा प्रतिकार्य योजना तर्जुमा मार्गदर्शन, २०६७ (संशोधन, २०७५)

यस मार्गदर्शनले विपद् पूर्वतयारी तथा प्रतिकार्य योजना प्रकृत्यामा संलग्न सबै सरकारी निकायहरू, रेडक्रस, राष्ट्रिय/अन्तर्राष्ट्रिय गैरसरकारी संस्थाहरू र संयुक्त राष्ट्रसंघीय निकायहरूलाई स्पष्ट जिम्मेवारी दिएको छ।

संघीय संरचनाको परिवर्तित परिस्थितिलाई आत्मसात गर्दै प्रदेश, जिल्ला र स्थानीय तहमा विपद् पूर्वतयारी तथा प्रतिकार्य योजना तर्जुमा गर्ने कार्यलाई व्यवस्थित गर्न र उक्त योजनाहरूमा एकरूपता र गुणस्तरीयता कायम गर्न यो योजना तयार भएको छ। यस योजनामार्फत सामान्य पूर्वतयारी चरण, पूर्वानुमान तथा पूर्वसूचनामा आधारित पूर्वतयारी चरण तथा आपतकालीन प्रतिकार्य चरणको बारेमा स्पष्ट व्याख्या गरेको छ।

३. विपद् जोखिम न्यूनीकरण तथा व्यवस्थापनमा विभिन्न तहका सरकारहरूको भूमिका

नेपालको संघीय संरचना अनुसार विपद् जोखिम न्यूनीकरण तथा व्यवस्थापनमा तीनवटै तहका सरकारको जिम्मेवारी किटान गरिएको छ। सबै तहलाई अधिकार सम्पन्न बनाएर विपद् जोखिम न्यूनीकरण तथा व्यवस्थापनका लागि अधिकार बाँडफाँटका सीमावारे पनि प्रष्ट उल्लेख गरिएको छ।

३.१ विपद् जोखिम न्यूनीकरण तथा व्यवस्थापनमा तीनवटै तह (संघ/प्रदेश/स्थानीय तह) को मुख्य भूमिका

संघिय सरकारको भूमिका	प्रदेश सरकारको भूमिका	संघिय तहको भूमिका
<ul style="list-style-type: none"> विपद्सम्बन्धी नीति, ऐन, नियम, योजना, कार्यक्रम बनाउने र कोषको परिचालन गर्ने । नेपाल सरकार, राष्ट्रिय परिषद् र कार्यकारी समितिको निर्णय कार्यान्वयन गर्ने । संकटग्रस्त क्षेत्र घोषणा गर्ने । प्राधिकरण, प्रदेश, प्रजिअ र स्थानीय तहको परिचालन गर्ने । विपद् प्रभावितलाई खोज उद्धार र राहत उपलब्ध गराउने । विपद् जोखिम न्यूनीकरण गर्ने, गराउने । विपद् जोखिमयुक्त बस्ती स्थानान्तरण गर्ने । विपद् प्रभावितहरूको पुनःस्थापना गर्ने, गराउने । अवशिष्ट जिम्मेवारी पूरा गर्ने । आवधिक प्रतिवेदन पूरा गर्ने । 	<ul style="list-style-type: none"> विपद्सम्बन्धी नीति, ऐन, नियम, योजना, कार्यक्रम बनाउने र कोषको परिचालन गर्ने । प्रदेश सरकार, राष्ट्रिय परिषद् र कार्यकारी समितिको निर्णय कार्यान्वयन गर्ने । प्राधिकरणको सहयोग लिने । विपद् प्रभावितलाई खोज उद्धार र राहत उपलब्ध गराउने । जिल्ला र स्थानीय तहको परिचालन गर्ने, पूर्वतयारी गर्ने । अन्तर जिल्ला र पालिकाका बीचको समन्वय गर्ने, गराउने । विपद् प्रभावितहरूको लागी आश्रयस्थल सञ्चालन गर्ने । विपद् प्रभावितहरूको पुनःस्थापना गर्ने, गराउने । पारस्परिक सहयोग र सहकार्य गर्ने । प्राधिकरणमा प्रतिवेदन गर्ने । 	<ul style="list-style-type: none"> विपद्सम्बन्धी नीति, ऐन, नियम, योजना, कार्यक्रम बनाउने र कोषको परिचालन गर्ने । स्थानीय सरकार र विपद् व्यवस्थापन समितिको निर्णय कार्यान्वयन गर्ने । विपद् जोखिम नक्सांकन गर्ने । विपद् प्रभावितको खोज उद्धार र राहत उपलब्ध गराउने । प्राधिकरण, प्रदेश र प्रजिअको सहयोग लिने, पूर्वतयारी गर्ने । गैर सरकारी र निजी क्षेत्रको नियमन र परिचालन गर्ने । विपद् जोखिमयुक्त बस्ती स्थानान्तरण गर्ने । विपद् प्रभावितहरूको पुनःस्थापना गर्ने, गराउने । विपद् प्रभावितको पचियपत्र जारी गर्ने । जिल्ला, प्रदेश र प्राधिकरणमा प्रतिवेदन गर्ने ।

३.२ विपद् प्रतिकार्यमा समय सीमासहित तीनवटै तह (संघ, प्रदेश र स्थानीय तह) को कार्यप्रकृति

सि.नं.	समयावधि	गतिविधि	मुख्य जिम्मेवार निकाय
१	० देखि २ घण्टाभित्र	वस्तुस्थितिको तत्काल विवरण लिई सार्वजनिक सूचना प्रवाह गर्ने । खोज तथा उद्धारकर्मी खटाउने र विपद् व्यवस्थापन समितिको बैठक बोलाउने ।	आपतकालीन कार्यसञ्चालन केन्द्र, सुरक्षानिकाय, प्रजिअ, प्राधिकरण, सम्बन्धित विपद् व्यवस्थापन समिति ।
२	० देखि १० घण्टाभित्र	वस्तुस्थितिको लेखाजोखा गर्ने, खोज तथा उद्धारकर्मीलाई सकृय तुल्याउने, सम्बन्धित समितिको बैठकले आवश्यक निर्णय लिने, सरकारी र मानवीय संयन्त्र परिचालन गर्ने ।	विपद् व्यवस्थापन समितिको सम्बन्धित अध्यक्ष, सुरक्षा निकाय, सम्बन्धित सरकारी पदाधिकारी र मानवीय संयन्त्र ।
३	० देखि २४ घण्टाभित्र	विपद् पछिको विपद् हुन नदिन रोकथामका उपाय अपनाउने, खोज र उद्धार कार्यमा तीव्रता दिने, आवागमन सुचारु गर्ने, बहुनिकाय संयन्त्रको सक्रियता बढाउने ।	आपतकालीन कार्यसञ्चालन केन्द्र, सुरक्षा निकाय, प्रजिअ, प्राधिकरण, सम्बन्धित सरकारी तहका पदाधिकारी र मानवीय संयन्त्र ।
४	२४ देखि ४८ घण्टाभित्र	Debris management गर्ने, फोहर पन्छाउने र विसर्जन गर्ने, सार्वजनिक सेवा सुचारु गर्ने, स्वयंसेवक परिचालन गर्ने, सुरक्षित स्थानमा स्थानान्तरण गर्ने, राहत वितरण गर्ने ।	आपतकालीन कार्यसञ्चालन केन्द्र, सुरक्षा निकाय, प्रजिअ, प्राधिकरण, सम्बन्धित सरकारी तहका पदाधिकारीहरू र मानवीय संयन्त्र ।
५	४८ देखि ७२ घण्टाभित्र	राहत वितरण गर्ने, आश्रयस्थल सञ्चालन गर्ने, अत्यावश्यक सेवा प्रवाह गर्ने, अभिलेख व्यवस्थापन गर्ने	आपतकालीन कार्यसञ्चालन केन्द्र, प्राधिकरण, सुरक्षा निकाय, सम्बन्धित समिति, सरकारी तहका पदाधिकारीहरू र मानवीय संयन्त्र ।

सि.नं.	समयावधि	गतिविधि	मुख्य जिम्मेवार निकाय
६	७२ घण्टादेखि ७ दिनभित्र	विपद्को प्रारम्भिक प्रतिवेदन तयार गर्ने, विषयगत क्षेत्र सकृय तुल्याउने, सम्बन्धित समिति र सरकारी तहबाट राहत र पुनःस्थापनाका कार्य गर्ने, गराउने ।	आपतकालीन कार्यसञ्चालन केन्द्र, प्राधिकरण, सम्बन्धित समिति र सरकारी तहका पदाधिकारीहरू र मानवीय संघ संस्थाहरू ।
७	७ दिनदेखि १५ दिनभित्र	आश्रयस्थलबाट घर फर्कने वा क्याम्पमा पठाउन पर्नेको विवरणअनुरूप क्याम्प सञ्चालन गर्ने, क्याम्पको सेवा सुचारु गर्ने ।	प्राधिकरण, सम्बन्धित समिति र सरकारी तहका पदाधिकारीहरू र मानवीय संघ संस्थाहरू ।
८	१५ दिनदेखि १ महिनाभित्र	मपदण्डबमोजिम राहत सहयोग र पुनःस्थापन गर्ने, पुनःनिर्माण गर्नुपर्नेको हकमा पुनःस्थापना कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने ।	प्राधिकरण, सम्बन्धित समिति र सरकारी तहका पदाधिकारीहरू र मानवीय संघसंस्थाहरू ।

३.३. विपद् जोखिम न्यूनीकरण तथा व्यवस्थापनमा स्थानीय तहको भूमिका

संविधानले विपद् व्यवस्थापनलाई अनुसूची ८ मा स्थानीय तहको एकल अधिकारको सूचीमा समेटेको छ, भने अनुसूची ९ मा संघ, प्रदेश र स्थानीय तहको साझा अधिकारको सूचीमा समेत राखेको छ ।

स्थानीय विपद् व्यवस्थापन समिति मार्फत स्थानीय तहले विपद् प्रतिकार्य लगायत विपद् व्यवस्थापनको समग्र नेतृत्वदायी भूमिका निभाउनु पर्दछ । स्थानीय तहले विपद् जोखिमको नक्सांकन तथा आँकलन (प्रकोप र संकटा सन्तताको पछिल्लो विवरणको विश्लेषण सहित) पूर्वतयारीको कार्यको रूपमा तयार तथा नियमित रूपमा अद्यावधिक पनि गर्नुपर्दछ । विकास निर्माण कार्यमा (निजी वा सार्वजनिक संरचना र पूर्वाधारसेवा समेतमा) विपद् जोखिम न्यूनीकरणको दृष्टिकोणलाई लागू गराउनु पर्दछ । भू-उपयोग योजना नीति बनाई तदनुरूप स्थानीय विकास योजनामा मूल प्रवाहीकरण गर्नुपर्छ ।

यसका अलावा (१) विपद् पश्चात्को प्रतिकार्यका लागि खोज, उद्धार, राहत मानवीय सहायताका वितरण कार्यमा सहकार्य तथा समन्वय, (२) राहत कार्यमा सहयोगी साभेदार संस्थाहरूलाई पुनर्लाभ, पुनःस्थापना र पुनर्निर्माण कार्यका लागि समेत सहयोगी तथा उत्प्रेरणाकारी भूमिका निर्वाह, (३) विपद् कार्यमा खर्चिदाको बुझाइ र भोगाइका बारेमा अभिलेख राख्ने र

प्रतिवेदन तयार गरी प्रचारप्रसार गर्नेजस्ता कार्यसमेत स्थानीय तहले गर्नुपर्ने देखिन्छ ।

स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन, २०७४ ले स्थानीय तहलाई नै आफ्नो क्षेत्रभित्र के कस्ता विपद्का स्वरूप देखा पर्न सक्छन् र ती विपदसँग कसरी जुधेर अधि बढ्न सकिन्छ, भनेर स्वतन्त्र रूपमा कार्य गर्न र निर्णय लिन सक्ने अधिकार दिएको हुँदा स्थानीय परिवेशमा आधारित भई कार्य गर्ने जिम्मेवारी स्थानीय तहमै आएको छ ।

३.४ विपद् जोखिम न्यूनीकरण तथा व्यवस्थापनमा गाउँ तथा नगर प्रमुखको भूमिका

- स्थानीय विपद् व्यवस्थापन कोषको परिचालन ।
- विपद् जोखिम व्यवस्थापनसम्बन्धी कानूनको तर्जुमा र कार्यान्वयन ।
- पूर्वतयारी, रोकथाम, अल्पीकरण र प्रतिकार्यसम्बन्धी कार्य गर्ने / गराउने ।
- खोज, उद्धार र राहत वितरण, आश्रयस्थल र क्याम्प सञ्चालन गर्ने/गराउने ।
- गैरसरकारी क्षेत्रको नियमन गर्ने ।
- विकास निर्माण कार्यमा विपद् जोखिम न्यूनीकरण कार्यलाई मूलप्रवाहीकरण गर्ने ।
- विपद् प्रभावितका लागि पुनर्लाभको योजना सञ्चालन गर्ने ।
- जिल्ला विपद् व्यवस्थापन समितिमा सहभागी हुने ।

- जिल्ला विपद् व्यवस्थापन समिति, सुरक्षा निकाय र विषयगत निकायसँग समन्वय गर्ने ।
- जिल्ला विपद् व्यवस्थापन समिति र प्रदेश सरकारमा प्रतिवेदन पेश गर्ने ।

४. अवसर तथा चुनौती

विपद् जोखिम न्यूनीकरण तथा व्यवस्थापनका लागि विद्यमान अवस्थामा स्थानीय तहहरूमा देहायका खास अवसर र चुनौती देखिन्छन् :-

४.१ अवसर

- संविधान अनुरूप अधिकार क्षेत्र र जिम्मेवारीको कार्यान्वयन गर्न सक्ने अधिकार ।
- संघ, प्रदेश र स्थानीय तहमा जनप्रतिनिधिको उपस्थिति र क्रियाशीलता ।
- विपद् जोखिम न्यूनीकरण तथा व्यवस्थापनको कार्यमा सरकारको प्राथमिकता ।
- भौतिक संरचना निर्माण गर्दा स्वीकृत भवन मापदण्ड पालना गराउन भवन आचार संहिताको उपलब्धता ।
- राष्ट्रिय नीति र रणनीतिक कार्ययोजनाको स्थानीयकरण ।
- विकास साभेदारहरूको चासो, सरोकार र सहयोगमा वृद्धि ।
- मानवीय संवेदनशीलताप्रतिको आमचासो र सजगतामा अभिवृद्धि ।
- गैरसरकारी तथा संस्थागत क्षेत्रबाट निरन्तर योगदान ।

- सक्षम र उर्जवान् नयाँ पिढीको सहभागिता ।
- नयाँ ज्ञान र प्रविधिलाई आत्मसाथ गर्ने उद्यमशील निजी क्षेत्र ।

४.२ चुनौती

- संविधान अनुरूप अधिकार क्षेत्र र जिम्मेवारीको कार्यान्वयन ।
- अधिकार क्षेत्रको दोहोरोपना र अवशिष्ट जिम्मेवारी ।
- स्थानीय तहले विपद् व्यवस्थापनसँग सम्बन्धित ऐन नियम बनाउन गरेको ढिलासुस्ती र क्षमता ।
- प्रतिकार्यसँगै राहत वितरणको होड तर पुनर्स्थापना प्रक्रियामा सुस्तता ।
- विकास निर्माणको कार्यमा विपद् जोखिम न्यूनीकरणको मूलप्रवाहीकरण ।
- भू-उपयोग योजना तर्जुमा र कार्यान्वयन, विपद् जोखिम नक्सांकन र विकास निर्माणको कार्यमा विपद् जोखिम न्यूनीकरणप्रति उदासिनता ।
- विपद् प्रतिकार्यको चरणमा मात्र केन्द्रित ।
- धरातलीय यथार्थता/भू-बनोट अनुसारको समुदायमा आधारित खोज तथा उद्धार समूहको विकास तथा व्यवस्थापन नहुनु ।

५. निष्कर्ष तथा सुझावहरू

५.१ निष्कर्ष

नेपालको मूल संरचना संघ, प्रदेश र स्थानीय तह गरी तीन तहको हुने गरी तीनै तहको अधिकार क्षेत्र स्पष्ट गरिएको सन्दर्भमा सबै तहका सरकारले कानुनको अधिन रही आफ्नो भूमिका निर्वाह गर्न सक्नेछन् ।

सबै तहले विपद् व्यवस्थापनका लागि आवश्यक नीति निर्माण, कानुनी व्यवस्था र संस्थागत व्यवस्था गर्दै विपद् जोखिम न्यूनीकरण, पूर्वतयारी, प्रतिकार्य, पुनर्स्थापना तथा पुनर्निर्माणका लागि अहं भूमिका खेल्न जरुरी देखिएको छ । अहिलेको संविधान र विपद् जोखिम न्यूनीकरण तथा व्यवस्थापन ऐनले पनि विपद् व्यवस्थापनमा संघ, प्रदेश र स्थानीय सरकारको समान जिम्मेवारी

तोकेको छ । यसैका आधारमा सबै तहका सरकारले जोखिमको आधारमा विपद् व्यवस्थापन गर्न नीतिगत, प्रक्रियागत र संस्थागत व्यवस्था गर्दै आएका छन् ।

यसलाई आत्मसात गर्दै विकेन्द्रीकरणको सिद्धान्त अनुरूप स्थानीय तहका सरकारले अहिले धमाधम रूपमा नीति निर्माण गर्दैछन् । स्थानीय तहले विपद् व्यवस्थापनका प्रत्येक चरणमा जनता सहभागी गर्नुका साथै विकास प्रक्रियामा विपद् जोखिम न्यूनीकरणलाई मूलप्रवाहीकरण गरेर मात्र सुरक्षित समुदाय र नगर/गाउँपालिकाको परिकल्पना गर्न सक्नेछन् । आफ्नो क्षेत्रभित्रको सम्भावित विपद् जोखिममा रहेका क्षेत्रहरू पहिचान गरी आवश्यक पहल लिनुपर्छ ।

विपद् पूर्वतयारी गरी आवश्यक पर्ने स्रोतसाधन र जनशक्तिको उचित व्यवस्थापन गरी विपद्पश्चात उद्धार, राहत तथा पुनर्स्थापनाजस्ता कार्यलाई सहज रूपमा व्यवस्थापन गर्न सकिन्छ । संविधानले स्थानीय तहलाई दिएको भूमिका जिम्मेवारीपूर्वक निर्वाह गर्न सकेमा विपद्बाट सुरक्षित समाज निर्माण गर्न सकिन्छ ।

५.२ सुझाव

- स्थानीय तहले विपद् व्यवस्थापनसँग सम्बन्धित ऐन नियम तुरुन्तै बनाएर कार्यान्वयन गर्न प्रदेश, संघ तथा सहयोगी संस्थाहरूको सहयोग लिने ।
- एकद्वार प्रणाली लागू गरी गैरसरकारी क्षेत्रको राहत वितरणको प्रभावकारी नियमन गर्न सकिने तथा गैरसरकारी क्षेत्रलाई पुनर्लाभ, पुनर्स्थापना र पुनर्निर्माण कार्यका लागि समेत कार्य गर्न उत्प्रेरित गर्ने ।
- विपद् जोखिम नक्सांकनका साथै भू-उपयोग योजना तर्जुमा र कार्यान्वयनका लागि विषय विशेषज्ञको सहयोग लिने र विकास योजनाको आधार बनाउने ।
- विकास निर्माणका कार्यमा योजना तर्जुमा प्रक्रियादेखि विपद् जोखिम न्यूनीकरणलाई मूल प्रवाहीकरण गर्ने ।

- विपद्को प्रकृति र स्तर अनुसारको पूर्वतयारीका कार्य गर्ने ।
- विपद् जोखिम व्यवस्थापनको विषयमा जल्दोबल्दो विषयजस्तै विश्व व्यापीकरण, सहरीकरण र जलवायु परिवर्तन अनुकूलनलाई पनि योजना तर्जुमा प्रक्रियादेखि नै आत्मसात गर्ने ।
- प्रभावकारी विपद् प्रतिकार्यका लागि नियमित रूपमा नमुना अभ्यास गर्ने, गराउने ।

सन्दर्भ सामग्री

१. नेपालको संविधान, २०७२
२. स्थानीय निकाय कार्य सञ्चालन ऐन, २०७४, नेपाल सरकार
३. विपद् जोखिम न्यूनीकरण तथा व्यवस्थापन ऐन २०७४, नेपाल सरकार
४. विपद् जोखिम न्यूनीकरण राष्ट्रिय नीति २०७५, नेपाल सरकार
५. विपद् जोखिम न्यूनीकरण राष्ट्रिय रणनीतिक कार्य योजना २०१८-२०३०, नेपाल सरकार
६. राष्ट्रिय विपद् प्रतिकार्य कार्यढाँचा, २०७० (प्रथम संशोधन, २०७५),
७. विपद् पूर्वतयारी तथा प्रतिकार्य योजना तर्जुमा मार्गदर्शन, २०६७ (संशोधन, २०७५), नेपाल सरकार
८. नेपाल विपद् प्रतिवेदन २०१७, नेपाल सरकार, गृह मन्त्रालय
९. नेपाल विपद् प्रतिवेदन २०१९, नेपाल सरकार, गृह मन्त्रालय
१०. National Position Paper on Disaster Risk Reduction and Management Nepal, 2018, Ministry of Home Affairs, Government of NEPAL
११. National Position Paper on Disaster Risk Reduction and Management, Nepal 2019, Ministry of Home Affairs, Government of NEPAL
१२. Disaster Data from 2075 Baishakh 1st to Chaitra 30th, MOHA/NEOC, Government of Nepal
१३. Disaster Data from 2074 Baishakh 1st to Chaitra 30th, MOHA/NEOC, Government of Nepal

स्थानीय सरकार र सुशासन

सूर्यशरण रेग्मी*

हाम्रो जस्तो अविकसित/अल्पविकसित देशमा विकासलाई बाह्य नजरले हेर्ने गरिन्छ । भौतिक आकार परिवर्तनले सायद विकासको प्रतिनिधित्व गर्छ । तर प्रगति त्यति मात्रले पुग्दैन । विकासमा निर्माण र संरचनागत पक्ष हावी हुन्छ भने प्रगतिमा भौतिक आकारका साथै मूल्य, मान्यता, नैतिकता, सांस्कृतिक परिवेश पक्ष अलग हुन सक्दैन ।

१. पृष्ठभूमि

धेरै संघर्ष, वाद प्रतिवाद, उतार चढाव, उकाली ओराली पार गरेर दुईवटा संविधान सभा (ठूलो चुनौती र आत्मविश्वासका साथ प्रधानन्यायाधीशलाई सरकार प्रमुख बनाएर संविधानमा नभएको कुरालाई संवैधानिक बनाएर) ले अथक प्रयासका साथ २०७२ असोज ३ गते संविधान घोषणा भएको थियो । केही छिटफुट असन्तुष्टि राष्ट्रिय/अन्तर्राष्ट्रिय असहमतिका पर्खाल तयार गरेर असोचनीय अवरोधको सामना गरेर एकात्मक राज्य संरचनाबाट संघात्मक राज्य संरचनाको यो संविधान सशरीर प्रकट भएको हो ।

राजनीतिक, बौद्धिक जमात, आमजनता यो अभूतपूर्व उहापोहबाट भलीभाँती परिचित छन् । संविधानले आजसम्म नेपाली जनताले आँगनचोटामा अनुभूत नगरेको संघीय स्वरूपको सरकार स्थापित गर्‍यो । आधारभूत रूपमा ३ तहको सरकार व्यापक जनताको सहभागितामा धेरै व्यक्ति जनप्रतिनिधि हुन पाउने अर्थात् धेरै व्यक्तिले सरकार सञ्चालनको जिम्मेवारीमा नेतृत्व गर्न पाउने संरचना स्थापित गर्‍यो ।

राष्ट्र १, प्रदेश ७, जिल्ला ७७, गाउँ/नगरपालिका ७५३ (महानगरपालिका-६, उप-महानगरपालिका-११, नगरपालिका-२७६ र गाउँपालिका-४६०) स्थापित भए ।

यद्यपि संविधानको दायरामा रहेर नै राज्य पुनर्संरचना (गाउँपालिका, नगरपालिका तथा विशेष, संरक्षित वा स्वायत्त क्षेत्रको संख्या र सीमाना निर्धारण) आयोग (धारा १९५ (३) को सिफारिसमा सरकारले ७५३ स्थानीय तह (सरकार) घोषणा गरेको हो ।

स्थानीय तह संवैधानिक हुन् । तापनि स्थानीय तह (नगरपालिका/गाउँपालिका संख्या/क्षेत्र) को जन्म संवैधानिक आयोगको सिफारिसमा सरकारको राजकोठामा भएको हो । जो प्रकृयागत रूपमा परिवर्तनीय पनि छन् ।

२. सरकार स्वरूपको प्रष्टता

आधारभूत रूपमा सरकारहरूको स्वरूपमा द्विविधा छैन । कानुनी दायरा, जिम्मेवारी, कार्य तथा सेवा क्षेत्र र भूमिका बोधगम्य छन् । संविधानले नै विकास र सेवा प्रवाहमार्फत आ-आफ्ना भौगोलिक क्षेत्रमा कुन तहको के दायित्व, के भूमिका र कर्तव्य हुने भन्ने कुरा प्रष्ट गरेको छ ।

एकल र साझा अधिकार सबै जिम्मेवारीका विषयमा संविधानको अनुसूचीका आधारमा स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन, २०७४ को दफा ११ मा उल्लेख छ । तर पनि प्रचलित एकात्मक अभ्यास, आत्मकेन्द्रित मानसिकता, संविधानको मर्म र भावनाप्रति उदासिनता आदि कारणले ऐन निर्माण र कार्य प्रकृत्यामा कतिपय अवस्थामा विवाद वा उल्झन प्रकट

भएको पाइन्छ । संघीय अभ्यास प्रारम्भिक चरणमा भएकाले कहीं कतै असजिलो वा द्विविधा भएको हुनसक्छ ।

संविधानको मर्म र भावना स्पष्ट छ । स्थानीय सरकारले स्रोत, विज्ञता र प्रविधिका लागि अरूमा आग्रह गर्न पर्ने अवस्थाबाहेक निर्वाध रूपमा विधिगत कार्ययोजना परिचालन गर्न कुनै अप्ठ्यारो मान्नु पर्ने अवस्था छैन । प्रष्ट रूपमा सबै तहका सरकार आ-आफ्ना सीमा र दायरामा कार्यरत छन् ।

३. स्थानीय सरकारको दायरा

संविधानको भाग ५ का धारा ५६ देखि धारा ६० सम्म तीन तहका सरकारका स्वरूप, कार्यदायरा, राजस्व र आर्थिक व्यवस्थापन आदि विषयलाई कसरी चलायमान गर्ने भन्ने व्यवस्था भएको छ । स्थानीय तहको काम, कर्तव्य, भूमिका स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन, २०७४ (ऐन) ले व्यवस्था गरेअनुसार हुनेछ ।

समयक्रममा ऐनको पेटबोलीमा परिमार्जन सुधार त हुन्छ नै । तर ऐनको प्रस्तावनामा उल्लेख भएको विषय भने सार्वकालिक नै छ । प्रस्तावनाका केही अंश "...स्थानीय तहको अधिकारसम्बन्धी व्यवस्था कार्यान्वयन गर्न तथा संघ, प्रदेश र स्थानीय तहबीचको सहकारिता, सहअस्तित्व र समन्वयलाई प्रवर्धन गर्दै जनसहभागिता, उत्तरदायित्व, पारदर्शिता सुनिश्चित गरी सुलभ र गुणस्तरीय सेवा प्रवाह गर्न...", "स्थानीय नेतृत्वको

* कोषाध्यक्ष, इन्लोगोस

विकास गर्दै स्थानीय शासन पद्धतिलाई सुदृढ गरी स्थानीय तहमा विधायिकी, कार्यकारिणी र न्यायिक अभ्यासलाई संस्थागत गर्न स्थानीय सरकारको सञ्चालन गर्ने सम्बन्धमा आवश्यक व्यवस्था गर्न बाञ्छनीय भएकाले...।”

विधायिकी, कार्यकारिणी र न्यायिक अभ्यासलाई संस्थागत गर्ने भनेपछि आफ्नो कार्य दायरामा आफैं कानुन बनाउने, जनतामा सेवा प्रवाह, विकास र प्रगतिको खाका तयार गर्ने तथा प्रारम्भिक र आधारभूत न्याय सम्पादन गर्ने दायित्व स्थानीय तह/सरकारलाई सुम्पेको प्रष्ट छ। विकास र सेवा प्रवाहको विषय आउनेबित्तिकै स्रोत, प्रविधि, जनशक्ति, व्यवस्थापन, निष्पक्षता र पारदर्शिताको कुरा आउँछ। स्रोत भनेको राजस्व संकलन, परिचालन, संघ, प्रदेश, आन्तरिक र बाह्य क्षेत्रबाट प्राप्त हुने स्रोत हुन सक्छ। राजस्वको आंकलन र उपयोगमा विज्ञता, प्रविधि, जनशक्ति, दक्ष प्रशासन, निष्पक्षता र पारदर्शिताको अहं भूमिका रहन्छ।

ऐनको दफा ११ मा अधिकांश सेवा प्रवाहसम्बन्धी विषय समावेश भएका छन् जुन सुशासनका क्षेत्र, जनताका दैनिक जीवन, आधारभूत आर्थिक क्रियाकलाप र जनचासोका महत्वपूर्ण आधार हुन्। जनताको सम्पन्नताका सूचक नै तिनको समन्वय र प्रभावकारी विकासमा परिलक्षित हुन्छन्। दिगो, भरपर्दो, जनताको आवश्यकता परिपूर्तिमा योगदान दिने र जनसहभागितामा आधारित भौतिक पूर्वाधार निर्माण स्थानीय सरकारका लागि अत्यन्त जटिल, चुनौतीपूर्ण र स्रोत, प्रविधि, इमान्दारिता र पारदर्शिताका पाटा हुन्।

स्थानीय तहमा उचित योजना खाकामा स्रोत र प्रविधिको आवश्यकता आंकलन, प्राथमिकता पहिचान र लाभहानीको समुचित विश्लेषण गर्न नचाहेका, नसकेका वा नजानेका अनगिन्ती दुःखद् उदाहरण देखिएका छन्। जसबाट सुन्दर प्राकृतिक बनाबटमा मात्र नभै जनताको रहन-सहन र जीवनचर्यामा समेत गम्भीर आघात पुगेको छ। स्थानीय सरकारको कार्य दायरा र गर्न सकिने

र गर्न पर्ने क्षेत्र निकै ठूलो र व्यापक त छ नै यो निकै चुनौतीपूर्ण पनि छ।

त्यसैले पनि विधायिकी, कार्यकारिणी र न्यायिक अभ्यास गर्दा सुदूरभविष्यको सामाजिक, आर्थिक र भौगोलिक खाका गम्भीर बन्नै पर्छ। विकासका नाममा प्रगति प्रतिकूल व्यवहार र आचरण भन्नु बाधाको रूप हो भन्ने वास्तविकता निर्वाचित जनप्रतिनिधिको मनमस्तिष्कमा निरन्तर रहनुपर्ने हुन्छ। आजको प्रविधियुक्त युगमा प्राविधिक पक्षलाई उपेक्षा गर्न सकिँदैन। सबै सरकारको अपरिहार्य आधार भनेको प्रजातन्त्र, सुशासन र विकास (Democracy, Governance and Development) हो। स्थानीय सरकारको आधारभूत दायरा पनि यही नै हो।

४. सुशासन

स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐनको प्रस्तावनामा “जनसहभागिता, उत्तरदायित्व, पारदर्शिता सुनिश्चित गरी” भन्ने शब्दहरू उल्लेख भएका छन्। यसमा प्रजातन्त्र थपेपछि सुशासनका आधारभूत कुरा पूर्ण हुन्छन्। प्रजातन्त्र, सुशासन र विकास (Democracy, Governance, Development) आज विश्व राजनीतिको माहोल र उद्घोष भएको छ। तानाशाहहरू पनि यी शब्द भन्न छुटाउँदैनन्।

सार्वजनिक सेवामा सुशासन अनिवार्य भएको छ। सरकारी संस्था मात्र होइन, अन्य संघ संस्था, उद्योग प्रतिष्ठानमा पनि यो लागू हुन्छ। नेपालमा सुशासनको बीजारोपण २०१२ सालमा छोटो समयका प्रधानमन्त्री टंकप्रसाद आचार्यले निजामती सेवा ऐन बनाएर गरेका थिए। राणा शासनमा शासन हुन्थ्यो, सुशासन थिएन। किनभने जनताका लागि विकास र सेवा प्रवाह थिएन। जे हुन्थ्यो वा बन्थ्यो, प्रायः राणाकै लागि हुन्थ्यो।

शासन (सरकार) र सुशासनको एकै अर्थ हुँदैन, सुशासन सरकार (शासन) भन्दा अधिक (Governance is more than government) हो। स्थानीय सरकारका जनप्रतिनिधिले सुशासनको महत्व बुझेर इमान्दारीपूर्वक

जनमुखी विकास र सेवा प्रवाहमा सरिक हुनु भ्रष्टाचार नियन्त्रणमा व्यवहारतः शून्य सहनशीलता कायम राख्नु आजको चुनौती, जिम्मेवारी र आवश्यकता हो।

५. विकास र प्रगति

अहिले जताततै विकासै विकासको नारा छ। निश्चय नै यो सकारात्मक पक्ष हो। तर विकास, विकासभन्दा विनासको पक्षलाई उपेक्षा गर्दा भन्नु प्रतिकूल अवस्था पनि सृजना भएका धेरै उदाहरण छन्। यस परिप्रेक्ष्यमा विकास र प्रगतिलाई अलि भिन्न प्रकारले विश्लेषण गर्न उपयुक्त हुने आशयका साथ यो चर्चा गर्ने प्रयास भएको हो।

हाम्रो जस्तो अविकसित/अल्पविकसित देशमा विकासलाई बाह्य नजरले हेर्ने गरिन्छ। भौतिक आकार परिवर्तनले सायद विकासको प्रतिनिधित्व गर्छ। तर प्रगति त्यति मात्रले पुग्दैन। विकासमा निर्माण र संरचनागत (Structural) पक्ष हावी हुन्छ भने प्रगतिमा भौतिक आकारका साथै मूल्य, मान्यता, नैतिकता, सांस्कृतिक परिवेश (Value, Status, Morale, Cultural Phenomena) पक्ष अलग हुन सक्दैन। विकासले खास उद्देश्य र माग पूरा गर्न निश्चित तौरतरिका र प्रकृयाअनुसार वैज्ञानिक र प्राविधिक ज्ञानको प्रयोग (Systematic use of scientific technical knowledge to meet specific objectives or requirements) मा जोड दिन्छ भने प्रगतिमा थप उन्नत अवस्था (More advance condition) को माग गर्दछ।

विकास वृद्धि (Growth) हो, प्रगति उन्नत आर्काक्षित अवस्था (Advance desirable state or situation) हो। सायद हाम्रा पूर्वजले प्रगति गरेका थिए, हामी विकासको नाममा तँछाड मछाड गर्दैछौं। यसको अर्थ विकास नगरौं भन्ने कदापि होइन। विकास गर्दा अन्य पक्षप्रति पनि उदासीन नबनौं भन्ने आग्रह हो। स्थानीय तहले आफ्नो दायरामा सेवा प्रवाह कार्य योजना कार्यान्वयन गर्दा यो पक्षमा पनि चनाखो हुनु उपयुक्त हुनेछ। आज गाउँ तहमा ठूला ठूला डोजर चलाएर बिनाप्रविधि हचुवाको भरमा सडक लगायतका भौतिक निर्माण कार्य हुँदै छन्।

तर त्यो कसरी उपयोग भएको छ ? कसका लागि सायद उत्तर अनपेक्षित हुन्छ ? गुणस्तरीय शिक्षा, गुणस्तरीय स्वास्थ्य, स्वावलम्बन वा आत्मनिर्भरता, सौहार्दता आदि सायद कमजोर हुँदैछन् । प्रगतिविना सूचकांक उन्नत हुँदैन । हाम्रै उदाहरण पर्याप्त छ । तराईमा विकास भएको छ । बाटो छ, ठूला स्कूल कलेज स्वास्थ्य संस्था छन् । मोटर जान्छ, जहाज जान्छ, बजारमा पहुँच छ । ठूला उद्योग व्यवसाय छन्, नेता छन् तर जनताको क्रयशक्ति कम छ । शिक्षा स्वास्थ्य, आवास, चेतना स्तर, निर्णय र शासनमा पहुँच ज्यादै न्यून छ ।

त्यसैले पनि त्यहाँ अपेक्षित प्रगति हुन सकेको छैन । त्यहाँको सूचकांक हुम्ला र मुगु (जहाँ बाटो, पहुँच छैन, बजार छैन, स्कूल कलेज राम्रा छैनन् । स्वास्थ्य संस्थामा पहुँच छैन, आमनागरिकको अस्पतालमा सहज पहुँच छैन) कै हाराहारीमा छ । स्थानीय तहले आफ्नै देशको सामाजिक र आर्थिक विविधतालाई मूल्यांकन गरेर विकासलाई प्रगतिशील बनाउने आधार तयार गर्न सकिन्छ ।

६. इमान्दारिता र पारदर्शिता

इमान्दारिता व्यक्ति वा संस्थाको मुख्य तागत हो । इमान्दार व्यक्ति निष्पक्ष पनि हुन्छ । जहाँ इमान्दारिता हुन्छ, त्यहाँ खास गरेर आर्थिक पारदर्शिताको सामान्यतया समस्या हुँदैन । तर कहिलेकाँही इमान्दारिता र पारदर्शिताको डालो भिन्न पनि हुनसक्छ । मान्छेको जीवन डोको हुन सक्दैन तर डालो हुन सक्नुपर्छ ।

डोकोका धेरै छिद्र पनि छन्, डालोको मुख ठूलो र खुला हुन्छ । यो सैद्धान्तिक छलफल हो । अहिले अधिकांश स्थानीय तहका जनप्रतिनिधिमा आत्मपरक महत्वाकांक्षा बढेको, आफ्नै सुख सुविधा र व्यवस्थापनका लागि जनतामा गरेको भार बढाएको कतिपय ठाउँमा सार्वजनिक स्रोतसाधनको दुरुपयोग भएको गुनासा सार्वजनिक भएका छन् । निश्चय नै यो संघीय संरचनाको प्रारम्भिक चरणमै विडम्बनायुक्त दुःखद् कुरा हो । भन्डै

एक चौथाइ शताब्दीपछि स्थानीय सरकारमा निर्वाचित जनप्रतिनिधिले जनचाहनाअनुसार स्रोतसाधनको सही आँकलन र उपयोग गर्छन् भन्ने आधारमा नै जनताले विश्वास गरी निर्वाचनमा जिताएका हुन् ।

प्रजातन्त्रमा हुने प्रकृयाहरू पारदर्शिताका आधार हुन् । बजेट कार्यक्रम तयार हुन्छ, विधायिकाबाट पारित गर्नुपर्छ । स्थानीय तहको सन्दर्भमा सम्बन्धित गाउँ/नगरपालिकामै विधायिकी अधिकार छ । यो प्रकृयासम्म शंका गर्ने आधार धेरै न्यून हुन्छ । तर जब कार्यगत तहमा स्रोतसाधन पुग्छ, त्यसपछि अपारदर्शिताका तानाबाना सुरु गरिन्छ । स्थानीय तहका संयन्त्र यसपछि नै इमान्दारितापूर्वक कृयाशील हुनुपर्छ । समय तालिकाको पालना, निरीक्षण र अनुगमनका सूचक प्रष्ट बुझिने भाषामा बनाइनुपर्छ ।

योजनागत तथा कार्यगत खर्च हिजो पनि सार्वजनिक गरिन्थ्यो, आज पनि गरिन्छ तर प्राविधिक पक्ष र गुणस्तरमा गम्भीर लापवाही हुने गर्छ । भ्रष्टाचारको प्रारम्भ बिन्दु नै यहीबाट सुरु हुन्छ । यो माहोल अहिले पनि उस्तै छ । समय गुजार्ने, तलदेखि माथिसम्म सम्पर्क सूत्र स्थापित हुने र जिम्मेवार कोही नहुने प्रवृत्ति हावी हुँदैछ । कर्मचारी नेता सबै यो माखे साइलोमा जेलिँदै जान्छन् ।

अनि पारदर्शिता भाषणमा सीमित हुँदै जान्छ । जननिर्वाचित नेता इमान्दार भएमा पारदर्शिताका सूचक र संयन्त्र प्रभावकारी हुनसक्छ । अनुगमनको औपचारिक बहाना पारदर्शी अभ्यासको प्रमाण हुन सक्दैन ।

७. अवसर र चुनौती

स्थानीय तहले ठूलो अवसर पाएका छन् । निर्वाचित जननिर्वाचित प्रतिनिधि छन् । तुलनात्मक रूपमा अहिलेसम्म हुन नसकेको वा नभएको संवैधानिक अधिकार छ, यातायात पहिलेभन्दा सुगम छ ।

सञ्चार र सम्पर्क प्रविधि व्यापक छ, स्रोतसाधन जनशक्ति बढोत्तरीमा छ । जनता सचेत हुँदैछन् । यो नै

आफ्नो पौरख देखाउने भरपर्दो अवसर हो । तर यसभित्र चुनौतीका चाँग पनि कम डरलाग्दा छैनन् । आमप्रवृत्ति निरापद (असन्तुष्ट वा अल्छी वा अहंपना) छ । बिनाश्रम आर्जनको अपेक्षा छ, उत्पादनका क्षेत्रहरू बाँझा देखिन्छन् । अधिकांश ठाउँमा बालीको उत्पादकत्व ह्रासोन्मुख छ, युवाशक्ति पलायन छ । बौद्धिक जमात पनि आत्मकेन्द्रित र बजारमुखी छन् ।

यस्ता अनेकौं विषय छन् यो परिवेशमा जनतामा उत्साह ल्याउने, सक्रिय सहभागिता जगाउने आफ्ना क्षेत्रका उद्योग व्यवसाय, कृषि, पशुपालन, आयआर्जन र रोजगारी वृद्धिका सम्भावनालाई उजागर गरेर आकर्षण गराउने काम निश्चय पनि चुनौतीपूर्ण छन् । जहाँ कमी छ, त्यहाँ अवसर खोजिन्छ र पाइन्छ ।

जुत्ता नलगाउनेलाई लगाउन सिकाएर जुत्ता बजार बनाएजस्तै नभएको वस्तु आविष्कार गरेर आविष्कारकले नाम, धन कमाएजस्तै गरी स्थानीय तहले ठाउँ अनुसारको चुनौतीलाई अवसरमा बदल्न सकेमा देशले सकारात्मक काँचुली फेर्न समय लाग्ने छैन ।

सन्दर्भ सामग्री

- नेपालको संविधान
- स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन, २०७४
- स्थानीय स्वायत्त शासन ऐन, २०५५ (खारेजी)
- स्थानीय स्वायत्त शासन नियमावली, २०५६ (खारेजी)
- सुशासन (व्यवस्थापन तथा सञ्चालन), ऐन २०६४
- 4th Globble forum 2002 Morocco
- रेग्मी सूर्यशरण, समय सन्दर्भ, २०७१
- स्वशासन अध्ययन प्रतिष्ठान (Inlogos) का प्रकाशनहरू ।

स्थानीय सरकारहरूको स्रोत परिचालन : चुनौती तथा सम्भावना

रमेशचन्द्र पौडेल*

१. पृष्ठभूमि

संघीय लोकतान्त्रिक गणतन्त्र नेपालको संविधान २०७२ मा राज्यको मूल संरचना संघ, प्रदेश र स्थानीय तह रहने र यी तीनै तहले संविधान र सोहीअनुसार बनेको कानूनबमोजिम राज्य शक्तिको प्रयोग गर्ने प्रावधान छ। यी सरकारले एकल र संयुक्त रूपमा अभ्यास गर्ने अधिकार पनि संविधानमा अनुसूचीकृत गरेको छ। संघीय सरकारले भन्ने प्रदेश सरकार र स्थानीय सरकारहरूले पनि कार्यपालिका एवं विधायिकी अधिकार प्रयोग गर्नेछन्। तदनुसार आर्थिक अधिकारको प्रयोग पनि आ-आफ्नो अधिकार क्षेत्रभित्र रही कानून बनाउने, वार्षिक बजेट तर्जुमा गर्ने, नीति तथा योजना तयार गर्ने र कर लगाउने तथा राजश्व संकलन गर्नेछन्। यसका साथै संघ र प्रदेशले आ-आफ्नो अधिकार क्षेत्रभित्र रही संकलन गरेको राजस्वबाट स्थानीय सरकारहरूले सन्तुलित र पारदर्शी रूपमा हिस्सा पाउने अधिकार छ। स्थानीय सरकारहरूको खर्चको आवश्यकता र राजस्वको क्षमताका आधारमा विभिन्न प्रयोजनका लागि सशर्त, निःशर्त अनुदान संघीय सरकार र प्रदेश सरकारबाट प्राप्त गर्दछन्। यी सबै प्रक्रियाबाट पनि वित्तीय आवश्यकता पूरा हुन नसकेको खण्डमा आन्तरिक र बाह्य ऋण एवं अनुदान प्राप्त गर्न सक्ने कानुनी प्रावधान रहेको छ।

स्रोत-साधन र अधिकार सम्पन्न, दक्ष, पारदर्शी, जनउत्तरदायी, सुशासनयुक्त, समावेशी र जनमुखी स्थानीय स्वायत्त शासनको नेपाली जनताको दशकौंदेखि थाँती रहेको जनचाहना र आकांक्षा विद्यमान संविधानको प्रारम्भले मार्ग प्रशस्त गरेको

छ। विश्वका कमै देशमा (फिनल्याण्ड, स्टोनिया, लिथुवानीया, पोल्याण्ड, डेनमार्क, ब्राजिल, फ्रान्स, इटली, जापान, स्वीडेन, भारत आदि) यस प्रकारको स्थानीय सरकारको संवैधानिक प्रावधान छ। ती देश प्रायः सबैले भौतिक-अभौतिक, प्राकृतिक (मानवनिर्मित स्थानीय स्रोत र साधनको अधिकतम परिचालन गरी आर्थिक, सामाजिक सांस्कृतिक रूपले नै फड्को मारेका छन्। अतः यसै प्रसंगमा यस लेखमा हाम्रा स्थानीय सरकारहरूको स्रोत परिचालनको वर्तमान सुरुआती अवस्था, यसका चुनौती र सम्भावनावारे आफूले हासिल गरेका सैद्धान्तिक तथा व्यावहारिक अनुभव समेतको आधारमा संक्षिप्त चर्चा गरिएको छ।

२. आर्थिक स्रोत परिचालन

स्थानीय सरकारहरूले संविधान अनुसूचीकृत आर्थिक अधिकार क्षेत्रभित्र रही कानून बनाउने, नीति तथा योजना निर्माण गर्ने, वार्षिक बजेट तर्जुमा गर्ने र कर तथा राजस्व संकलन गर्ने अधिकार प्राप्त गरेको छ। यसैगरी संघ तथा प्रदेश सरकारहरूले आफ्नो अधिकार क्षेत्रभित्र रही संकलन गरेको राजश्वबाट न्यायोचित, सन्तुलित र पारदर्शी हिस्सा पाउने अधिकार राख्छ। यस्ता प्रयोजनका लागि राजश्व बाँडफाँटसम्बन्धी कानून निर्माण गर्दा राष्ट्रिय नीति, राष्ट्रिय आवश्यकता, प्रदेश र स्थानीय तहले जनतालाई पुर्याउनु पर्ने सेवा र यिनलाई प्रदान गरिएको आर्थिक अधिकार, राजश्व उठाउन सक्ने क्षमता, राजश्वको सम्भाव्यता र उपयोग, विकास निर्माणमा गर्नु पर्ने सहयोग, क्षेत्रीय अनुसन्धान, गरिबी र असमानताको न्यूनीकरण, वञ्चितिकरणको अन्त्य, आकस्मिक कार्य र अस्थायी आवश्यकता पूरा गर्न सहयोग

गर्नु पर्ने विषयहरूमा ध्यान दिनु पर्ने कुरा पनि संविधानमै उल्लेखित छ।

राजश्वको बाँडफाँडबाट प्राप्त र आफ्नो अधिकार क्षेत्र भित्र रहि संकलन गरेको राजश्वको क्षमताको अतिरिक्त खर्चको आवश्यकताका आधारमा राष्ट्रिय प्राकृतिक स्रोत तथा वित्तीय आयोगको सिफारिसमा प्रदेश सरकार मार्फत वित्तीय समानीकरण अनुदान, कुनै खास योजना कार्यान्वयन गर्न सशर्त अनुदान, पूर्वाधार विकासमा लागत सहभागिताका लागि समपूरक अनुदान एवं विभेद अन्त्य गर्ने जस्ता विशेष कार्यक्रमका लागि विशेष अनुदान प्राप्तगर्ने प्रावधान पनि संविधानमा र अन्तर सरकारी वित्त व्यवस्थापन ऐनमा उल्लेखित छ।

माथि उल्लेखित महत्वपूर्ण स्रोतबाट पनि स्थानीय सरकारहरूको वित्तीय आवश्यकता परिपूर्ति हुन नसकेको अवस्थामा वैकल्पिक स्रोतको रूपमा नेपाल सरकारबाट ऋणपत्र जारी गरी आन्तरिक ऋण एवं वैदेशिक ऋण तथा अनुदान प्राप्त गर्न सक्ने प्रावधान छ। यस्तो स्रोतबाट रकम प्राप्त गर्न अधि सारेका योजनाको कूल लागत, प्राप्त हुने प्रतिफल तथा उपलब्धि, आवश्यक पर्ने रकम, ऋण भुक्तानीको अवधि र तालिका आदि स्पष्ट खुलाउनु पर्ने, वित्त आयोगको सिफारिस र नेपाल सरकारको स्वीकृति लिनु पर्ने र यसरी प्राप्त गरेको ऋण यथासमयमा भुक्तानी नगरेको खण्डमा नेपाल सरकारबाट प्राप्त हुने नियमित अनुदानबाट असुल गर्ने प्रावधान पनि ऐनको प्रावधान रहेको छ।

३. आय स्रोत विश्लेषण

स्थानीय सरकारहरूले वित्तीय संघीयतामा आफ्नो वित्तीय आवश्यकता

* पूर्वमेयर, विराटनगर उपमहानगरपालिका तथा संस्थापक सदस्य, इन्डोगोस

पूरा गर्न निम्न लिखित उपाय अवलम्बन गर्दछन् ।

- कर, सेवा शुल्क, दस्तुर, लगानीको प्रतिफल आदिबाटै आफ्नो आवश्यकता पूरा गर्ने ।
- सेवाग्राही, सेवाप्रदायक, अन्य उत्पादक वितरकहरूसँग साभेदारी समेत गरेर अपुग स्रोत पूरा गर्ने ।
- अन्तरसरकारी वित्तीय हस्तान्तरणबाट पूर्ति गर्ने र
- आन्तरिक तथा बाह्य ऋण, अनुदान, प्रविधि हस्तान्तरणबाट समेत स्रोत जुटाउने ।

माथि उल्लेखित स्रोतमध्ये पहिलो र तेस्रो स्रोतको सम्मिश्रणबाट स्थानीय सरकारहरूले विगत आवदेखि आफ्नो बजेट विनियोजन गर्दै आएका छन् । चालु आवमा अन्तरसरकारी वित्तीय हस्तान्तरण र राजस्व बाँडफाँटबाट संघीय सरकारमार्फत करिब २ खर्ब ७९ अर्ब २६ करोड २० लाख (स्थानीय सरकारको कूल स्रोतको ८३.५७ प्रतिशत) र प्रदेश सरकारमार्फत ३१ अर्ब ५१ करोड ५८ लाख गरी जम्मा ३ खर्ब १० अर्ब ७७ करोड ७८ लाख अर्थात् ९२.९७ प्रतिशत र आन्तरिक स्रोत परिचालनबाट करिब २४ अर्ब ९४ करोड ४८ लाख (७.४३ प्रतिशत)^१ रकम विनियोजन गर्न सक्ने देखिन्छ ।

ता. नं. १ : आ. व. २०७६।७७ को अनुमानित स्रोत (रु लाखमा)

स्रोत	राजस्व बाँडफाँट	समानिकरण अनुदान	सशर्त अनुदान	समपूरक अनुदान	विशेष अनुदान	आन्तरिक आय	जम्मा	हिस्सा प्रतिशत
संघीय बजेट*	६५४४५०	८९९४७०	१२३८७००	-	-	-	२७९२६२०	८३.५७
प्रदेश बजेट**	५४६५७	६२२२२	७९९६१	८७१४८	३९९७०	-	३९५१५८	९.००
आन्तरिक स्रोत***	-	-	-	-	-	-	२४९४४८	७.४३
जम्मा	७०९१०७	९६१६९२	१३१७८६१	८७१४८	३९९७०	२४९४४८	३३५७२२६	१००.००

* संघीय बजेट वक्तव्य ** प्रदेश बजेट वक्तव्य *** रा.प्रा.श्रो.तथा वि.आ.को. अनुमान

राज्य शक्तिको बाँडफाँटमा स्थानीय तहका सरकारका लागि संविधान निर्दिष्ट एकल र साभ्भा अधिकार तथा काम कर्तव्यको सूचीअनुसार करिब ४०० प्रकृतिका कामको बोझ देखिन्छ ।^२ यी सबैको लम्बाइ, चौडाइ र उचाइको सघनता मापन र सोअनुरूप माथि उल्लेखित बजेट अनुमानको परिमाणले धान्न सक्ने नसक्ने ठोकुवा गर्न ठूलै अध्ययन अनुसन्धानको विषय हुनसक्छ ।

तथापि कतिपय सम्बन्धित क्षेत्रका विज्ञहरूको पूर्वानुमान र कतिपय बाह्य देशहरूको अभ्यास हेर्दा आन्तरिक स्रोत, वित्तीय हस्तान्तरणको रकम र आन्तरिक एवं बाह्य सहयोग वृद्धिमा जोड दिने पर्ने देखिन्छ ।

ता. नं. २ : राष्ट्रिय खर्च बजेट/कूल ग्राहस्थ उत्पादन र स्थानीय सरकारको बजेट अनुमान

विवरण	नेपाल *	भारत *	चीन *	द. अफ्रिका *	इन्डोनेसिया *	डेनमार्क *	OECD औषत *
रा. बजेट स्था. बजेट अनुपात	२१.९	३	५१	३०	२२	६४	२८
कूल ग्रा. उत्पादन स्था. सरकारको बजेट अनुपात	९.०६	०.७५	१०.८	६.५	६	३६.५	१२.७५

- २०७६/७७ को बजेट वक्तव्य र २०७५/७६ को आर्थिक सर्वेक्षण- आ.व. २०७६/७७ मा बढ्ने अनुमान ।
- ♦ Anwar Shah with Sana Shah (2006)-"The New vision of local Government and the Evolving Roles of the Local government" Local Governance in Development Countires, The World Bank.

१ रा.प्रा. श्रोत तथा वित्त आयोगको २०७६।७७ को सिफारिसमा आधारित/स्थानीय सरकारहरूको लेखाइनुमा एकरूपता नहुँदा आन्तरिक आयको रकम बजेट अनुमानमा फरक देखिन सक्छ ।

२ अधिकांश केन्द्रीय मन्त्रालयको ७०-८० प्रतिशत जिम्मेवारी स्थानीय तहमा गएको भनाइ पनि मनन्योग्य छ - डा. खिमलाल देवकोटा, संघीयतामा संघीय व्यवस्थापनको चुनौती, कान्तिपुर दैनिक माघ २३, २०७५

४. प्राकृतिक स्रोत परिचालन तथा राजश्व संकलन र बाँडफाँट

प्राकृतिक स्रोतको परिचालन, राजश्व संकलन तथा बाँडफाँट एवं अन्तरसरकारी वित्तीय हस्तांतरणका सवालमा केही अस्पष्टता, विवाद तथा असन्तुष्टिहरू पनि देखिएका छन्। संघीयताका सबै आयाम र मूलतः वित्तीय संघीयता लागू गर्ने सवालमा सुरुआती चरण र अभ्यास भएको हुँदा यस्तो हुनु त्यति अस्वाभाविक मान्न सकिन्न।

खास गरी स्रोतको पहिचान, परिचालन, नियमन-अनुगमनजस्ता अहं सवालमा राज्यको संपूर्ण शक्ति केन्द्रित गर्नुपर्ने हुँदा जुन तहको सरकारको बढी क्षमता, पहुँच, दक्षता र प्रभावकारिता छ, उसले बढी भूमिका निर्वाह गर्नु पर्ने हुन्छ। मुख्य सवाल स्रोत पहिचान, संकलन र वितरण न्याय, समानता, समावेशी र विभेदरहित हुनुका साथै प्रभावकारी, उत्तरदायी र जवाफदेहीपूर्ण छ कि छैन भन्ने हो। यसका लागि अन्य मुद्दामा भैं तीनवटै तहका सरकारको सकारात्मक र सकृय भूमिका तथा सहभागिता अनिवार्य देखिन्छ।

अहिले विभिन्न कोणबाट उठ्ने गरेका विषयमध्ये प्राकृतिक स्रोत र राजश्व संकलनमा संघीय सरकारको एकलौटी संलग्नताको मुद्दा (कूल राजश्वका स्रोतमध्ये मूल्य अभिवृद्धि कर, आयकर, भन्सार एवं अन्तः शुल्कको हिस्सा ७३ प्रतिशतभन्दा बढी हुनु)^३ र कायमको बोझ जिम्मेवारीको तुलनामा वित्तीय हस्तान्तरण र राजश्वको बाँडफाँटमा स्थानीय तहको कम हिस्सा रहनु मुख्य देखिन्छ।

विश्व बैंकको एक अध्ययनले चीन, पोल्याण्ड, दक्षिण अफ्रिका, इण्डोनेसिया, कजाकस्थान, ब्राजिल अर्जेन्टिना, चिली र भारतको कूल राष्ट्रिय बजेट खर्चको अनुपातमा र कूल ग्राहस्थ उत्पादनको अनुपातमा स्थानीय सरकारको औसत खर्च क्रमशः २३ प्रतिशत र ५.७ प्रतिशत भएको देखाएको छ। OECD देशहरूको भने क्रमशः २८ प्रतिशत र १२.७५ प्रतिशत छ।^४ यस परिप्रेक्षमा ससर्ती हेर्दा २१.९ प्रतिशत राष्ट्रिय बजेटको र ९.०७ कूल ग्राहस्थ उत्पादनको अनुपातमा (तालिका नं. २) हाम्रो अभ्यास पनि अन्तर्राष्ट्रिय अभ्यासकै हाराहारीमा देखिन्छ। तर भूभौगोलिक

परिवेश, पूर्वाधारको अवस्था र निर्माण लागत, सहरमुखी अर्थतन्त्र, असन्तुलित प्रादेशिक विकासक्रम, प्राकृतिक स्रोतको असमान वितरण, करको अवधारणामा, उन्नत प्रविधिको प्रयोग आदिको वैज्ञानिक लेखाजोखाको आधारमा मात्रै वस्तुगत निष्कर्षमा पुग्न सकिन्छ।

स्थानीय सरकारको वित्तीय स्वायत्तताको सवालमा उठ्ने गरेको अर्को विषय राजश्वका मुख्य स्रोत संघीय सरकारको मातहतमा मात्रै राखिएको भन्ने हो। यस विषयमा माथि उल्लेख भएका मुलुकको अभ्यास तालिका नं. ३ मा प्रस्तुत छ। उक्त तालिकामा देखाइएको आयस्रोतको संरचना र कर तथा शुल्क संरचना हाम्रो बिल्कुलै भिन्न परिवेशका कारण हुबहु तुलना गर्न त मिल्दैन। तर केही विषय भने समान देखिन्छन्। जस्तै आन्तरिक राजश्वको दायरा बढाउनै पर्छ। स्थानीय सरकारको अधिकार क्षेत्रभित्र रहेको सम्पत्ति कर बढी सकृयता र सघनताका साथ वृद्धि गर्ने पर्छ। खासगरी नगर-महानगर र मुख्य बजार केन्द्र भएका गाउँपालिकाहरूले।

ता. नं. ३ : स्थानीय सरकारको आयस्रोत र कर राजश्वको संरचना (प्रतिशतमा)

विवरण	नमुना लिएका देशको औसत	OECD देशको औसत
आयस्रोत		
कर राजश्व	३९.६	४९.०
शुल्क दस्तुर आदि	९.५	१६.६
वित्तीय हस्तान्तरण	५०.९	३४.४
जम्मा	१००.०	१००.०
कर तथा शुल्क संरचना		
सम्पत्ति कर	३२.०	५४.०
व्यक्तिगत आयकर	१५.०	२३.०
संस्थागत आयकर	४.०	१४.०
विविध कर शुल्क दस्तुत	४९.०	९.०
जम्मा	१००.०	१००.०

Shah and Shah, पूर्ववत्

३ आर्थिक सर्वेक्षण २०७५।७६

४ Shah and Shah, पूर्ववत्

५. स्रोत परिचालनका केही चुनौती

स्थानीय सरकारहरूले प्राकृतिक, मानव निर्मित, आर्थिक लगायतका स्रोतसाधनको अधिकतम परिचालन गरी दिगो भौतिक पूर्वाधार एवं मानव विकासको लक्ष्य हासिल गर्न आफ्नो क्षेत्रको आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक, राजनीतिक तथा वातावरणीय अवस्थाको धरातल एकिन गर्न आवश्यक हुन्छ ।

त्यसैमा टेकेर आफ्नो तमाम नीति, कार्यक्रम, योजना र बजेट निर्माण गरिन्छ । तर यस प्रकारको वास्तविक अवस्थाको यकिन गर्ने तथ्यांकीय सूचना प्रणाली उपलब्ध छैन । हामी कहाँ छौं भन्ने वास्तविक धरातल नै थाहा नभएको अवस्थामा कहाँ, कहिले, के कस्ता स्रोत र साधनको प्राप्ति र प्रयोगबाट कसरी कुन गन्तव्यमा पुग्छौं भन्ने योजना तर्जुमा र कार्यान्वयन सम्भव हुँदैन ।

स्थानीय सरकारहरूलाई तोकिएका जिम्मेवारी पूरा गर्न आवश्यक आर्थिक स्रोतको अतिरिक्त उपयुक्त कार्यालय भवन, कार्यालय उपकरण तथा सामग्री, दक्ष जनशक्ति, सञ्चार प्रणाली, उर्जा इत्यादि आवश्यक हुन्छ । तर अधिकांश गाउँपालिका र खासगरी वडा समिति कार्यालयहरूमा यो अभाव पूर्ति हुन सकेको छैन । फलस्वरूप छिटो छरितो सेवा गर्न नसकी जनसाधारणका गुनासा तीब्र बन्दै गएका छन् ।

सिंहदरबारको सेवा सुविधा गाउँघरमै पुग्ने-पुर्‍याउने आश र भरोसामा रहेका सेवाग्राही र जनप्रतिनिधि स्वयंको प्रतिवद्धता पूरा गर्न सक्षम जनमुखी प्रशासन संयन्त्र तयार गर्ने कर्मचारी व्यवस्थापनको जटिलता अन्त्य गर्न चुनौती बनेको छ । समायोजनका क्रममा स्थानीय तहमा पदस्थापन गरिएका कर्मचारी अलग स्थान, अलग परिवेश र खासगरी ग्रामीण क्षेत्रमा केन्द्रित भई जनप्रतिनिधिको प्रत्यक्ष निर्देशनमा काम गर्न त्यति उत्सुक देखिदैनन् । साविक स्थानीय निकायहरूमा कार्यरत कर्मचारीलाई पनि नयाँ थप भएका कामहरूको बारेमा अनुभव र कार्यदक्षताको कमी पूर्ति गर्ने अभिमुखीकरण तथा क्षमता वृद्धि तालिमको उचित प्रबन्ध हुन सकेको देखिदैन ।

अधिकांश जनसाधारण र जनप्रतिनिधिकै पनि सर्वाधिक प्राथमिकता सडक निर्माण रहेको छ । आर्थिक, प्राविधिक एवं वातावरणीय पक्षको मूल्यांकनबिना निर्माण गरिने पहाडी तथा हिमाली क्षेत्रका सडकहरू एक त नियमित, भरपर्दो र दिगो हुने सम्भावना कम हुन्छ । अर्कोतर्फ सुविधाभन्दा बढी मानवीय र वातावरणीय क्षति अत्यधिक हुनसक्छ । दुर्गम पहाडी बस्तीहरूमा सडक निर्माण र मर्मत संभारको लागत ज्यादै उच्च हुने हुँदा यसको सोभो असर वार्षिक बजेटमा देखिन्छ । ५० प्रतिशतभन्दा बढी रकम सडकमै लगानी हुँदा अन्य क्षेत्र जस्तै सिँचाई, खानेपानी, सरसफाई, आधारभूत शिक्षा, स्वास्थ्य, रोजगारी, गरिबी निवारण, प्रकोप नियन्त्रण आदिजस्ता मानव विकास सूचकांक वृद्धि गर्ने रकम अभाव देखिन्छ । यस्तो परिस्थितिबाट जनप्रतिनिधि उम्कन सक्ने सम्भावना कमै देखिन्छ, तर अपरिहार्य पनि छ ।

बृहद् कार्य क्षेत्रको तुलनामा आन्तरिक आय र प्रदेश तथा संघ सरकारबाट प्राप्त हुने रकम अपर्याप्त हुने अनुमानमा जनप्रतिनिधिले स्रोत वृद्धि गर्ने अभिप्रायका साथ प्रचलित कर, शुल्क तथा दस्तुर वृद्धि गर्ने निर्णय कार्यकालको सुरुवर्षमै गरेका थिए । यस निर्णयको प्रचार प्रसार केही वास्तविक धरातलमा आधारित केही अतिसयोक्ति पूर्ण र व्यापक भयो । भइरहेको स्रोत परिचालन गर्न सक्ने क्षमता र वातावरण नै नबनाई एकैपटक गरिएको स्रोतवृद्धिको निर्णयबाट सेवाग्राहीमा असन्तुष्टी पैदा भयो ।

यसको साथै सेवाग्राहीले छिटोछरितो ढंगले सेवा प्राप्त गर्न सक्ने परिस्थिति श्रृजना नहुँदै जनप्रतिनिधि तलब, भत्ता, सवारीसाधन आदिमा भएको वृद्धि नकारात्मक टिकाटिप्पणीको विषय बन्यो । यी सबै परिस्थितिले स्थानीय स्रोत र साधनको अधिकतम परिचालन गर्ने सवालमा आफू अझै अलोकप्रिय हुने अनुमानमा संभाव्य र जायज स्रोत परिचालनमाथि कमै कार्यतत्परता देखिन्छ । वैज्ञानिक कर प्रणालीबाट आयस्रोत वृद्धि गर्ने र सेवाग्राही तथा नागरिकको सेवासुविधा र विकासमा लगानी गर्ने कुरामा जनविश्वास प्राप्त गनैपर्छ ।

६. स्रोत परिचालनका सम्भावना

संविधान निर्दिष्ट प्रत्येक नागरिक भोकमरी र निरपेक्ष गरिबीबाट मुक्त, आधारभूत आवास, मावि स्तरसम्म निःशुल्क गुणस्तरीय शिक्षा, निःशुल्क आधारभूत स्वास्थ्य सेवा, स्वच्छ खानेपानी र वातावरण, प्रत्येकलाई मर्यादित रोजगारी, विभेद र हिंसारहित सामाजिक न्याय र समानता आदि मौलिक हकको प्रत्याभूत गर्ने, सं.रा.सं. समक्ष प्रतिवद्धता जाहेर गरेको दिगो विकास लक्ष्य प्राप्त गर्ने र साथै राज्यले अधि सारेको दोहोरो अंकको आधिक वृद्धिदर हासिल गर्दै मध्यम स्तर भएको राष्ट्रको सूचीमा देशलाई दर्ज गर्ने लक्ष्य प्राप्त गर्न मौजुदा आर्थिक स्रोत विल्कुलै अपर्याप्त हुने हुँदा अतिरिक्त स्रोत वृद्धिको पहल अनिवार्य हुन्छ ।

आफूले उठाएको राजश्व र अन्तरसरकारी वित्त व्यवस्थापन ऐनबमोजिम राजश्व बाँडफाँटबाट प्राप्त हुने रकमबाट प्रशासनिक खर्च पुग्ने गरी राजश्वको व्यय अनुमान सभामा पेश गर्नुपर्ने बाध्यताको कारणले पनि स्रोत वृद्धि अपरिहार्य देखिन्छ । अतिरिक्त स्रोत प्राप्त गर्ने सवालमा राज्यको विद्यमान राजश्व परिचालनको संरचना र भद्दा चालु खर्च प्रणालीले गर्दा (राजश्वको ९७.५ प्रतिशत, कूल बजेटको ७० प्रतिशत रकम चालु खर्चमा र

ग्रामीण क्षेत्र जल, जमिन र जंगलका धनी छन् । हाम्रो देशको भूभौतिक धरातलको विषमताले गर्दा हामी जैविक विविधतामा ज्यादै सम्पन्न छौं । विश्वको कूल जमिनको ०.१ प्रतिशत भाग नेपालले ढाकेको भए पनि ३.२ प्रतिशत वनस्पति र १.१ प्रतिशत प्राणी जन्तु जनावर नेपालमा पाइन्छ । प्राणीमा ५.२ प्रतिशत स्तनधारी, ६.५ प्रतिशत चराचुरूङ्गी, ५.१ प्रतिशत रूखवृक्ष र ८.२ प्रतिशत साना लेउ भ्याउ आदि नेपालमा पाइन्छ भने २८४ प्रजातिका फूल फुले, १६० प्रकारका जन्तुजनावर र १४ प्रजातिका घस्रने प्राणी नेपालका मात्रै रैथाने छन् ।

पूँजीगत खर्चको ९४ प्रतिशत रकम ऋण र अनुदानबाट व्यहोर्नु पर्ने अवस्था^५ अन्तरसरकारी हस्तान्तरण असाधारण वृद्धिको सम्भावना कमै भएको हुँदा आन्तरिक स्रोत वृद्धितर्फ ध्यान केन्द्रित गर्नु पर्ने देखिन्छ ।

पालिका सरकारहरूले अतिरिक्त वैकल्पिक स्रोत जुटाउन आ-आफ्नो क्षेत्रको अवस्था र विशेषता विश्लेषण गरी अलग अलग उपाय अवलम्बन गर्नु पर्ने हुन्छ भने सबैले अपनाउनु पर्ने मूलमन्त्र भनेको उद्यमशीलता विकास, उत्पादन र उत्पादकत्व वृद्धि गरी नियमित, भरपर्दो र दिगो रूपमा आन्तरिक आयस्रोत वृद्धि गर्ने हो ।

ग्रामीण क्षेत्र जल, जमिन र जंगलका धनी छन् । हाम्रो देशको भूभौतिक धरातलको विषमताले गर्दा हामी जैविक विविधतामा ज्यादै सम्पन्न छौं । विश्वको कूल जमिनको ०.१ प्रतिशत भाग नेपालले ढाकेको भए पनि ३.२ प्रतिशत वनस्पति र १.१ प्रतिशत प्राणी जन्तु जनावर नेपालमा पाइन्छ । प्राणीमा ५.२ प्रतिशत स्तनधारी, ९.५ प्रतिशत चराचुरुङ्गी, ५.१ प्रतिशत रूखवृक्ष र ८.२ प्रतिशत साना लेउ भ्याउ आदि नेपालमा पाइन्छ भने २८४ प्रजातिका फूल फल्ने, १६० प्रकारका जन्तुजनावर र १४ प्रजातिका घसने प्राणी नेपालका मात्र रैथाने छन् । यसैगरी धरातलीय विविधताले गर्दा हावापानी र तापक्रममा पनि विविधता भएको हुँदा कृषिबाली, पशुपंक्षी, माछा आदिको अत्याधिक उत्तम स्थल छ । यी सबै कृषिजन्य, वनजन्य, जलसम्पदाजन्य उत्पादन, प्रशोधन, बहुउपयोग र बजारीकरण आवश्यक छ ।

जैविक विविधताबाट लिन सकिने अर्को फाइदाको क्षेत्र भनेको ग्रामीण पर्याप्यटन हो । पहाडी र हिमाली क्षेत्रहरूमा होमस्टे, पर्यटक आवास, साहसिक जलथल क्रिडा, दृष्यावलोकन, अध्ययन, अनुसन्धान, उच्च धरातलीय खेलकुद ग्राम, पर्वतारोहण प्रशिक्षण केन्द्र आदि पर्यटनबाट लाभ लिन सकिने अपार सम्भावनाबाट पनि जनसमुदायको आयमा उच्च वृद्धि गर्दै पालिका सरकारहरूले बढी राजश्वको दायरा बढाउन सक्नेछन् ।

पालिका सरकारहरूले सालबसाली खर्च गर्ने बजेटको केही अंशबाट पनि छोटो समयमा बढी प्रतिफल प्राप्त हुने स्थानमा लगानी केन्द्रीत गर्न आवश्यक छ । स्थानीय जनसमुदायलाई छिटो, छरितो र सहूलियत दरमा सेवा सुविधा प्रदान गर्दै सरकारको आयस्रोत बढाउने सन्दर्भमा केही आर्थिक क्रियाकलाप बुँदागत रूपमा यहाँ प्रस्तुत गरिएको छ । प्रत्येकले भू-उपयोग नीति र जीआईएस डाटावेश तयार गरी सार्वजनिक-निजी-सहकारी ढाँचामा अन्तरसरकारी संयुक्त लगानीमा या क्षमता पुगे एकल हैसियतमा पनि व्यावसायिक सार्वजनिक संस्थानका रूपमा आ-आफ्नो परिस्थिति अनुकूल सञ्चालन गर्न सक्नेछन् ।

- नमूना कृषि फारम सञ्चालन गरी कृषकलाई नयाँ प्रविधि, ज्ञान सीप र कृषिजन्य बिउ, विरुवा, पशुपंक्षीको उन्नत नश्लबिक्री वितरण गर्ने ।
- कृषि कार्यका लागि आवश्यक मल बिउ, औजार, यन्त्र उपकरण एकीकृत बिक्री वितरण केन्द्र सञ्चालन गर्ने ।
- फलफूल तथा कृषिबाली भण्डारण गर्ने सार्वजनिक विशेष भण्डार सञ्चालन गर्ने र बाली भित्र्याउने र बजारमा उच्च मूल्य पाउन पर्खने समय अवधिभित्र उत्पादकलाई आवश्यक पर्ने ऋण उपलब्ध गराउने ।
- कृषि पैदावारको संकलन, ग्रेडिङ प्याकेजिङ र बाहिर निकासीका लागि पूर्वाधार र सहजीकरणको कार्य गर्ने ।
- वैज्ञानिक वन व्यवस्थापन गरी वन पैदावारबाट निर्माण सामग्री, जडिबुटी प्रशोधन, फर्निचर, सिजनिङ प्लान्टलगायत गैरकाष्ठ तथा काष्ठजन्य उद्योग सञ्चालन गर्ने । वन क्षेत्रमा घुस्याबालीको विकास गरी वन क्षेत्रबाट अधिकतम आर्थिक लाभ प्राप्त गर्ने ।
- कृषिको व्यावसायीकरण गर्न व्यक्ति विशेषलाई उपकरण अनुदानको सट्टा कृषि औजार, यन्त्र

उपकरण बैंक स्थापना गरी भाडामा उपलब्ध गराउने ।

- स्थानीय बचत परिचालन र उत्पादनशील कार्यमा पूँजी उपलब्ध गराउन विकास बैंक सञ्चालन गर्ने ।
- निःशुल्क वितरण गरिने औषधिको नियमित आपूर्ति, बढी लागत र न्यून गुणस्तर लगायतका समस्याको समाधानका लागि संयुक्त लगानीमा औषधि कारखाना सञ्चालन गर्ने ।
- घना बस्ती भएका स्थानहरू खासगरी ठूला सहरमा फोहरमैला संकलन र सुरक्षित विसर्जनमा गम्भीर कमीकमजोरीको अन्त्य गर्न संयुक्त लगानीमा स्रोत परिचालन केन्द्र स्थापना गरी संकलन, वर्गीकरण, पुनः प्रयोग, पुनः प्रशोधन, कम्पोस्ट उत्पादन र स्वच्छ अन्तिम विसर्जन स्थल (स्यानिटरी ल्याण्डफिल) सञ्चालन गर्ने । यसका लागि संकलन शुल्कले मात्र धान्न नसक्ने हुँदा कवाडी सामग्री संकलन केन्द्रहरू स्थापना गर्ने, पुनः प्रयोग हुने, पुनः प्रशोधनबाट निस्केका सामान र कम्पोस्ट मल बिक्रीबाट अतिरिक्त स्रोत प्राप्त गर्ने ।
- संयुक्त लगानीमा स्वच्छ उर्जा सञ्चालित ठूला सार्वजनिक यातायात सेवा (मास ट्रान्जिट) सञ्चालन संस्थान स्थापना गर्ने ।
- संयुक्त लगानीमै कृषि, उद्योग, पर्यटन तथा पूर्वाधार विकास बैंक सञ्चालन गर्ने ।
- जल परिवहनको सम्भाव्य क्षेत्रहरूमा घाट, यात्रु प्रतीक्षालय, गोदामघर आदि निर्माण गरी जल यातायात प्रणाली विकास गर्ने र रोपवे तथा सडक सञ्जालसँग जोड्ने र सञ्चालन आय प्राप्त गर्ने ।
- पर्या-पर्यटनको बलियो सम्भावना भएका क्षेत्रमा पदमार्ग, शौचालय, पानी, अतिथि आवास, सुरक्षा चौकी आदिजस्ता पूर्वाधार विकास गरी सशुल्क सञ्चालन गर्ने ।

संघीयता, प्रशासनिक पुनर्संरचना र सरकारी सेवा

सागर पण्डित*

संविधान जारी भएको चार वर्ष व्यतित भइसकेको छ । यस अवधिमा स्थायी सरकारको रूपमा रहेको निजामती प्रशासनलाई कुशलताका साथ हाँके गरी प्रशासनिक पुनर्संरचनाका महत्वपूर्ण कार्य हुन सकेका छैनन् । संविधानअनुसार कर्मचारी समायोजन गर्दा वैज्ञानिक सिद्धान्तका आधारमा गरिएको छैन ।

संघका कतिपय महत्वपूर्ण अधिकार प्रदेश र स्थानीय तहमा गएको भए पनि सोहीअनुसार प्रदेश र स्थानीय तहको संगठनात्मक संरचना बन्न सकेको छैन । अस्थायी रूपमा गरिएको संगठन संरचनाले समस्यामाथि समस्या सिर्जना गरिरहेको छ । त्यसैले पनि अहिले संघीय सरकारले पुन संघको नयाँ दरबन्दी संरचना बनाउने काम सुरु गरेको छ । प्रदेश र स्थानीय तहमा पनि संगठन तथा व्यवस्थापन (ओ एन्ड एम) सर्वेक्षण गर्दा हचुवाको आधारमा गरिएको छ । तीनवटै तहमा कर्मचारी समायोजन गरेर प्रशासनिक व्यवस्थापन गरिएको छ, तर यो पुनर्संरचना भने होइन ।

वास्तविक रूपमा प्रशासनिक पुनर्संरचनाको काम गर्न भने सरकार सफल देखिँदै आएको छ । जसका कारण तीनवटै सरकारबाट हुने सेवा प्रवाहको गतिमा समेत सुस्तता देखिएको छ । सरकारले संघ, प्रदेश र स्थानीय तहमा रहने संगठन संरचना र कर्मचारी दरबन्दी ढिलै भए पनि टुंग्याएको छ । यो प्रशासनिक व्यवस्थापन मात्रै हो, पुनर्संरचना होइन । वास्तविक रूपमा पुनर्संरचनाको काम अघि बढाउन सरकार असफल देखिएको छ । संगठन संरचना र दरबन्दीको टुंगो लगाउँदा संघलाई नै ठूलो र भद्दा बनाइएको छ । प्रदेश र स्थानीय सरकारको अधिकार

संकुचन गरिएको भन्दै केन्द्रीय सरकारको आलोचना हुँदै आएको छ ।

प्रशासनका जानकारका अनुसार पुनर्संरचनाको काम अत्यन्तै सुस्त गतिमा छ । संघीय सरकारको प्रशासन हाँके संघीय निजामती सेवा ऐन बन्न सकेको छैन । सो ऐन नबन्दा प्रदेश प्रशासन हाँके प्रदेश निजामती सेवा ऐन र स्थानीय प्रशासन हाँके स्थानीय सेवा ऐनसमेत बन्न सकेका छैनन् । प्रदेश र स्थानीय तहको प्रशासनलाई समेत मार्गदर्शन गर्ने संघीय निजामती सेवा ऐन तर्जुमाको गृहकार्यले रफ्तार लिन सकेको छैन । उल्टो संघीय निजामती सेवाको विधेयक मस्यौदा लामो समयदेखि संसदीय समितिमा विवादित अवस्थामा छ । सरोकारवाला निकायसँग बृहत् छलफल नगरी मस्यौदा बनाइएकाले विवादित बनेको सरकारकै अधिकृतहरूको आरोप छ ।

सरकार गम्भीरतापूर्वक लागेको भए संघीय निजामती सेवा, प्रदेश निजामती सेवा र स्थानीय सेवा अहिलेसम्म बनेर कार्यान्वयनमा आइसक्नु पर्थ्यो । यी तीनवटै सेवाहरू बनाएर मात्रै कर्मचारी समायोजन प्रक्रिया अघि बढाउन सकेको भए समायोजन प्रक्रिया सहज रूपमा सफल हुन सक्थ्यो । तर अहिले प्रशासनिक पुनर्संरचनाको मुख्य आधार मानिएका ती तीनवटै ऐन नबनाउँदै समायोजन गरिएकाले पनि विभिन्न प्रकारका समस्या सिर्जना भएको देखिन्छ ।

संघीय शासन सफलताको मुख्य आधार स्थानीय तह

संघीय शासन पद्धतिको मूल मर्म भनेकै जनताको घरदैलोमा सहज र

सुलभ सेवा प्रदान गर्नु नै हो । जनतालाई अधिकतम सेवा दिनु संघीय व्यवस्थाको प्रमुख उद्देश्य हो । त्यसैले स्थानीय तहबाट दिइने सेवा प्रवाहको गुणस्तरीयताबाट संघीय शासनको संस्थागत विकास गर्न सकिने भएकाले स्थानीय तहलाई बढी प्रभावकारी र जनमुखी बनाउनु अहिलेको सबैभन्दा ठूलो आवश्यकता र चुनौति पनि हो ।

यसका लागि जनप्रतिनिधि र कर्मचारीको इमान्दार र सार्थक प्रयास अत्यावश्यक छ । तर अहिले पनि स्थानीय तहमा पर्याप्त कर्मचारी पुग्न सकेका छैनन् । मुलुकमा प्रशासनिक पुनर्संरचना हुन नसक्दा त्यसको प्रत्यक्ष असर स्थानीय तहमा पनि परिरहेको छ । त्यसैले अब स्थानीय तहको पनि पूर्ण रूपमा प्रशासनिक पुनर्संरचना गरी सबै स्थानीय तहले सेवाग्राही सम्प्रभुता कायम गर्ने किसिमले काम गर्नुपर्छ । सबै स्थानीय तहले कार्यविधि र प्रक्रियामा सुधार गरी सरलीकृत बनाउनु पर्छ ।

पुनर्संरचनाको काम अत्यन्तै सुस्त गतिमा छ । संघीय सरकारको प्रशासन हाँके संघीय निजामती सेवा ऐन बन्न सकेको छैन । सो ऐन नबन्दा प्रदेश प्रशासन हाँके प्रदेश निजामती सेवा ऐन र स्थानीय प्रशासन हाँके स्थानीय सेवा ऐनसमेत बन्न सकेका छैनन् । प्रदेश र स्थानीय तहको प्रशासनलाई समेत मार्गदर्शन गर्ने संघीय निजामती सेवा ऐन तर्जुमाको गृहकार्यले रफ्तार लिन सकेको छैन ।

* सम्पादक, राजधानी दैनिक

“

जहाँ ब्यूरोक्रेसी बलियो हुन्छ
त्यहाँ राजनीति पनि बलियो
हुन्छ । जहाँ ब्यूरोक्रेसी कमजोर
हुन्छ त्यहाँ राजनीति पनि
कमजोर नै हुन्छ । सिद्धान्त नै
छ, शक्तिशाली राजनीतिज्ञ र
कमजोर ब्यूरोक्रेसी छ भने
त्यस्तोमा ‘स्पोयल’ हुन्छ ।
शक्तिशाली ब्यूरोक्रेसी र
कमजोर राजनीति भएमा
स्वतन्त्रता गुम्छ ।

”

फ्रन्टलाइन अफिसलाई स्रोतसाधन
र अधिकार सम्पन्न बनाउनु पर्छ ।
प्रक्रियामा होइन, नतिजामा जोड
दिनुपर्छ । जनप्रतिनिधि र कर्मचारी दुवै
पक्षले सेवामुखी राजनीतिक संस्कारको
विकास गर्नुपर्छ । सबै स्थानीय तहले
दण्डहीनताको अन्त्य गर्नुपर्छ ।

जनतालाई सेवा दिने र विकास
निर्माण सक्रिय हुने वाचा गरेर निर्वाचन
जितेर आएका कतिपय जनप्रतिनिधि
आपराधिक कार्यमा संलग्न भई धमाधम
पक्राउ पर्ने श्रृंखला बढ्दो छ । यो
विगतमा मौलाएको दण्डहीनताको
संस्कृतिको उपज हो । अब स्थानीयदेखि
केन्द्र तहसम्मकै जनप्रतिनिधि र कर्मचारी
नैतिकवान र पारदर्शी बन्नै पर्छ ।

प्रशासनिक पुनर्संरचनासम्बन्धी संवैधानिक व्यवस्था

-धारा २८५

संघीय निजामती सेवा र अन्य
सेवाको गठन (यो कार्य हुन
सकेको छैन) ।

धारा ३०२

सरकारी सेवामा कार्यरत राष्ट्रसेवक
कर्मचारीलाई नेपाल सरकारले
कानूनबमोजिम संघ, प्रदेश र स्थानीय
तहमा समायोजन गरी सेवा प्रवाहको
व्यवस्था मिलाउने (यो कार्य भए पनि
प्रभावकारी बन्न सकेको छैन) ।

धारा २२७

गाउँपालिका र नगरपालिकाको
कर्मचारी र कार्यालयसम्बन्धी व्यवस्था
प्रदेश कानूनबमोजिम हुने (यो कार्य
पनि हुन सकेको छैन) ।

प्रशासनिक संरचनाको स्वरूप

तीन तहको प्रशासनिक संरचना
: कुनै पनि सेवा गठन हुन
सकेको छैन ।

१. संघीय निजामती सेवा (धारा २८५
र अनुसूची ५ खण्ड १०)
२. प्रदेश निजामती सेवा (अनुसूची ६
को खण्ड ५)
३. स्थानीय सेवा (अनुसूची ५ को
खण्ड ५)

दुई तहको लोकसेवा आयोग

१. लोकसेवा आयोग (केन्द्रीय) धारा
२४२
२. प्रदेश लोकसेवा आयोग (धारा २४४)
भने गठन हुने प्रक्रियामा ।

प्रशासनिक अन्तरसम्बन्ध

- सहकारीता, सहअस्तित्व र
समन्वयको सिद्धान्त (धारा २३२)
- संघले बनाउने समन्वय कानून
(धारा २३५)
- लोकसेवा आयोगको परामर्शमा
संघीय र प्रदेश निजामती
सेवाका पदबीच सेवा परिवर्तन
वा स्थानान्तरण गर्न सकिने (धारा
२४३ (५) घ
- प्रदेश लोकसेवाको आधार र
मापदण्ड संघीय कानूनले बनाउने
धारा २४४(३)

हस्तक्षेपले कमजोर बनेको प्रशासन

राजनीतिक नेतृत्व पनि
प्रशासनलाई रूपान्तरण र पुनर्संरचना
गर्नुभन्दा पनि हस्तक्षेप नै गर्ने प्रयासमा
देखिन्छ । कानून, संविधान र कार्यकारी
नीतिहरूका आधारमा राजनीतिक नेतृत्व
हिँड्नुपर्छ । राजनीतिक नेतृत्वले यदि
कानून र नीतिहरू बाधक छन् भने
त्यसलाई परिवर्तन गर्नुपर्छ ।

पुरानै कानून नीति राख्ने, परिवर्तन
नगर्ने तर पुरानो नीतिलाई उल्लंघन
गर्ने गरी काम गर्न आदेश दिनु नै
गलत हो । यसले गर्दा पनि समस्या
भइरहेको छ । राजनीतिले ब्यूरोक्रेटिक
भूमिका निर्वाह गर्न खोज्ने अनि
ब्यूरोक्रेट्सले राजनीतिक भूमिका निर्वाह
गर्न खोज्ने गलत प्रवृत्तिका कारण पनि
ब्यूरोक्रेसीमा चरम हस्तक्षेप भइरहेको
छ । जसले गर्दा प्रशासनको पुनर्संरचनामा
गम्भीर अवरोध सिर्जना भइरहेको छ ।

कर्मचारीको उत्तरदायित्व मन्त्री
र जनप्रतिनिधिप्रति मात्रै हुँदैन ।
उनीहरूको उत्तरदायित्व कानून र
संविधानप्रति पनि हुन्छ । ब्यूरोक्रेसी
कमजोर भएकाले पनि हस्तक्षेप
बढेको हो । त्यसैले अब ब्यूरोक्रेसी
बलियो बन्नुपर्छ ।

जहाँ ब्यूरोक्रेसी बलियो हुन्छ त्यहाँ
राजनीति पनि बलियो हुन्छ । जहाँ
ब्यूरोक्रेसी कमजोर हुन्छ त्यहाँ राजनीति
पनि कमजोर नै हुन्छ । सिद्धान्त नै छ,
शक्तिशाली राजनीतिज्ञ र कमजोर
ब्यूरोक्रेसी छ भने त्यस्तोमा ‘स्पोयल’
हुन्छ । शक्तिशाली ब्यूरोक्रेसी र कमजोर
राजनीति भएमा स्वतन्त्रता गुम्छ ।

नेपालका सन्दर्भमा पनि दुवै
शक्तिशाली भएमा मात्र मुलुकको विकास
र समृद्धिको ढोका सहजै खुल्छ । दुवै
कमजोर भएमा मिलिटरी शासन आउन
सक्छ । यो कुरामा सबै पक्ष संवेदनशील
हुनैपर्छ । दुवै पक्ष आ-आफ्नो भूमिकामा
सशक्त र बलियो हुनुपर्छ । अनि मात्रै
संघीय शासन प्रणालीले आत्मसात
गरेका मूल्य र मान्यताहरू जनताको
घरदैलोमा सहज किसिमले पुर्‍याउन
सकिन्छ । अनि संघीय लोकतान्त्रिक
शासन प्रणाली सफल हुन्छ ।

त्यसैले सुधारको थालनी प्रशासनिक
संयन्त्र आफैले पनि गर्नुपर्छ । अब हाम्रो
प्रशासनिक संयन्त्रले बाह्य र आन्तरिक
दुवै खालका चुनौतिको पहिचान
गरी ती चुनौति हटाउनै पर्छ ।
विशेषगरी केन्द्रीय र स्थानीय तहबाट
प्रवाह हुने सेवा जनताकेन्द्रित बनाउनै
पर्छ । अनि मात्र संघीय शासन प्रणाली
सफल बन्न सक्छ ।

पवन तिमिल्सिना*

विषय-प्रवेश

एउटै भूगोलभित्र स-साना इकाईमा सार्वजनिक सेवा प्रवाह गर्न स्रोत परिचालनको अधिकार सहित कार्य जिम्मेवारी दिने अभ्यासलाई वित्तीय संघीयता भनिन्छ। यो राजनीति विषय नभई विशुद्ध सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापनको एउटा मुद्दा हो।

संघीय व्यवस्थामा स्थानीय शासन एक महत्वपूर्ण विषय हो। मुलुकका दुर्गम ग्रामीण क्षेत्रको विकास र सहरी क्षेत्रको स्तरोन्नतीका विषय स्थानीय शासन व्यवस्थाका प्राथमिकतामा पर्छन्। २०७२ सालमा नेपालमा संघीय लोकतान्त्रिक गणतन्त्रको व्यवस्था सहित संविधान बन्यो। संविधानले तीन तहका शासन व्यवस्थाको कल्पना गरेको छ, संघ, प्रदेश र स्थानीय तह। २०७४ सालमा १५ वर्षदेखिको जनप्रतिनिधिविहीनताको अवस्था अन्त्य गर्दै स्थानीय तहको निर्वाचन सम्पन्न भयो।

निर्वाचित करिब ३७ हजार जनप्रतिनिधिले स्थानीय सरकारको नेतृत्व सम्हालेका छन्। संविधान बमोजिम स्थानीय तह सञ्चालन र व्यवस्थापनका लागि स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन, २०७४ कार्यान्वयनमा आएको छ। कर्मचारी समायोजन ऐन, २०७४ बमोजिम कर्मचारी समायोजन प्रक्रिया पूरा भइसकेको छ। अन्तर सरकारी वित्त व्यवस्थापन ऐन, २०७४ बमोजिम संघ, प्रदेश र स्थानीय तहको राजस्वको अधिकार, राजस्व बाँडफाँट, अनुदान, बजेट व्यवस्थापन, सार्वजनिक खर्च तथा वित्तीय सुशासन सम्बन्धी व्यवस्था छ। नेपालमा स्थानीय शासन व्यवस्थाका लागि संविधान, विभिन्न ऐन कानुनले विभिन्न व्यवस्था गरेको छ।

नेपालको राज्य शक्तिको प्रयोग संविधान तथा कानूनबमोजिम प्रयोग गर्नु स्थानीय तहको अधिकार हो। अधिकार क्षेत्रभित्र रहेर कानून निर्माण, योजना तथा बजेट तर्जुमा र कार्यान्वयन, वित्तीय व्यवस्थापन, न्यायिक अधिकारक्षेत्रको प्रयोग तथा आधारभूत भौतिक पूर्वाधारको निर्माणका क्षेत्रमा कार्यसम्पादन गर्नु स्थानीय तहको जिम्मेवारी हो। समयमा बजेट नल्याउने, मनपरी कर असुल्ने तथा कानून निर्माणमा ढिलाइका कारण स्थानीय शासन व्यवस्था संघीयता कार्यान्वयनकै चुनौतीका रूपमा देखिएको छ। त्यसैले स्थानीय शासनलाई प्रभावकारी र व्यवस्थित रूपमा सञ्चालन गर्नु आवश्यक विषय हो।

पृष्ठभूमि

नेपालमा किराँतकालदेखि नै स्थानीय इकाइहरूलाई कुनै न कुनै रूपमा प्रशासनिक, न्यायिक तथा राजस्व अधिकार प्रयोग गर्ने स्वायत्तता रहेको पाइन्छ। यस्तो अभ्यासले मल्लकालमा पनि निरन्तरता पाएको देखिन्छ। बाइसे-चौबिसे राज्यमा विभक्त नेपाललाई पृथ्वीनारायण शाहले १८२५ सालमा एकीकरण गरी आधुनिक नेपालको निर्माण गरे। २०७२ मा नेपालको संविधान जारी नहुँदासम्म नेपाल एकात्मक प्रकृतिको राज्य थियो।

केन्द्रीकृत राज्य प्रणालीबाट जनताले अपेक्षा गरेको विकास तथा लोकतन्त्रको अभ्यासमा अपेक्षित सहभागिता जुट्न नसक्दा आमनागरिकको सामाजिक र आर्थिक स्तरमा वाञ्छित प्रगति र समृद्धि हाँसिल हुन सकेन। परिणामस्वरूप २०४६ सालको जनआन्दोलनबाट बहुदलीय प्रजातन्त्र र संवैधानिक राजतन्त्रसहितको व्यवस्था अंगीकार गरी २०४७ सालमा

नयाँ संविधान जारी भयो। यसबाट राजनीतिक उपलब्धी र खुलापन सहितको नागरिकको अधिकारको बहाली भए तापनि जनताको जीवनस्तरमा अपेक्षित उपलब्धी भने हाँसिल हुन सकेन। २०५९ साउनदेखि स्थानीय निकायको निर्वाचन हुन नसक्दा जनतामा थप नैराश्यता उत्पन्न हुन गयो।

२०६२/६३ को जनआन्दोलनको परिणामस्वरूप नेपाल अधिराज्यको संविधान २०४७ खारेज भई नेपालको अन्तरिम संविधान २०६३ जारी भयो। अन्तरिम संविधानले वर्गीय, जातीय, भाषिक, लैंगिक, सांस्कृतिक, धार्मिक एवं क्षेत्रीय भेदभावको अन्त्य गर्न राज्यको केन्द्रीकृत र एकात्मक ढाँचाको अन्त्य गरी संघीय ढाँचासहित अग्रगामी पुनर्संरचना गरिने व्यवस्था गर्‍यो। २०६४ मा सम्पन्न निर्वाचनबाट गठित पहिलो संविधान सभाबाट संविधान जारी हुन नसकी २०७० सालमा पुनः संविधान सभाको निर्वाचन सम्पन्न भई एकात्मक र केन्द्रीकृत राज्य प्रणालीको अन्त्य गर्दै संविधान सभाबाट संविधान जारी गर्ने नेपाली जनताको करिब ६ दशक लामो चाहना २०७२ असोज ३ गते नेपालको संविधान जारी भएपछि पूरा भयो।

संविधानले नेपाललाई एक स्वतन्त्र, अविभाज्य, सार्वभौमसत्ता सम्पन्न, समावेशी, संघीय लोकतान्त्रिक गणतन्त्रात्मक राज्यको रूपमा स्थापित गरेको छ। स्वायत्तता र स्वशासनको अधिकारलाई संविधानको प्रस्तावनाबाटै आत्मसात गरेको छ। स्थानीय तहमा जनप्रतिनिधिको बहालीसँगै संविधानमा व्यवस्था भएको संघीय लोकतान्त्रिक गणतन्त्र र संघीयता कार्यान्वयन गर्दै स्थानीय सरकार सञ्चालन गर्नुपर्ने अभिभारा जनप्रतिनिधिउपर छ।

* पत्रकार, अन्नपूर्ण पोष्ट

लोकतान्त्रिक, समावेशी, जवाफदेही, प्रारदर्शी र प्रभावकारी स्थानीय शासनको अनुभूति जनतालाई गराउने दायित्व पनि निर्वाचित जनप्रतिनिधिको काँधमा आएको छ ।

संवैधानिक व्यवस्था

धारा ५९ मा आर्थिक अधिकारको प्रयोग सम्बन्धी व्यवस्था यस प्रकार छ :-

- तीनै तहका सरकारले बजेट बनाउने (आर्थिक कानून बिना राजस्व उठाउन र विनियोजन कानून बिना खर्च गर्न नपाइने) ।
- तीनै तहका सरकारले घाटा बजेट प्रस्तुत गर्न सक्ने (तर संघीय कानूनद्वारा निर्देशित हुने) ।
- वैदेशिक सहायता परिचालन संघले गर्ने (तर संघको स्वीकृतिमा प्रदेशले वैदेशिक अनुदान परिचालन गर्नसक्ने) ।
- सबै तहले प्राकृतिक स्रोतको उपयोगका लागि लगानी गर्न सक्ने ।
- संघले प्रदेशलाई समेत लागू हुने गरी साझा अधिकार र आर्थिक अधिकारसम्बन्धी नीति, मापदण्ड र कानून बनाउन सक्ने ।

वित्तीय हस्तान्तरणका प्रकार

वित्तीय समानीकरण अनुदान : प्रदेश र स्थानीय तहको खर्चको आवश्यकता र राजस्व क्षमताको आधारमा उपलब्ध हुन्छ । संविधानको अनुसूचीहरूमा भएको कार्यका लागि खर्च गर्नुपर्ने हुन्छ । (प्रदेशले अनुसूची ६ र स्थानीयले अनुसूची ८ मा लेखिएका कार्यहरूका लागि विनियोजन गर्नुपर्ने) ।

सशर्त अनुदान : राष्ट्रिय नीति तथा कार्यक्रम, मानक, पूर्वाधारको अवस्था एवं राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिवद्धता पूरा गर्ने कार्यका लागि उपलब्ध हुन्छ । यसका साथै संविधानको अनुसूची ७ र ९ मा भएका साझा अधिकार सूचीमा रहेका कार्यका लागि उपलब्ध हुन्छ ।

समपूरक अनुदान : प्रदेश र स्थानीय तहले सञ्चालन गर्न खोजेका भौतिक पूर्वाधारसम्बन्धी आयोजनाका

लागि अपुग रकम समपूरण गर्न उपलब्ध हुन्छ । यो मागमा आधारित हुन्छ । जसमा समपूरक अनुदान कार्यविधि, २०७५ अनुसारको प्रक्रिया पूरा गरेको हुनुपर्छ ।

विशेष अनुदान : प्रदेश तथा स्थानीय तहको विशिष्ट आवश्यकता पूरा गर्न उपलब्ध हुन्छ । विशेषगरी यो सामाजिक पूर्वाधारसम्बन्धी आयोजना तथा कार्यक्रमहरूका लागि उपलब्ध हुन्छ । जसका लागि विशेष अनुदान कार्यविधि २०७५ अनुसारको प्रक्रिया पूरा गरेको हुनुपर्छ ।

राजस्व बाँडफाँट

स्थानीय तहमा प्रशासनिक एवं सञ्चालन खर्च र विकास खर्चका लागि अपुग हुने रकम परिपूरण गर्न राजस्व बाँडफाँट गरिन्छ ।

स्थानीय तहका वित्तीय स्रोत

संघीय सञ्चित कोष र प्रदेश सञ्चित कोषबाट हुने वित्तीय हस्तान्तरण (राजस्व बाँडफाँटसमेत), स्थानीय तहको एकल र प्रदेश तहसँगको अधिकारमा रहेको कर राजस्व, आन्तरिक ऋण, नेपाल सरकारबाट प्राप्त हुन सक्ने ऋण, चालु वर्षको नगद मौज्जात आदि स्थानीय तहका वित्तीय स्रोत हुन् ।

सूत्रको विकास

संघीय सरकारले स्थानीय तहको बजेट निर्माण तथा अनुगमन प्रणालीलाई एकरूपता दिन स्थानीय सञ्चित कोष व्यवस्थापन प्रणाली (सूत्र, सब-नेसनल ट्रेजरी रेगुलेटरी एप्लिकेसन) लागू गरेको छ । उक्त प्रणाली लागू भएपछि तीन तहको सञ्चित कोषको सञ्चालन, व्यवस्थापन र प्रतिवेदनमा एकरूपता आउने महालेखा नियन्त्रकको कार्यालयले जानकारी दिएको छ ।

सुरुआतमा सूत्रको कार्यान्वयनमा स्थानीय तहले आलटाल गर्दै आए पनि केन्द्र सरकारको मन्त्रिपरिषद्ले २०७६ वैशाख १७ मा निर्णय गरेपछि भने तिनलाई यो बाध्यकारी भएको हो । संविधानको धारा २२९ र स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐनको दफा ६९ बमोजिम सञ्चित कोषको सञ्चालन, व्यवस्थापन र प्रतिवेदन प्रणालीमा एकरूपता कायम

गर्न विकास गरिएको छ ।

७५३ वटै स्थानीय सरकार (तह) को गतवर्षको सञ्चित कोषको विवरण संकलन गर्न कार्यालयलाई एक वर्ष लागेको थियो । यो प्रणाली कार्यान्वयनमा आएपछि संघ र प्रदेशसरह सम्पूर्ण स्थानीय तहको आर्थिक विवरण संकलन गर्न सकिन्छ ।

के छ कानुनी व्यवस्था

अन्तरसरकारी वित्त व्यवस्थापन ऐन २०७४ को दफा ३१ अनुसार नेपाल सरकार, प्रदेश सरकार तथा स्थानीय तहले आयव्ययको वर्गीकरण तथा लेखांकन नेपाल सरकारले निर्धारण गरेबमोजिम गर्नुपर्नेछ । सोही ऐनको दफा ३२ मा तीनै तहले आयव्ययको आवधिक विवरण तोकेको ढाँचामा तयार गर्नुपर्ने उल्लेख छ । स्थानीय तहले आफूले गरेको आयव्ययको चौमासिक विवरण त्यस्तो अवधि सकिएको १५ दिनभित्र संघीय अर्थ मन्त्रालय तथा प्रदेश समक्ष पेस गर्नुपर्नेछ । दोस्रो चौमासिक विवरण पेश गर्दा तेस्रो चौमासको आयव्यय अनुमान समेत पेस गर्नुपर्ने उल्लेख छ । तोकिएको अवधिभित्र त्यस्ता विवरण उपलब्ध नगराए अनुदान रोक्का गर्न सकिने ऐनमा उल्लेख छ ।

राजस्व र अनुगमनको जानकारी

सुरुआतमा सञ्चित कोष, बजेट निर्माण, अख्तियारी र लेखांकन तयार पार्ने गरी चारवटा मोडलका कार्यक्रम सहित सूत्रको विकास गरिएको थियो । अहिले यसमा राजस्व संकलन तथा अनुगमन गरी दुईवटा मोडलका कार्यक्रम थपिएका छन् ।

सूत्रको विकास अर्थ मन्त्रालयको निर्देशनमा सार्वजनिक खर्च तथा वित्तीय उत्तरदायित्व सचिवालयले महालेखा नियन्त्रकको कार्यालय र संघीय मामिला तथा सामान्य प्रशासन मन्त्रालयसँगको सहकार्यमा गरेको हो । यसको कार्यान्वयनपछि आम्दानी तथा खर्च सम्बन्धी प्रतिवेदन तयार गर्न सजिलो हुने बताइएको छ । सूत्रले स्थानीय तहको स्रोत (राजस्व) तथा खर्चको अनुमानको अभिलेख गर्छ । गाउँपालिका तथा नगरपालिकाको विनियोजन ऐन,

रातो किताब, बजेटका अनुसूची र कार्यक्रम, स्वीकृत बजेटको आधारमा लेखांकन लगायत अन्य आर्थिक विवरण समेत तयार पार्छ। यसबाट दुई वर्षको खर्च अनुमान प्रक्षेपण गर्न सकिन्छ।

कार्यान्वयनमा चुनौती

सफ्टवेयरमा आधारित बजेट र कार्यक्रमगत लेखांकन यसको मुख्य अवधारणा हो। गाउँपालिका राष्ट्रिय महासंघ नेपालका अनुसार हालसम्म ३९ वटा स्थानीय तहमा इन्टरनेटको पहुँच छैन। ती स्थानीय तहमा सूत्रको कार्यान्वयन चुनौतीपूर्ण देखिएको छ।

बजेट ल्याउन ढिलाइ

संविधानतः स्थानीय तहले असर १० सम्ममा बजेट पेस गरिसक्नुपर्छ। तर यो व्यवस्था मिचेर पाँच दर्जन स्थानीय तह चलिरहेका छन्। अन्तरसरकारी वित्त व्यवस्थापन ऐनको व्यवस्था विपरित ५९ वटा स्थानीय तहले यस वर्षको बजेट पास गरेका छैनन्। बजेट नल्याई खर्च गर्ने चलनले बेथिति बढेको छ, नै, यसले राज्यको खर्च प्रणालीमै नकारात्मक असर पनि पारेको छ। विकास खर्च पनि भएको छैन।

बजेट पास नभए पेस्की बजेटले तीन महिना प्रशासनिक खर्च चलाउन पाइन्छ। तर साउनयता पाँच महिना सम्म पेशकी बजेट स्थानीय तहले चलाइरहेका हुन्छन्। बजेट नै पारित नगरी कसरी खर्च गर्न मिल्छ? ती तह कसरी चलेका छन्? संघीय मामिला तथा सामान्य प्रशासन मन्त्रालय समेत आश्चर्यमा परेको छ। बजेट पास नगरी खर्च गर्ने अधिकार जनप्रतिनिधिलाई छैन। तर जनप्रतिनिधिको आर्थिक गतिविधि रोकिएको छैन। मनलाग्दी खर्च गरिरहेकै छन्।

जनप्रतिनिधिले नगरसभा तथा गाउँसभालाई छलेर काम गरेका कारण बेथिति उत्पन्न भएको मन्त्रालयको भनाइ छ। मन्त्रालयका अनुसार तराईका ४४ स्थानीय तहले बजेट पेस गरेका छैनन्। बजेट पेस नगरी काम गर्नेमा नगरपालिका नै ३० वटा छन्। नेपाल नगरपालिका संघका अध्यक्ष अशोक व्याञ्जु भने सरकारले कर्मचारी

नपठाएकाले जनप्रतिनिधिले बजेट ल्याउन ढिला गरेको बताउँछन्। 'कर्मचारी र जनप्रतिनिधि मिलेर बजेट बनाउने हो', उनी भन्छन्, 'अधिकांशमा कार्यकारी अधिकृत र लेखापाल नै छैनन्। त्यसैले बजेट समयमा आउन सकेन।'

स्थानीय तहले सयममा बजेट नल्याउँदा त्यसको प्रत्यक्ष प्रभाव राज्यको खर्च प्रणालीमै देखिएको छ। चालु आर्थिक वर्षको कात्तिक मसान्तसम्म २९ अर्ब ८५ करोड १६ लाख रूपैयाँ पुँजीगत खर्च भएको छ। यो कुल पुँजीगत खर्चको साढे आठ प्रतिशत मात्रै हो। विकास खर्चतर्फ तीन अर्ब ५९ करोड ५५ लाख रूपैयाँ विनियोजन गरिएको छ।

अनुदानमा कडाइ

बजेट नल्याउँदा समग्र मुलुकको खर्च प्रणाली खलबलिन्छ र बेथिति बढ्छ। संघान्तर्गतको अर्थ मन्त्रालयले निकासमा मात्रै दिन्छ। स्थानीय तहको आफ्नै सञ्चित कोष छ, त्यो सञ्चालन गर्न उनीहरू स्वायत्त छन्। बजेट पास नगरे संघ र प्रदेशले कारबाही गर्ने व्यवस्था छैन। महालेखा परीक्षकले लेखापरीक्षण गरेर बेरुजु देखाउँछ। तर गाउँ तथा नगरपालिका परिषद्ले अटेर गरेमा त्यही बेरुजुसमेत स्वतः फछ्छ्यौटमा जाने व्यवस्था छ।

प्रदेशको राजस्व संकलनदेखि खर्चसम्मको जानकारी महालेखा नियन्त्रकको कार्यालयलाई हुन्छ। तथापि स्थानीय तहको वित्तीय अवस्थालाई महालेखाको नियन्त्रणमा ल्याउन मिल्दैन। खर्च नभएका अनुदान कानूनतः स्थानीय तहले फिर्ता गर्नुपर्छ। अनुदान फिर्ता नदिएसम्म थप अनुदान नदिने व्यवस्था छ। बजेट नल्याउने स्थानीय तहलाई वित्तीय अनुदान रोकन सकिन्छ।

बजेटबारे ताकेता गरे पनि जम्मा दुई सय वटा स्थानीय तहले मात्रै विवरण पठाएको मन्त्रालयले जनाएको छ। प्रथम चौमासिक प्रगति विवरणसमेत उनीहरूले पठाएका छैनन्। १९ जिल्लाबाहेक रिक्त जनप्रतिनिधिको विवरण पनि मन्त्रालयले पाएको छैन। संविधानले संघ र स्थानीय तहबीचको

सम्बन्ध साभेदारी, समन्वय र सहकार्यमा आधारित रहने निर्दिष्ट गरेको छ। तर व्यवहारमा भने टक्कर देखिएको छ।

अन्तर्विरोध

विभिन्न स्थानीय तहमा जनप्रतिनिधिबीचको राजनीतिक अन्तर्विरोधबाट सिर्जित द्वन्द्वका कारण बजेट ल्याउन कठिनाइ भइरहेको गाउँपालिका राष्ट्रिय महासंघले बताएको छ। महासंघका अध्यक्ष होमनारायण श्रेष्ठले भने, 'हामी सबैभन्दा बढी बजेट नल्याउने गाउँपालिका रहेको प्रदेश २ मा गएर अध्ययन गरौं। त्यहाँ कतै अध्यक्ष-उपाध्यक्षबीचको द्वन्द्व त कतै अध्यक्ष-वडाध्यक्षबीचको झगडाले समस्या देखापरेको छ।' नगर तथा गाउँसभामा कार्यपालिका प्रमुख नै उपस्थित नहुने समस्याले बजेट नआएको पाइएको छ।

निष्कर्ष

- स्रोतको उपलब्धता र आवश्यकताबीचको तालमेल मिलाउनु पर्ने अवस्था छ।
- तीनै तहमा स्रोतको सीमितता छ। स्थानीय तहको राजस्वको आधार सबल भइसकेको छैन।
- कार्यक्रम र आयोजना र स्रोतबीच तादाम्यता कायम गर्नुपर्ने देखिन्छ।
- स्थानीय तहका सरकारले सम्पादन गर्ने कामहरू निर्धारण गरी त्यसै अनुरूपको लागत अनुमान गर्नुपर्ने वित्तीय संघीयताको प्रमुख पाटो हो।
- खर्चको प्राथमिकीकरण गरी संविधान र कानूनले तोकेका सबै कार्यहरूका लागि बजेट विनियोजन हुने सुनिश्चित गर्न स्थानीय तह अभै सबल देखिँदैनन्।
- केन्द्रको मुख ताकेता परिपाटी स्थानीय तहका जनप्रतिनिधिले त्यागनुपर्छ।
- कानूनको परिपालना गर्नुपर्ने विषयमा स्थानीय जनप्रतिनिधि हिचकिचाउनु हुँदैन।
- कानूनले तोकेको समयमै बजेट प्रस्तुत र पारित गर्ने दायित्व जनप्रतिनिधिको हो।

सबै स्थानीय सरकार सबल बनाउँछौं

कानून विज्ञले बनाउँछ, केन्द्रको संसदले मात्र बनाउँछ भन्ने थियो विगतमा । ७५३ स्थानीय सांसदले पनि संविधानबमोजिम कानून बनाउन सक्छन् भन्ने देखिएको छ । कानूनमा एउटा सानो त्रुटि देखिए संघमा परिवर्तन गर्न महिनौं, वर्षौं लाग्थ्यो तर अहिले स्थानीय तहमा नागरिकले आवाज उठाउनेबित्तिकै तुरुन्तै हुन्छ ।

होमनारायण श्रेष्ठ

अध्यक्ष

गाउँपालिका राष्ट्रिय महासंघ
नेपाल

संघीय प्रणालीमा रहेको नेपालका लागि स्थानीय सरकार नागरिकका लागि 'श्वास' बनेका छन् । 'सिंहदरबार' उपाधि पाएका यी गाउँपालिका र नगरपालिकाले सोहीअनुसार सेवा पनि गरिरहेका छन् । तर सबैले 'श्वास' र 'सिंहदरबार' हुन सकेका छैनन् । सहरहरूमा त अवसर थुप्रै छन् नै तर देख्न सक्ने हो भने गाउँपालिकाहरूमा भन्नु बढी अवसर छन् । सबै स्थानीय सरकारका प्रमुख, उपप्रमुख वा अध्यक्ष, उपाध्यक्ष लगायतले अवसर देख्नुपर्ने र त्यसका लागि प्रशासनिक, आर्थिक, कानुनी र सामाजिक विकासमा आवश्यक पक्ष तम्तयार बनाउनुपर्ने हुन्छ । एक पालिकाले अर्को पालिकालाई प्रतिस्पर्धी होइन, सहयोगी र स्रोतको रूपमा लिएर सहकार्य गरे अवश्य यो सम्भव छ । मुलुकभरका गाउँपालिकाको नेतृत्व लिने अवसर होमनारायण श्रेष्ठले पाएयता सबै ४६० गाउँपालिकाको नेतृत्वसँगै सिकाइ र सहकार्यमा जोड दिइरहेका छन् । कक्षा आठदेखि राजनीतिक जीवन सुरु गरेका उनले २०५४ सालमा २२ वर्षकै उमेरमा मुलुककै कान्छो गाविस अध्यक्ष बने । पाइताड गाविसबाट अहिले सिन्धुपाल्चोकस्थित जुगल गाउँपालिकामा अध्यक्ष बनेका उनी गाउँपालिका राष्ट्रिय महासंघको नेतृत्वमा छन् । औपचारिक अध्ययनमा स्नातकोत्तर उत्तीर्ण उनै श्रेष्ठसँग स्वायत्त शासनका सम्पादक गोपीकृष्ण ढुंगानाले गरेको कुराकानी :

► महासंघको अनुभव कस्तो भइरहेको छ ?

अवसर र चुनौती दुवै प्रशस्त छन् । संरचना र संगठनको अध्ययनले अवसर दिएको छ । समाज 'सुपर स्ट्रक्चर' मा छ । राजनीतिक परिवर्तनलाई संस्थागत गर्न संस्कारहरू परिवर्तन भएका छैनन् । एकात्मक राज्य प्रणालीबाट गुञ्ज्रदै आयौं तर परिवर्तन आएसँगै चिन्तन र कार्यशैलीमा अन्तरविरोध सिर्जना भएका छन् । प्रत्यक्ष टकराव पनि भएको छ, अप्रिय लागेका कतिपय विषय हाम्रै लागि हुन् । स्थानीय

सरकारले यी सामना गरिरहेका छौं । सदरमुकामबाट मात्र हुने काम अहिले गाउँबाटै हुन थालेपछि सिंहदरबारको अधिकार घरआँगनमा भन्न थालेबाट पनि परिवर्तनको आभास सबैलाई हुन थालेको छ जुन काम जनप्रतिनिधि 'पुल' बनेर गरिरहेका छन् ।

► गाउँपालिकाहरूमा केही सुधार हुन थालेका हुन् ?

संघीयता र त्यसपछि बनेका ७५३ स्थानीय सरकार आएपछि विकासमा कायापलट हुन्छ, जादुको छडीजस्तै

केही हुन्छ, भन्ने जनअपेक्षा थियो । त्यसको तुलना गर्ने हो भने परिपूर्ति गर्न सकेको छैन । तर विगतको समाज जुन धिमा गतिमा थियो त्योभन्दा धेरै गुणा बढी गतिमा अघि बढेका छौं । विगतमा स्थानीय निकायबाट राम्रो पूर्वाधार विकास भयो भन्नुभन्दा अहिले कमजोर भयो भन्ने गाउँपालिकाको पनि दसौं गुणा बढेको छ । तर आलोचना छ किनकि अपेक्षा व्यापक थियो । अनुभव, क्षमता आदि कारणले अपेक्षा र उपलब्धिबीच 'ग्याप' छ । संस्थागत र कानुनी पक्षमा पनि सहभागिताका

कारण पहुँच बढेको छ । 'आफ्नो गाउँ आफैं बनाउँ' भन्ने कार्यक्रम २०५१ सालमा आउनुअघि एक क्वाइल खानेपानीको पाइप दिन पनि जिल्ला विकास समितिमात्र अधिकारिक थियो । अहिले गाउँगाउँमा बसेर एक लाखसम्मका योजना बाँड्न सक्ने हैसियत नागरिकमा छ ।

कानुन विज्ञले बनाउँछ, केन्द्रको संसदले मात्र बनाउँछ भन्ने थियो विगतमा । ७५३ स्थानीय सांसदले पनि संविधानबमोजिम कानुन बनाउन सक्छन् भन्ने देखिएको छ । कानुनमा एउटा सानो त्रुटि देखिए संघमा परिवर्तन गर्न महिना, वर्षौं लाग्थ्यो तर अहिले स्थानीय तहमा नागरिकले आवाज उठाउनेबित्तिकै तुरुन्तै हुन्छ । सिंहदरबार आउनुको अर्थ आफ्नो कानुन आफैं बनाउने, पूर्वाधार निर्माणको योजना छनोटको निर्णय आदि तहबाटै भएका छन् । कार्यपालिका, व्यवस्थापकीय र न्यायपालिकाका अधिकार अभ्यासरत छन् । यही हो गाउँघरमै सिंहदरबार आयो भनेको । अपेक्षाकृत सबै काम त भएका छैनन् तर केही पनि भएन भनेर निराश हुने काम पनि भएको छैन । छोटो समयमा धेरै अभ्यास गरेका छौं ।

► अपेक्षा र उपलब्धिबीचको ग्याप कसरी हटाउन सकिन्छ ?

दुई वर्षभित्र स्थानीय तहमा के के भयो ? भनेर सोच्ने हो भने केही पनि भएन भन्छन् । के त भन्दा सिंहदरबार भएपछि धेरै र सबै हुन्छ भन्नेका छन् । धेरै वा अपेक्षा के के थियो भन्दा कसैको विशेष विषय पनि छैन । एकदमै अमूर्त परिकल्पना थियो जनतामा सिंहदरबार आउने कुरामा । त्यसैले अमूर्त अपेक्षा त कहिले पनि पूरा हुँदैन । जनप्रतिनिधिका काम, कर्तव्यअनुसार काम अघि बढाउनु पर्छ भनेर महासंघको पहिलो बैठकदेखि लागि परेका छौं । मैले के गर्नुपर्छ भन्ने प्राथमिकता अलि कम र के पाउनु पर्छ

भन्नेमा बढी छ । स्थानीय तहमा जनप्रतिनिधिले बरबाद गरे भन्ने बढी छ । स्थानीय सरकार भने प्रदेश र संघले अधिकार नै दिएन भन्छन् । हाम्रो मुलुकमा मलाई कति अधिकार सुम्पिएको थियो र कति पूरा गर्ने भनेर सोच्ने कुराबाट सुरु गर्नुपर्ने देखिन्छ ।

► कार्यपालिका, व्यवस्थापिका, न्यायपालिकासँग पत्रकारिता मानिएको चौथो अंगसँग स्थानीय सरकारको सहकार्य कसरी भइरहेको छ ?

जनताको आन्दोलनले संघीयताको परिकल्पना गर्‍यो । संविधान सभाबाट संविधान बनेपछि र जनप्रतिनिधि चयन भएपछि विकेन्द्रीकरणमा राम्रै अभ्यास भइरहेको छ । विगतमा यी तीनवटै अभ्यासमा केन्द्रीकृत भएका कारणले त्यो अनुसारको संरचना, स्रोत विकेन्द्रित गर्ने कुरामा हामी तयार भएनौं । स्थानीय, प्रदेश र संघले कुन कुन कर लिने भन्ने बाँडफाँट गरियो । सबै आम नेपालको आम्दानी हो भनेर त्यसरी बुझिएन । जसरी संघीय सरकारमा आएको आम्दानी उसको मात्र निजी होइन, त्यसरी नै स्थानीय सरकारले संकलन गरेको पनि उसको निजी होइन । कुन विषयमा जनताले सेवा उपभोग गरेवापत रकम तिर्ने र त्यो कसले कसरी लिने भन्नेमात्र हो तर त्यसमा सर्वसम्मत बुझाइको अभाव छ ।

संविधानले परिकल्पना गरेका काम कुन कुन हुन् त्यसको ओज कति छ ? त्यो ओजको कामको बोझको आधारमा स्रोतको बाँडफाँट हुनुपर्ने हो । प्राकृतिक स्रोत तथा वित्त आयोगले त्यो अभ्यास गर्नुपर्‍यो । जुन गाउँपालिका वा नगरपालिकामा बढी कर संकलन हुन्छ त्यो प्रदेश हुँदै संघमा पुगेपछि कम आम्दानी हुने स्थानीय तहमा चार खालका अनुदानमार्फत पुग्नुपर्छ । कामको आधारमा स्रोत बाँडफाँट भएको छैन । राजस्वको आधारमा र वित्तीय हस्तान्तरणमार्फत जानुपर्‍यो । प्रशासनिक

विकेन्द्रीकरण पनि कहाँनेर गएर ओभरलै पर्थो भने पहुँच भएका, कुरा मिलाउन जान्ने, नेता रिभाउन जान्नेमा पुग्यो ।

कुरा मिलाउन जान्नेमात्र होइन, चाकडी पनि हो यो । ती मान्छे संघको कर्मचारी हुने अनि जो जुनियर र संघमा समेटिन सकेको छैन ऊ प्रशासकीय अधिकृत मेरो भाषामा मुख्यसचिव भएर गाउँपालिकामा जाने काम भएको छ । क्षमता अभिवृद्धिको तालिम जनप्रतिनिधिलाई दिने काम गर्ने कर्मचारीलाई छैन । त्यो सक्षम नेतृत्व भएका प्रशासकीय अधिकृत सबै भएनन्, त्यसैले स्थानीय राम्रो ढंगले 'ड्राइभ' हुन सकेका छैनन् ।

► के गर्नुपर्छ स्थानीय सरकारलाई बलियो बनाउन ?

संघीयताको मर्मअनुसार सबै अधिकार स्थानीय तहले पाएका छैनन् । सहरकेन्द्रित नगरपालिकामा शिक्षा, स्वास्थ्य, कृषि आदि विभाग, शाखा वा महाशाखामा सम्पन्नता होला तर सबै तहमा छैन । शिक्षाको अधिकृत गाउँपालिकामा हुनुपर्ने त्यो छैन । न प्लानर न पत्रकारिता, यी कुनै कुरा विकेन्द्रित भएकै छैनन् । कहिलेकाँही राजधानी काठमाडौं वर्कसप र कन्फरेन्स गरेर यो भएन त्यो भएन भनेर हुनेवाला केही छैन ।

संविधान र कानुनले यी यी अधिकार दिएका छन् तर यो यो कारणले चलिरेहेको छैन भन्नुको सट्टा विकास विशेषज्ञहरू करारमा गइदिए केही हुन्छ । तर बुद्धि जति काठमाडौंमा थुप्रिएको छ अनि सकारात्मक ढंगले खबरदारी गर्ने सञ्चारकर्मी पनि काठमाडौंमा । अनि विकास कसरी हुन्छ ? 'एसएलसी पास गरेपछि हलो छोड्ने अनि डिप्लोमा पास गरेपछि थलो छोड्ने' प्रवृत्तिले कही गाउँमा विकास हुन्छ ? अलि अलि पढेका पनि काठमाडौंमै त्योभन्दा बढी पढेका देशैबाहिर अनि के हुन्छ ?

बुद्धि जति काठमाडौंमा थुप्रिएको छ अनि सकारात्मक ढंगले खबरदारी

गर्ने सञ्चारकर्मी पनि काठमाडौंमा । अनि विकास कसरी हुन्छ ? 'एसएलसी पास गरेपछि हलो छोड्ने अनि डिप्लोमा पास गरेपछि थलो छोड्ने' प्रवृत्तिले कही गाउँमा विकास हुन्छ ?

► यी सबै 'ग्याप' मिलाउन महासंघको योजना चाँहि के छ ?

संवैधानिक, कानुनी हिसाबले किटान गरेका स्थानीय सरकारहरूमै थुप्रै समस्या छन् भनेपछि महासंघ त एउटा लुज नेटवर्क हो । यसले आदेश दिने संस्था होइन । महासंघले काम, कर्तव्यप्रति भक्कमकाउने हो । हामीले जनअपेक्षाअनुरूप काम गर्न सकेनौं भने आगामी पुस्ताले सराजेछन् भनेर भावना अभिवृद्धि गराउने हो । कोही पनि मान्छे पूर्ण हुँदैन, तर गाउँपालिकामा जितेका कमजोर हुन्छन् अनि भुक्किएर माननीय बनेका जो पनि ठूला हुन्छन् भन्ने पनि सत्य होइन ।

तहमा आउने दुर्गमकै सही तर ती जनप्रतिनिधि अन्तरविरोधबाट खारिएका छन् । भिन्दाभिन्दै गाउँपालिकाले भिन्दाभिन्दै फरक र उत्कृष्ट काम गर्दैछन् । यी सबैबीच अनुभव र विचार आदानप्रदान गर्ने अवसर पनि महासंघबाट मिल्छ । '१०१ असल अभ्यास' को किताब निकालेका छौं । एकले अर्कोबाट सिक्ने र गर्ने कामले निरन्तरता पाउनुपर्छ । सबैसँग सबै क्षमता नभएको अवस्थामा महासंघले विज्ञ प्रयोग गरेर नमुना कानूनहरू बनाएर वितरण गरेका छौं ।

► गाउँपालिकामा अभै जीवित समस्या के छन् ?

जनशक्ति नै मुख्य हो । संविधानले दिएका विभिन्न २२ अधिकार दिए पनि त्यो धान्ने कर्मचारी र विज्ञता छैन । विषयगत विज्ञता छैन । ३३०१ वडामध्ये १८५० वडासचिव छैनन् । सामान्यतया वडामा सुब्बासरहको दरबन्दी परिकल्पना गरिएको छ । ओएनएम सर्भेअनुसार वडामा कुन दरबन्दी राख्ने भन्नेमा गाउँपालिकाले स्वायत्त अधिकार त पाएका हुन्छन् नै । सहायक र कार्यालय सहयोगी हुनेछ भनिएको छ । वडाध्यक्षहरूले जानीनजानी आफैं धेरै काम गरिरहेको अवस्था छ ।

स्थायी संयन्त्रको लागि पूर्ण प्रतिस्पर्धा गरेर लोकसेवा आयोगमार्फत जाने भनेर संवैधानिक परिकल्पना छ प्रदेश लोकसेवा आयोगको । तर त्यो नभएको सन्दर्भमा च्यापिएर बस्नु भएन ।

अस्थायी व्यवस्थापनका निमित्त करारमा राख्न बाटो फुकाइ दिनुपर्छ । केही ठाउँमा नातागोता, कार्यकर्ता भर्ती भएका छन् तर त्यसका लागि न्यूनतम शर्त राखेर योग्यता, छनोट प्रक्रिया, प्रारम्भिक परीक्षा लिने, सचिव हुन मापदण्ड बनाउने आदि गर्न सकिन्छ । वा विज्ञको समूह बनाइदिने र तिनीबाट छनोट गर्ने आधार हुनुपर्छ । नत्र संघले पठाए जो पठाए नि हुने स्थानीय तहले केही गर्न नमिल्ने भन्ने चाँहि संवैधानिक मर्म होइन । खासमा स्थानीय तह स्वायत्त हुन्छन् तर स्थायी कर्मचारी लोकसेवा आयोगले गर्छ । लोकसेवा स्थानीय तहमा हुँदैन, प्रदेश लोकसेवा आयोगले स्थानीय तहले निर्णय गरेर माग गरेर पठाएपछि कर्मचारी दिने व्यवस्था छ ।

महासंघले असारअघि गरेको सर्वेक्षणले यति खाली भएको देखाएको हो । पहिले प्राविधिक सहायक र पछि कार्यालय सहायक भनेर धेरैले राखेर चलाएका छन् । नत्र एकजनाले तीन/चारवटा वडा हेर्नु परेको छ । वडाध्यक्ष धेरै कामको मारमा पनि छन् आलोचनाको शिकार पनि भएका छन् । जुगल गाउँपालिकामै सातवटा वडामा एकजना सचिवले धानेका छन् । कानुनी हिसाबले गर्ने हो भने चाँडै व्यवस्था गरियोस् भन्छौं होइन भने आधा समय गइसक्यो त्यसका निमित्त स्थानीय सेवा ऐन बनाएर करार नियुक्ति गरौं । कामका दृष्टिले सबैभन्दा बढी अर्थात् आधारभूत सेवा प्रदायक ठाउँ नै वडा भएकाले भनेजसरी काम नहुँदा बढी आलोचित बनेका छौं ।

हार्दिक श्रद्धाञ्जली

स्व. वंशीधर घिमिरे

स्वशासन अध्ययन प्रतिष्ठानको स्थापनाकालदेखि प्रतिष्ठानको विकास र प्रगतिमा निरन्तर सक्रिय कार्यकारी अध्यक्ष श्री वंशीधर घिमिरेको २०७६/०३/२६ गते ७४ वर्षको उमेरमा भएको असामयिक निधनले हामी मर्माहत छौं । नेपाल सरकारको सचिव (महालेखा नियन्त्रक) र यस प्रतिष्ठानको संस्थापक कोषाध्यक्ष, उपाध्यक्ष हुँदै कार्यकारी अध्यक्षमा रही सफलतापूर्वक कार्य सम्पादन गर्नुभएका एक इमान्दार, कर्तव्यनिष्ठ एवं सरल व्यक्तित्वका धनी स्व. श्री वंशीधर घिमिरेप्रति हार्दिक श्रद्धाञ्जली व्यक्त गर्दै दिवंगत आत्माको चीरशान्तिको कामना गर्दछौं । साथै यस दुःखद घडीमा परिवार र आफन्तजनलाई धैर्यधारण गर्ने शक्ति प्राप्त होस् भन्ने कामना गर्दै शोकसन्तप्त परिवारजनप्रति हार्दिक समवेदना व्यक्त गर्दछौं ।

स्वशासन अध्ययन प्रतिष्ठान परिवार

काठमाडौं

स्वशासन अध्ययन प्रतिष्ठानका गतिविधिहरू

१. १५औं साधारण सभा सम्पन्न

स्वशासन अध्ययन प्रतिष्ठानको पन्ध्रौं वार्षिक साधारण सभा प्रतिष्ठानको सभाकक्ष मध्यबानेश्वर, काठमाडौंमा २०७६ असोज १३ गते सोमबार सम्पन्न भएको छ। साधारण सभामा प्रतिष्ठानका कूल ३६ सदस्य (३३ व्यक्तिगत, ३ संस्थागत) मध्ये २६ जनाको उपस्थिति थियो।

साधारण सभाले प्रतिष्ठानको आव २०७५/७६ को वार्षिक कार्य प्रगति प्रतिवेदन र आव २०७६/७७ को नीति तथा कार्यक्रमका साथै आव २०७५/७६ को लेखा परीक्षण प्रतिवेदन र आव २०७६/७७ को बजेट तथा कार्यक्रम सहितको कोषाध्यक्षको प्रतिवेदन सर्वसम्मत रूपमा स्वीकृत गरेको छ।

साधारण सभाले प्रतिष्ठानको नीतिसम्बन्धी गरेका निर्णय

- (१) आवश्यकता अनुसार स्थानीय तथा राष्ट्रिय सरोकारका विषयहरूमा अध्ययन, अनुसन्धान, अन्तर्क्रिया गरी सरकारलाई पृष्ठपोषण गर्ने नीतिलाई निरन्तरता दिने।
- (२) प्रतिष्ठानले सम्बन्ध विकास, साभेदारी, समन्वय र प्रतिस्पर्धाका आधारमा कार्यक्रमहरू खोज गरी कार्यान्वयन गर्ने नीतिअनुरूप कार्य गर्दै आएकोमा चालु आवमा पनि यसलाई निरन्तरता दिने।
- (३) प्रतिष्ठानका गतिविधिसँग सम्बन्ध राख्ने वा यस्तै प्रकारका कार्य गर्ने राष्ट्रिय/अन्तर्राष्ट्रिय संघ, संस्था र निकायसँग समन्वय, सञ्जाल र सहकार्य गर्ने नीतिलाई निरन्तरता दिने।

- (४) प्रकाशनका माध्यमद्वारा सूचना जानकारी र तथ्य तथ्यांकहरू सार्वजनिक गर्दै जाने नीतिअनुरूप त्रैमासिक रूपमा प्रकाशन गरिएको 'स्वायत्त शासन' पत्रिका प्रकाशनलाई निरन्तरता दिने।
- (५) मुलुकको बदलिँदो परिवेशअनुसार संघीय शासन पद्धतिलाई संस्थागत गर्ने प्रक्रियामा प्रतिष्ठानको सहयोग रहने।
- (६) स्थानीय तह र संघ तथा प्रदेश तहका सरकारहरूको क्षमता विकासलगायत कार्यमा सहयोग र साभेदारी गर्ने नीतिलाई प्राथमिकतामा राख्ने।
- (७) प्रतिष्ठानको संस्थागत क्षमता विकासमा समेत सहयोग पुग्ने गरी समावेशी नीतिअनुरूप विश्वविद्यालयका युवा विद्यार्थीलगायत युवा जनशक्ति परिचालन गर्ने नीति अवलम्बन गर्ने।
- (८) समावेशी नीतिअनुरूप केही सदस्य थप गर्ने प्रयास जारी राख्ने।

आव २०७६/७७ का स्वीकृत प्रमुख कार्यक्रमहरू

- (१) परिवर्तन परियोजना : स्थानीय तहमा नागरिक सहभागिता, संस्थागत क्षमता र शासन पद्धति सम्बन्धी प्राविधिक सहयोग।
- (२) स्थानीय शासनसम्बन्धी अध्ययन अनुसन्धान।
- (३) संघीय शासन व्यवस्था र स्थानीय शासन पद्धतिको सुदृढीकरणमा टेवा पुग्ने गरी प्रतिष्ठानको कार्यक्षेत्रका विषयहरूमा प्रतिष्ठानको संस्थागत धारणा व्यक्त गर्ने प्रयोजनका लागि Policy Dialogue सम्बन्धी बैठक/गोष्ठी/सेमिनार।
- (४) दिगो विकास लक्ष्यको स्थानीयकरण म्यानुअल तयारी।
- (५) स्थानीय तहको राजश्व पहिचान र परिचालनसम्बन्धी म्यानुअल तयारी।
- (६) स्थानीय तहसँगको साभेदारी र समन्वयमा सञ्चालन हुने कार्यक्रम।
- (७) लग-इन एसियालगायत अन्तर्राष्ट्रिय/राष्ट्रिय संस्थामा सहभागिता।

२. परिवर्तन परियोजना कार्यान्वयन

संघीय लोकतान्त्रिक गणतन्त्र नेपालको मूल संरचना संघ, प्रदेश र स्थानीय तह गरी तीन तहको छ। नेपालको राज्यशक्तिको प्रयोग तीनै तहबाट संविधान तथा कानूनबमोजिम हुने व्यवस्था गरिएको छ। यस व्यवस्था अनुसार राज्यशक्तिको प्रयोग संघ, प्रदेश र स्थानीय तहले गर्ने गरी तीनै तहको एकल र साभा अधिकार कितान गरेको छ।

तीनैवटा सरकारले संविधान र कानूनको सीमाभित्र रही अधिकार क्षेत्रको स्वायत्त रूपमा प्रयोग गर्ने जिम्मेवारी निर्धारण गरेको छ। यस प्रक्रियामा नागरिक सहभागिता अनिवार्य रहेको छ।

स्थानीय शासन प्रक्रियामा नागरिक सहभागिता सुनिश्चित गर्न सकेमा मात्र सार्वजनिक सेवाप्रवाहको अवस्था र गुणस्तरमा सुधार भई अपेक्षित उपलब्धि हासिल गर्न सकिन्छ। यस परिवेशमा परिवर्तन (Participation, Inclusion and Wider CSO's Actions for Responsive Transparent and Accountable local governance in Nepal/ PARIWARTAN) परियोजना सञ्चालन गरिएको छ। यूरोपियन युनियनको आर्थिक सहयोग तथा डीसीए नेपाल, स्वशासन अध्ययन प्रतिष्ठान (INLOGOS) काठमाडौं, मालिका विकास संस्था (MDO) अछाम र समता विकास केन्द्र (EDC) डोटीको साझेदारीमा यो परियोजना सञ्चालन भइरहेको छ।

अछामका २ नगरपालिका र १ गाउँपालिका तथा डोटीको १ नगरपालिका र २ गाउँपालिकामा^१ सञ्चालित यस परियोजनाले नेपालको संघीय संरचना अनुसार स्थानीय शासन प्रक्रियामा नागरिक सहभागिता प्रवर्द्धन गर्ने लक्ष्य लिएको छ।

सन् २०१९ देखि २०२२ सम्म सञ्चालन हुने यस परियोजनाले देहाय बमोजिमको नतिजा हासिल गर्ने अपेक्षा गरेको छ :

- लक्षित वर्ग, नागरिक सामाज संस्था र स्थानीय तहको क्षमता विकास भई जवाफदेही शासन पद्धति स्थापना हुने।
- स्थानीय तहको नीति, योजना र कार्यक्रममा लक्षित वर्गको माग र आवश्यकता सम्बोधन भएको देखिने।
- प्रभावकारी अनुगमन, मूल्यांकन पद्धतिको विकास भई सेवाप्रवाह सरल हुने।
- प्रदेश सरकार र स्थानीय तहबीच समन्वय विकास गरी साभा नीति तथा कार्यक्रम तर्जुमा हुने।

१ जोरायल गाउँपालिका, केआई सिंह गाउँपालिका, शिखर नगरपालिका, डोटी र चौरपाटी गाउँपालिका, मंगलसेन नगरपालिका, पञ्चदेवल विनायक नगरपालिका, अछाम

३. सुशासन पाठशाला सञ्चालन

संघीय शासन हामी सबैका लागि एक नयाँ अनुभवको रूपमा रहेको हुँदा अपेक्षित नतिजा हासिल गर्न थुप्रै चुनौती छन् । परिवर्तित प्रणालीका बारेमा जनप्रतिनिधि र आमनागरिकको बुझाइमा एकरूपता आएको देखिँदैन । यसले समग्र शासन व्यवस्थामा असर पुऱ्याएको छ ।

यसर्थ संघीय शासन प्रणालीका बारेमा आवश्यक जानकारी गराई स्थानीय तहको निर्णय प्रक्रियामा नागरिक सहभागिता वृद्धि गर्ने र सार्वजनिक सेवा प्रवाहलाई प्रभावकारी बनाउन सघाउ पुऱ्याउने उद्देश्यले सूदुरपश्चिम प्रदेशको डोटी र अछाम जिल्लाका ६ वटा स्थानीय तहमा परिवर्तन परियोजना सञ्चालन गरिएको छ । जवाफदेही शासन पद्धतिको विकास गर्न महिला, विपन्न तथा सीमान्तकृत वर्गलगायत आमनागरिकको क्षमता विकास गरी स्थानीय शासन प्रक्रियामा उनीहरूको अर्थपूर्ण सहभागिता वृद्धि गर्नु आवश्यक छ ।

यस्तो कार्य कसरी सम्भव छ भनी बुझ्न र बुझाउन प्रतिष्ठानको प्राविधिक सहयोगमा सञ्चालित परिवर्तन परियोजनाले स्थानीय स्तरमा सुशासन पाठशाला सञ्चालन गर्ने व्यवस्था गरेको छ । सुशासन पाठशालाका सहभागीलाई नेपालको संघीय संरचना, स्थानीय शासन, नागरिक सहभागिता र सामाजिक जवाफदेहिताका विधिहरूको बारेमा जानकारी गराइन्छ । यसबाट स्रोतसाधनमा नागरिकको पहुँच बढाउन सहयोग पुग्दछ । पाठशालामा भएको सिकाई महिला, विपन्न र सीमान्तकृत वर्गको सीप, दक्षता र क्षमता विकासमा समेत सहयोगी हुनेछ । यसले सार्वजनिक सेवा प्रवाहमा समेत सकारात्मक परिवर्तन ल्याउन सहयोग गर्दछ । सुशासन पाठशाला सञ्चालन र सहजीकरणका लागि स्थानीय सहजकर्ता, सामाजिक परिचालक र परियोजनाका सम्बन्धित कर्मचारीका लागि प्रशिक्षक प्रशिक्षण सम्पन्न गरिएको छ ।

प्रतिष्ठानको प्राविधिक सहयोग र स्थानीय साभेदार संस्थाहरू (मालिका विकास संस्था, अछाम र सम विकास केन्द्र, डोटी) को आयोजनामा २०७६/०३/२६-२८ अछाम र २०७६/०३/२९-३१ डोटीमा सञ्चालित यस तालिमबाट जम्मा ६२ जना (अछाममा २७ र डोटीमा ३५ जना) सहजकर्ता (प्रशिक्षक) तयार पारिएका छन् । यी सहजकर्ताले परियोजना लागू भएका ६ स्थानीय तहमा सुशासन पाठशाला सञ्चालन र सहजीकरण गर्नेछन् । यस्ता पाठशाला नागरिक समाज संस्थाका सदस्यहरूको क्षमता विकासमा सहयोगी भई स्थानीय शासन पद्धतिमा नागरिक सहभागिता वृद्धि गर्न सहयोग पुग्ने अपेक्षा गरिएको छ ।

४. सामाजिक जवाफदेहिताका औजारसम्बन्धी तालिम सञ्चालन

सुदृढ स्थानीय शासन पद्धतिले नागरिक (महिला, विपन्न र सीमान्तकृतलगायत) को आवश्यकता र प्राथमिकतामा

आधारित भई कार्य गर्न र स्रोतसाधनमा नागरिकको पहुँच वृद्धि गर्न मद्दत गर्दछ । यसले निर्णय प्रक्रियामा सबै वर्ग, लिंग र क्षमताका नागरिक सहभागी हुने वातावरण सृजना गर्दछ ।

नागरिकले तिरेको करबाट सरकारले सार्वजनिक सेवा प्रवाह गर्ने भएकाले त्यस्ता कार्यहरू पारदर्शी, जवाफदेही र नागरिकको पहुँचमा हुनुपर्छ । जनताको इच्छा, चाहना र आवश्यकताअनुसार सेवा प्रवाह भएन भने गुणस्तर कमजोर रह्यो भने सेवा प्रवाह गर्ने निकायमाथि प्रश्न उठाउने अधिकार नागरिकसँग रहन्छ । यस कार्यलाई सहज बनाउन सार्वजनिक निकायले प्रदान गर्ने सेवा र वस्तुको गुणस्तरमा आधारित भई सामाजिक जवाफदेहिता प्रवर्द्धन गर्ने विभिन्न संयन्त्र एवं औजारहरूको विकास गरिएको छ ।

सामाजिक जवाफदेहिताका औजारहरूको प्रयोगबाट सार्वजनिक पद धारण गरेका व्यक्ति/पदाधिकारी वा सेवा प्रदायकहरूलाई नागरिकप्रति जवाफदेही भई सहज, सरल र प्रभावकारी ढंगबाट सार्वजनिक सेवा प्रदान गर्न अभिप्रेरित गर्दछ । सार्वजनिक निकाय नागरिकप्रति जवाफदेही भई कार्य गरिरहेका छन् वा छैनन् भनी अनुगमन वा जाँच गर्न विभिन्न विधि र तरिका प्रयोग गरिएको हुन्छ । यस्ता विधि

र औजारका बारेमा जानकारी दिने उद्देश्यले डोटी जिल्लाका ३ स्थानीय तहमा कार्यरत नागरिक समाज संस्थाका प्रतिनिधि र परिवर्तन परियोजनाका कर्मचारीलाई ३ दिने सामाजिक जवाफदेहिता सम्बन्धित तालिम दिइएको छ ।

तालिम २०७६ भाद्र १९ देखि २८ (जोरायल गाउँपालिकाको लागि बुडहरमा १९-२१, केआई सिंह गाउँपालिकाका लागि दिपायलमा २३-२५ र शिखर नगरपालिकाका लागि दिपायलमा २६-२८) गतेसम्म डोटी जिल्लामा सञ्चालन गरिएको थियो । यस तालिममा कूल सहभागी संख्या ८१ (७४ जना महिला र सात पुरुष) रहेको थियो । यस तालिमका सहभागीले नागरिक समाजका अन्य सदस्य र सुशासन पाठशालाका सहभागीलाई आफूले जानेका कुरा सिकाउने छन् । यसबाट स्थानीय तहमा सामाजिक जवाफदेहिता अभिवृद्धि गर्न मद्दत पुग्नेछ ।

गाउँपालिका तथा नगरपालिकाको केन्द्र तथा नाम परिवर्तनको विवरण

क्र.सं.	प्रदेश	जिल्ला	हालको नाम	हालको केन्द्र	अब कायम हुने नाम	अर्जिसमा नाम	अब कायम हुने केन्द्र	परिवर्तनको प्रकार	नेपाल सरकारबाट भएको निर्णय	राजपत्रमा सूचना प्रकाशित मिति
१	प्रदेश नं. १	ताप्लेजुङ	याङवरक गाउँपालिका	थेचखु	पाथीभरा याङवरक गाउँपालिका	Pathivara Yangwarak		नाम मात्र	१९३१२०७४	१९३१२०७४
२	प्रदेश नं. १	ताप्लेजुङ	मिक्मखोला गाउँपालिका	साविक साँवा गाविसको कार्यालय			वडा नं. ४, थलङ	केन्द्र मात्र	१०११४१२०७४	१११२७१२०७४
३	प्रदेश नं. १	पाँचथर	फालेलुङ गाउँपालिका	मेमेङ			वडा नं. ३, थोक्लिम्बा	केन्द्र मात्र	१०१२६१२०७४	११११४१२०७४
४	प्रदेश नं. १	ईलाम	सन्धकपुर गाउँपालिका	साविक माईपोखरी गाविसको कार्यालय			वडा नं. ३, मावुमोड देउराली	केन्द्र मात्र	१०१३१२०७४	१११३१२०७४
५	प्रदेश नं. १	ईलाम	रोङ गाउँपालिका	साविक कोल्बुङ गाविसको कार्यालय			वडा नं. ४, पहरीगाउँ	केन्द्र मात्र	दा३१२०७४	दा२३१२०७४
६	प्रदेश नं. १	भुपा	हत्दीबारी गाउँपालिका	साविक जलथल गाविसको कार्यालय			वडा नं. ५, धनुष पोखरी	केन्द्र मात्र	१०१२६१२०७४	११११४१२०७४
७	प्रदेश नं. १	सुनसरी	भोक्राहा गाउँपालिका	भोक्राहा	भोक्राहा नरसिंह गाउँपालिका	Bhokraha Narsingh	चिरौली चोक आसपास	नाम र केन्द्र दुवै	१०१३१२०७४	१९१३१२०७४
८	प्रदेश नं. १	सुनसरी	हरिनगरा गाउँपालिका	हरिनगरा	हरिनगरा गाउँपालिका	Harinagar		नाम मात्र	१०१३१२०७४	१९१३१२०७४
९	प्रदेश नं. १	सुनसरी	बराह नगरपालिका	चक्रघ्नी	बराहक्षेत्र नगरपालिका	Barahachhetra		नाम मात्र	१०१२६१२०७४	११११४१२०७४
१०	प्रदेश नं. १	धनकुटा	खाल्सा छिन्ताङ साहिदभूमि गाउँपालिका	पिप्ले धनकुटा	साहिदभूमि गाउँपालिका	Sahidbhumi		नाम मात्र	१०१३१२०७४	१९१३१२०७४
११	प्रदेश नं. १	धनकुटा	छथर जोरपाटी गाउँपालिका	ताखुवा			वडा नं. २, जोरपाटी बजार आसपास	केन्द्र मात्र	१०१२६१२०७४	११११४१२०७४
१२	प्रदेश नं. १	भोजपुर	ट्याम्केमैयुम गाउँपालिका	अन्नपूर्ण	ट्याम्केमैयुम गाउँपालिका	Temkemaityum		नाम मात्र	१०१२६१२०७४	११११४१२०७४
१३	प्रदेश नं. १	सोलुखुम्बु	दूधकोशी गाउँपालिका	मुक्ली	थुलुङ दूधकोशी गाउँपालिका	Thulung Dudhkoshi		नाम मात्र	१०१३१२०७४	१९१३१२०७४
१४	प्रदेश नं. १	सोलुखुम्बु	दूधकोशी गाउँपालिका	बासा	माय्य दूधकोशी गाउँपालिका	Mapya Dudhkoshi	वडा नं. ३, बासा स्वास्थ्य चौकीनजिकै माफ्मगाउँ खोला सोमबारे, खास्ताप बासा	नाम र केन्द्र दुवै	१०१२६१२०७४	११११४१२०७४
१५	प्रदेश नं. १	खोटाङ	लामिडाँडा गाउँपालिका	खार्पा	रावाबेसी गाउँपालिका	Rawa Besi	वडा नं. १, कुभिण्डेको हरमटार	नाम र केन्द्र दुवै	१०१३१२०७४	१९१३१२०७४
१६	प्रदेश नं. १	खोटाङ	साकेला गाउँपालिका	वडा नं. ५, मात्तिम			वडा नं. ४, मानेभञ्ज्याङ	केन्द्र मात्र	१०१३१२०७४	१९१३१२०७४
१७	प्रदेश नं. १	खोटाङ	बराहपोखरी गाउँपालिका	साउनेचउर			बाघखोर भञ्ज्याङ	केन्द्र मात्र	१०१३१२०७४	१९१३१२०७४
१८	प्रदेश नं. १	खोटाङ	रुपाकोट मम्बुबागढी नगरपालिका	दिक्तेल	दिक्तेल रुपाकोट मम्बुबागढी नगरपालिका	Diktel Rupakot Majhuwagadhi		नाम मात्र	१०१२६१२०७४	११११४१२०७४
१९	प्रदेश नं. १	खोटाङ	दिप्रुङ गाउँपालिका	तृतीया भञ्ज्याङ	दिप्रुङ चुङचुम्मा गाउँपालिका	Diprung Chuichumma	याङसोलाटार	नाम र केन्द्र दुवै	१०१२६१२०७४	११११४१२०७४
२०	प्रदेश नं. १	उदयपुर	सुनकोशी गाउँपालिका	बाराहा	लिम्बुङखुङ गाउँपालिका	Limchungbung		नाम मात्र	१०१२६१२०७४	११११४१२०७४
२१	प्रदेश नं. २	सप्तरी	अनौसाइर कृष्णासरवन गाउँपालिका	साविक सिलापुर गाविसको भवन			सीतापुर कोलानीको साविक मडक कार्यालयको भवन	केन्द्र मात्र	१०१२६१२०७४	११११४१२०७४
२२	प्रदेश नं. २	सप्तरी	बेल्ही चपेना गाउँपालिका	बेल्ही चपेना	राजगढ गाउँपालिका	Rajgadh	नर्घो	नाम र केन्द्र दुवै	१०१२६१२०७४	११११४१२०७४

क्र.सं.	प्रदेश	जिल्ला	हालको नाम	हालको केन्द्र	अब कायम हुने नाम	अंग्रेजीमा नाम	अब कायम हुने केन्द्र	परिवर्तनको प्रकार	नेपाल सरकारबाट भएको निर्णय	राजपत्रमा सूचना प्रकाशित मिति
२३	प्रदेश नं. २	धनुषा	जनकपुर उपमहानगरपालिका	जनकपुरधाम	जनकपुरधाम उपमहानगरपालिका	Janakpurdham		नाम मात्र	३३२१२०७४	४१११२०७४
२४	प्रदेश नं. २	पर्सा	कालिकासाई गाउँपालिका	मुडली			कालिकासाई गाउँपालिका वडा नं. ३ हरिहरपुर विर्ता	केन्द्र मात्र	३३२१२०७४	४१११२०७४
२५	प्रदेश नं. २	पर्सा	विन्धवासिनी गाउँपालिका	बहुअर्वाभाठा			प्रसौतीमाठा वडा नं. ५	केन्द्र मात्र	३३२१२०७४	४१११२०७४
२६	प्रदेश नं. २	पर्सा	ठोरी गाउँपालिका	साविक सुबर्णपुर गाविसको कार्यालय			वडा नं. ४ घ्याडाडा	केन्द्र मात्र	१०११२०७४	१०११२०७४
२७	प्रदेश नं. ३	सिन्धुली	हरिहरपुरगढी गाउँपालिका	वडा नं. ४ मोहनभमाडी			वडा नं. २ फनफने	केन्द्र मात्र	१०१२१२०७४	११११२०७४
२८	प्रदेश नं. ३	रामेछाप	लिखु गाउँपालिका	विजुलीकोट	लिखु तामाकोशी गाउँपालिका	Likhu Tamakoshi	हालको वडा नं. ३ र ५ (पूर्वमा माने भञ्ज्याङ, पश्चिममा चित्रे चौतारी, उत्तरमा इलाका प्रहरी कार्यालय र दक्षिणमा धोबीचौर) मा पर्ने गरी	नाम र केन्द्र दुवै	१११३२०७४	११२१२०७४
२९	प्रदेश नं. ३	दोलखा	बैतेश्वर गाउँपालिका	काब्रे			बैतेश्वर गाउँपालिका ६, पाङुडाडा	केन्द्र मात्र	१११३२०७४	११२१२०७४
३०	प्रदेश नं. ३	सिन्धुपाल्चोक	हेलम्बु गाउँपालिका	फिउल			बाहुन ढोडेली	केन्द्र मात्र	१११३२०७४	११२१२०७४
३१	प्रदेश नं. ३	काभ्रेपलान्चोक	चौरीदेउराली गाउँपालिका	कालिके देउराली			ढाँडखर्क भञ्ज्याङ	केन्द्र मात्र	१११३२०७४	११२१२०७४
३२	प्रदेश नं. ३	काभ्रेपलान्चोक	महाभारत गाउँपालिका	बनखुचौर			वडा नं. ६ देबिटा	केन्द्र मात्र	१११३२०७४	११२१२०७४
३३	प्रदेश नं. ३	रसुवा	पार्वतीकुण्ड गाउँपालिका	गोल्जुङ	आमा छोदिङमो गाउँपालिका	Aamachhodimgmo	गोल्जुङ वेशी	नाम र केन्द्र दुवै	१११३२०७४	११२१२०७४
३४	प्रदेश नं. ३	नुवाकोट	मेघाङ गाउँपालिका	देउराली	म्याङ गाउँपालिका	Myagang	वडा नं. ३ र ६ को बीचमा पर्ने मानेखो	नाम र केन्द्र दुवै	१११३२०७४	११२१२०७४
३५	प्रदेश नं. ३	नुवाकोट	पञ्चकन्या गाउँपालिका	मोठभञ्ज्याङ			लाकुरीभञ्ज्याङ	केन्द्र मात्र	१०१२१२०७४	११११२०७४
३६	प्रदेश नं. ३	धादिङ	नेत्रावती गाउँपालिका	साविक सेमजोङ गाविस ६ लिखादुङा	नेत्रावती डबजोङ गाउँपालिका	Netrawati Dabjong	साविक सेमजोङ गाविस ५ सेमजोङ	नाम र केन्द्र दुवै	१११३२०७४	११२१२०७४
३७	प्रदेश नं. ३	धादिङ	थाक्रे गाउँपालिका	साविक थाक्रे गाविसको कार्यालय			थाक्रे गाउँपालिका वडा नं. ६ महादेववेशी	केन्द्र मात्र	३३२१२०७४	४१११२०७४
३८	प्रदेश नं. ३	मकवानपुर	बारापानी गाउँपालिका	फापरवारी			वडा नं. ४ फुरफुरे	केन्द्र मात्र	१११३२०७४	११२१२०७४
३९	प्रदेश नं. ३	मकवानपुर	बकैया गाउँपालिका	साविक छतिवन गाविसको कार्यालय			हातीसुँढे	केन्द्र मात्र	१११३२०७४	११२१२०७४
४०	प्रदेश नं. ३	मकवानपुर	मनहरी गाउँपालिका	साविक मनहरी गाविसको कार्यालय			मनहरी ९ रजैया	केन्द्र मात्र	१११३२०७४	११२१२०७४
४१	प्रदेश नं. ३	मकवानपुर	राक्सिराङ गाउँपालिका	राक्सिराङ			चैनपुर	केन्द्र मात्र	१०१२१२०७४	११११२०७४
४२	प्रदेश नं. ३	चितवन	इच्छाकामना गाउँपालिका	साविक चण्डीभञ्ज्याङ गाविसको कार्यालय			साविक दारैचोक गाविस कार्यालय देहको स्थान कुरिन्तार	केन्द्र मात्र	१११३२०७४	११२१२०७४
४३	गण्डकी प्रदेश	गोरखा	सुलिकोट गाउँपालिका	साविक ताकुकोट गाविसको कार्यालय	बारपाक सुलिकोट गाउँपालिका	Barpak Sulikot		नाम मात्र	१११३२०७४	११२१२०७४

क्र.सं.	प्रदेश	जिल्ला	हालको नाम	हालको केन्द्र	अब कायम हुने नाम	अप्रेजीमा नाम	अब कायम हुने केन्द्र	परिवर्तनको प्रकार	नेपाल सरकारबाट भएको निर्णय	राजपत्रमा सूचना प्रकाशित मिति
४४	गण्डकी प्रदेश	गोरखा	भीमसेन गाउँपालिका	बगुवा	भीमसेनथापा गाउँपालिका	Bhimsenthapa	बडा नं. १ मसेल, घ्याम्पेयाल	नाम र केन्द्र दुवै	११३१२०७४	१२४१२०७४
४५	गण्डकी प्रदेश	गोरखा	धार्चे गाउँपालिका	गुम्दा			बडा नं. ५ माछीखोला	केन्द्र मात्र	३३२१२०७५	४१११२०७५
४६	गण्डकी प्रदेश	लमजुङ	दूधपोखरी गाउँपालिका	दूधपोखरी ६ गौडा			लेबरचोक	केन्द्र मात्र	१०१६१२०७४	११११४१२०७४
४७	गण्डकी प्रदेश	तनहुँ	घिरिङ गाउँपालिका	गजरकोट			पोखरीछाप	केन्द्र मात्र	११३१२०७४	१२४१२०७४
४८	गण्डकी प्रदेश	स्याङ्जा	गत्याङ नगरपालिका	जगद्वेदी गुठी			गत्याङ बजार	केन्द्र मात्र	११३१२०७४	१२४१२०७४
४९	गण्डकी प्रदेश	कास्की	अन्नपूर्ण गाउँपालिका	खुम्ले			बडा नं. ३ माछापोखरी	केन्द्र मात्र	१०१६१२०७४	११११२०७४
५०	गण्डकी प्रदेश	कास्की	पोखरा लेखनाथ महानगरपालिका	पोखरा	पोखरा महानगरपालिका	Pokhara		नाम मात्र	४१३१२०७५	४१५१२०७५
५१	गण्डकी प्रदेश	मनाङ	नसोङ गाउँपालिका	धारापानी	नासो गाउँपालिका	Nason		नाम मात्र	११३१२०७४	१२४१२०७४
५२	गण्डकी प्रदेश	मनाङ	नेत्याङ गाउँपालिका	साविक मनाङ गाविसको भवन	मनाङ्ग डिप्याङ गाउँपालिका	Manang Ngisyang	नेत्याङ ४ हुम्डे	नाम र केन्द्र दुवै	११३१२०७४	१२४१२०७४
५३	गण्डकी प्रदेश	मनाङ	नारफू गाउँपालिका	साविक नार गाविसको कार्यालय	नारपा भूमि गाउँपालिका	Narpa Bhumi	बडा नं. ३ च्याँखु	नाम र केन्द्र दुवै	११३१२०७४	१२४१२०७४
५४	गण्डकी प्रदेश	मुस्ताङ	बाह्रगाउँ मुक्तिक्षेत्र गाउँपालिका	साविक कागबेनी गाविसको कार्यालय	बारागुड मुक्तिक्षेत्र गाउँपालिका	Varagung Muktiichhetra		नाम मात्र	११३१२०७४	१२४१२०७४
५५	गण्डकी प्रदेश	मुस्ताङ	दालेमा गाउँपालिका	साविक चराङ गाविसको कार्यालय	लो-धेकर दामोदरकुण्ड गाउँपालिका	Lo Ghekar Damodarkunda	रघुगा ३ मौवाफाँट	केन्द्र मात्र	११३१२०७४	१२४१२०७४
५६	गण्डकी प्रदेश	म्याग्दी	रघुगा गाउँपालिका	साविक पाखापानी गाविस			धवलगिरी गाउँपालिका ३	केन्द्र मात्र	११३१२०७४	१२४१२०७४
५७	गण्डकी प्रदेश	म्याग्दी	धवलगिरी गाउँपालिका	३ मुना			सातमुले, घट्टेखोला	केन्द्र मात्र	११३१२०७४	१२४१२०७४
५८	गण्डकी प्रदेश	म्याग्दी	अन्नपूर्ण गाउँपालिका	घार			बडा नं. ६ पोखरेबगर	केन्द्र मात्र	११३१२०७४	१२४१२०७४
५९	गण्डकी प्रदेश	पर्वत	जलजला गाउँपालिका	मार्फाँट			जलजला ४ लामाखेत	केन्द्र मात्र	१०१६१२०७४	११११२०७४
६०	गण्डकी प्रदेश	पर्वत	मोदी गाउँपालिका	साविक देउपुर गाविसको कार्यालय			मोदी २ पातीचौर बजार	केन्द्र मात्र	३३२१२०७५	४११२०७५
६१	गण्डकी प्रदेश	नवलपरासी (बर्दघाट सुस्तापूर्व)	बुद्धीकाली गाउँपालिका	डेढगाउँ	बौद्धिकाली गाउँपालिका	Baudikali		नाम मात्र	१०१६१२०७४	११११२०७४
६२	प्रदेश नं. ५	गुल्मी	छत्रकोट गाउँपालिका	पल्लीकोट			छत्रकोट ३ हर्दिनाटको चोपगा	केन्द्र मात्र	१०१६१२०७४	११११२०७४
६३	प्रदेश नं. ५	गुल्मी	धुकोट गाउँपालिका	बडा नं. ४ जैसीथोक			बडा नं. ४ जैसीथोक बर्बोट	केन्द्र मात्र	१०१६१२०७४	११११२०७४
६४	प्रदेश नं. ५	रूपन्देही	कञ्चन गाउँपालिका	कञ्चन २ गजेडी रूपन्देही			बडा नं. २ व्याहोरी	केन्द्र मात्र	१०१६१२०७४	११११२०७४
६५	प्रदेश नं. ५	कपिलवस्तु	बुद्धभूमि नगरपालिका	बुड्ढी			बडा नं. ४ बुड्ढी प्रतीक्षालय हनुमान चौक	केन्द्र मात्र	१०१६१२०७४	११११२०७४
६६	प्रदेश नं. ५	अर्घाखाँची	पाणिनी गाउँपालिका	खिदिम			दुर्गाफाँट	केन्द्र मात्र	१०१६१२०७४	११११२०७४
६७	प्रदेश नं. ५	रोल्पा	दुईखोली गाउँपालिका	राङकोट	परिवर्तन गाउँपालिका	Pariwartan	पुलाचौर	नाम र केन्द्र दुवै	११३१२०७४	१२४१२०७४
६८	प्रदेश नं. ५	रोल्पा	सुवर्णवती गाउँपालिका	मिभिकु	सुनिलस्मृति गाउँपालिका	Sumil Smriti	बडा नं. ४ सुलिचौर	नाम र केन्द्र दुवै	१०१६१२०७४	११११२०७४
६९	प्रदेश नं. ५	रोल्पा	सुकीदह गाउँपालिका	जिनावाङ	गंगादेव गाउँपालिका	Gangadev	बडा नं. ५ सानाडाँडा	नाम र केन्द्र दुवै	१०१६१२०७४	११११२०७४

क्र.सं.	प्रदेश	जिल्ला	हालको नाम	हालको केन्द्र	अब कायम हुने नाम	अंग्रेजीमा नाम	अब कायम हुने केन्द्र	परिवर्तनको प्रकार	नेपाल सरकारबाट भएको निर्णय	राजपत्रमा सूचना प्रकाशित मिति
७०	कर्णाली प्रदेश	रुकुम (पश्चिम)	त्रिवेणी गाउँपालिका	मुरु			सिम्रुत खारानेटा	केन्द्र मात्र	१९३२०७४	१२४२०७४
७१	प्रदेश नं. ५	रुकुम (पूर्वी भेग)	भूमे गाउँपालिका	साविक मोरावाङ गाविसको कार्यालय			वडा नं. २ खावाङ वगर	केन्द्र मात्र	१०२६२०७४	११९४२०७४
७२	प्रदेश नं. ५	रुकुम (पूर्वी भेग)	पुथा उत्तरगंगा गाउँपालिका	साविक कोल गाविसको कार्यालय			तकसेरा	केन्द्र मात्र	८९७२०७५	१९६२०७५
७३	प्रदेश नं. ५	दाङ	बबई गाउँपालिका	हसपुर			वडा नं. ५ हापुरे	केन्द्र मात्र	१०२६२०७४	११९४२०७४
७४	प्रदेश नं. ५	बाँके	राप्ती सोनारी गाउँपालिका	साविक कचनापुर गाविसको कार्यालय			वडा नं. २ अरैया	केन्द्र मात्र	१०२६२०७४	११९४२०७४
७५	प्रदेश नं. ५	बाँके	बैजनाथ गाउँपालिका	बनकटवा			वडा नं. ५ रामपुर	केन्द्र मात्र	१०२६२०७४	११९४२०७४
७६	कर्णाली प्रदेश	सल्यान	कुमाखमालिका गाउँपालिका	साविक मर्मपारिकाडा गाविस	कुमाख गाउँपालिका	Kumakh	रागचौरदेखि त्रिवेणीको बीचमा	नाम र केन्द्र दुवै	१९३२०७४	१२४२०७४
७७	कर्णाली प्रदेश	सल्यान	ढोरचौर गाउँपालिका	साविक सिद्धेश्वरी गाविस	सिद्ध कुमाख गाउँपालिका	Siddha Kumakh	ढोरचौर	नाम र केन्द्र दुवै	१९३२०७४	१२४२०७४
७८	कर्णाली प्रदेश	सल्यान	दामा गाउँपालिका	दामा ४			दामा ३ फारलाचौर	केन्द्र मात्र	१९३२०७४	१२४२०७४
७९	कर्णाली प्रदेश	दैलेख	महाबु गाउँपालिका	रानिवन			वडा नं. ४ गौडाबाज	केन्द्र मात्र	१०२६२०७४	११९४२०७४
८०	कर्णाली प्रदेश	जाजरकोट	कुशे गाउँपालिका	कुशे ५ बाटुले			कुशे ६ थुपु मार्मा	केन्द्र मात्र	१९३२०७४	१२४२०७४
८१	कर्णाली प्रदेश	जाजरकोट	त्रिवेणी नलागाढ नगरपालिका	खानकोट मन्मै	नलागाढ नगरपालिका	Nalgadh	वडा नं. ७ दल्ली	नाम र केन्द्र दुवै	१९३२०७४	१२४२०७४
८२	कर्णाली प्रदेश	जाजरकोट	बारेकोट गाउँपालिका	नायकवाडा			वडा नं. २ लिम्सा	केन्द्र मात्र	१०२६२०७४	११९४२०७४
८३	कर्णाली प्रदेश	डोल्पा	मुड्केचुला गाउँपालिका	नर्कु			इलनिलदह	केन्द्र मात्र	१९३२०७४	१२४२०७४
८४	कर्णाली प्रदेश	डोल्पा	रुली भेरीनगरपालिका	वडा नं. ३ दुनै			जुफाल	केन्द्र मात्र	१०२६२०७४	११९४२०७४
८५	कर्णाली प्रदेश	कालिकोट	कालिका गाउँपालिका	सुकाटीया	शुभकालिका गाउँपालिका	Shuvakalika	कालेखोलादेखि सुकाटीया डाँडासम्म	नाम र केन्द्र दुवै	१०२६२०७४	११९४२०७४
८६	कर्णाली प्रदेश	हुम्ला	नाम्खा गाउँपालिका	मुचु			नाम्खा गाउँपालिका ४ यालाङ	केन्द्र मात्र	१९३२०७४	१२४२०७४
८७	सु.प. प्रदेश	बाजुरा	हिमाली गाउँपालिका	बाँधु			धुलाचौर	केन्द्र मात्र	१९३२०७४	१२४२०७४
८८	सु.प. प्रदेश	बाजुरा	पाण्डवगुफा गाउँपालिका	जगन्नाथ	जगन्नाथ गाउँपालिका	Jagannath	जुङ्डी, बाजुरा	नाम र केन्द्र दुवै	१९३२०७४	१२४२०७४
८९	सु.प. प्रदेश	बाजुरा	गौमूल गाउँपालिका	मानकोट			वडा नं. ६ घटमुना	केन्द्र मात्र	१०२६२०७४	११९४२०७४
९०	सु.प. प्रदेश	बाजुरा	स्वामीकार्तिक गाउँपालिका	वाई	स्वामीकार्तिक खापर गाउँपालिका	Swamikartik Khapar	सुइजडला, वाई	नाम र केन्द्र दुवै	१०२६२०७४	११९४२०७४
९१	सु.प. प्रदेश	बाजुरा	छेडेदह गाउँपालिका	डोगडी	खप्तड छेडेदह गाउँपालिका	Khaptad Chhededaha		नाम मात्र	१०२६२०७४	११९४२०७४
९२	सु.प. प्रदेश	बझाङ	काँडा गाउँपालिका	काँडा	साईपाल गाउँपालिका	Saipal		नाम मात्र	१९३२०७४	१२४२०७४
९३	सु.प. प्रदेश	डोटी	सायल गाउँपालिका	डोड			वडा नं. ५ मुदिगाडा, ओमनगर	केन्द्र मात्र	१०२६२०७४	११९४२०७४
९४	सु.प. प्रदेश	डोटी	बोगटान गाउँपालिका		बोगटान फुङ्सिल गाउँपालिका	Bogatan Phudsil		नाम मात्र	१०१९२०७५	१०२५२०७५
९५	सु.प. प्रदेश	डडेल्धुरा	नवदुर्गा गाउँपालिका	मणिलेक २			सपला बान्चोरा	केन्द्र मात्र	१०२६२०७४	११९४२०७४
९६	सु.प. प्रदेश	बैतडी	सिंगास गाउँपालिका	साविक शिवलिङ्ग गाविसको कार्यालय			गर्जे	केन्द्र मात्र	१०२६२०७४	११९४२०७४

क्र.सं.	प्रदेश	जिल्ला	हालको नाम	हालको केन्द्र	अब कायम हुने नाम	अंग्रेजीमा नाम	अब कायम हुने केन्द्र	परिवर्तनको प्रकार	नेपाल सरकारबाट भएको निर्णय	राजपत्रमा सूचना प्रकाशित मिति
१७	सु.प. प्रदेश	दार्चुला	नौगाड गाउँपालिका	धुलिगाडा			बडा नं. ५ होपरीगाड	केन्द्र मात्र	१९३२०७४	१२४२०७४
१८	सु.प. प्रदेश	दार्चुला	लेकम गाउँपालिका	साविक खरकडा गाविसको कार्यालय			बडा नं. ४ रातामाटा	केन्द्र मात्र	३३२२०७५	४२९२०७५
१९	सु.प. प्रदेश	गुल्मी	रुरु गाउँपालिका	साविक बलेटक्सार गाविसको कार्यालय	रुरुक्षेत्र गाउँपालिका	Rurukshetra	बडा नं. ४ छद्वेणी	नाम र केन्द्र दुवै	३५२०७६	४२०२०७६
१००	सु.प. प्रदेश	प्यूठान	भिमरुक गाउँपालिका	साविक ओखरबोट गाविसको कार्यालय			बडा नं. ४ भ्यागुते	केन्द्र मात्र	३५२०७६	४२०२०७६
१०१	प्रदेश नं. ५	प्यूठान	माण्डवी गाउँपालिका	साविक नयाँगाउँ गाविसको कार्यालय			बडा नं. ३ जसपुर	केन्द्र मात्र	४६२०७६	५२२०७६
१०२	गण्डकी प्रदेश	गोरखा	भीमसेन थापा गाउँपालिका	बडा नं. १ मसेल, घ्याम्सेसाल			बडा नं. ५ खान्जोक	केन्द्र मात्र	४९६२०७६	

स्रोत : संघीय मामिला तथा सामान्य प्रशासन मन्त्रालयको वेबसाइटबाट साभार गरिएको

व्यक्तिगत घटना दर्ता गरौं

घटना घटेको ३५ दिनभित्र सम्बन्धित गाउँपालिका/नगरपालिकामा
गई निःशुल्क पाइने फाराम भरी घटना दर्ता गर्न नबिसौं ।

घटना दर्ता कसले गर्ने

- जन्म तथा मृत्युको दर्ता परिवारको मुख्य व्यक्तिले ।
- विवाह तथा सम्बन्ध विच्छेद घटना पति पत्नी दुवैले ।
- बसाइँसराइको घटना परिवार भए मुख्य व्यक्तिले र व्यक्ति भए बसाइँ सरी जाने व्यक्तिले ।

समाज वा राष्ट्रलाई हुने फाइदा

- राष्ट्रिय जनसंख्या नीति तर्जुमा गर्न मद्दत मिल्ने ।
- शिक्षा, स्वास्थ्य तथा खानेपानी सेवा उपलब्ध गराउन मद्दत मिल्ने ।
- खाद्यान्न कार्यक्रम संचालन गर्न सहयोग हुने ।
- आवासको व्यवस्था गर्न सहयोग पुग्ने ।

व्यक्तिलाई हुने फाइदा

- घटना दर्ताको प्रमाणपत्रलाई कानूनी मान्यता प्राप्त भएकोले जुनसुकै अड्डा अदालतमा प्रमाणको रूपमा प्रस्तुत गर्न सकिने ।
- आमा, बाबु, उमेर आदिको वैधानिक प्रमाण हुने ।
- स्कुलमा भर्ना हुनको लागि सजिलो पर्ने ।
- नागरिकता प्रमाणपत्र लिन सजिलो पर्ने ।
- नाता कायम गर्न सजिलो पर्ने ।
- चलअचल सम्पत्ति नामसारी गर्न सजिलो पर्ने ।
- पति पत्नी बीच वैधानिक सम्बन्ध कायम हुने ।
- जीवन बीमा, पेन्सन, उपदान वा बैकबाट रकम फिक्कन सुविधा हुने ।
- विदेश जानको लागि भिसा प्राप्त गर्न सुविधा हुने ।

‘समृद्ध नेपाल, सुखी नेपाली’ र सिप्लोमेसी

गोपीकृष्ण ढुंगाना

अध्यक्ष, विकास पत्रकार मञ्च (फाँडेज), नेपाल

सीमा जोडिएको चीनले ‘स्टारफिस’ सुरु गरेको छ । जसमा एक खर्ब २४ अर्ब ९८ करोड २० लाख रुपैयाँ लगानी गरेर तयार पारेको बेइजिङस्थित उक्त विमानस्थल असोजको दास्रो साता सञ्चालनमा ल्याएको हो । सरकारी सञ्चारमाध्यम ‘चाइना डेली’ का अनुसार ‘द ड्याक्सिड इन्टरनेशनल एयरपोर्ट’ ९८ वटा फुटबल मैदान (सात लाख वर्गमिटर) बराबरको छ । विमान परिषद्का अनुसार, जुन अमेरिकास्थित एटलान्टापछिको विश्वकै दोस्रो ठूलो हवाई अड्डा हो । सन् २०२५ सम्म सात करोड २० लाखलाई एउटै टर्मिनलमा सेवा दिने र सन् २०४० सम्म प्रतिवर्ष १० करोड यात्रुलाई सेवा प्रदान गर्न आठवटा रनवे बनाउने तयारी चीनको छ । स्टारफिस पाँच वर्षमै तयार पारिएको विमानस्थल हो ।

...

१.४ अर्ब जनसंख्या र ५६ जातिको फूलबारी बनेको छ चीन । जसले सन् २०२० भित्र पूर्ण रूपमा गरिबीमुक्त र समृद्ध समाज निर्माणको लक्ष्य पूरा गर्ने निश्चितप्रायः छ । गरिबी निवारणमा चीनले

विश्वलाई ‘सरप्राइज’ दिएको छ । तथ्यांकअनुसार ४० वर्षको अन्तरालमा ७० करोड गरिबलाई मुक्त बनाएको चीनको इतिहास छ । चिनियाँ राष्ट्राध्यक्ष सी चिनफिङले आगामी वर्ष (सन् २०२०) सम्म चीनलाई समृद्ध बनाउने घोषणा गरेका थिए । सन् २०१२ मा ९ करोड ९० लाख गरिब जनता २०१८ मा आइपुग्दा घटेर एक करोड ६६ लाखमा झरेको चीनले पछिल्लो ६ वर्षमा ८ करोड गरिबी घटाउन सफल भयो । भनिन्छ, गरिबी निवारणको इतिहासमा चीनको यो शानदार जित विश्वकै लागि सर्वोत्कृष्ट उदाहरण हो । नयाँ चीनका पिता अध्यक्ष माओ च तुङले जनगणतन्त्र चीन स्थापनाको घोषणा गरेपछिका ७० वर्षमा चिनियाँ कम्युनिस्ट पार्टी, चिनियाँ नेताको दूरदर्शिता, जनताको त्याग, तपस्या र मेहनतकै कारण चीनले अभूतपूर्व सफलता हासिल गरेको छ । सन् १९४९ को ३५ वर्षबाट बढेर चिनियाँको औसत आयु हाल ७७ पुगेको छ ।

...

संघीयता लागूपछि स्थानीय सरकार बनेको दुई वर्ष बित्दा पनि स्थानीय र प्रदेश सरकारहरूले आफ्नै बजेटमा पनि औसत २० प्रतिशतसमेत योगदान गर्न सकेका छैनन् ।

महालेखा नियन्त्रकको कार्यालयका अनुसार, ७५३ मध्ये २४२ स्थानीय सरकारले आयव्ययको हिसाब अद्यावधिक गरेका छैनन् । कर उठाउन नसकेर केन्द्रको भर पर्ने पनि थुप्रै स्थानीय सरकार छन् । २ र ६ नम्बर प्रदेश सरकारले अझै पहिलो आवधिक योजनाको आधार-पत्र सार्वजनिक गर्न सकेका छैनन् भने ७ प्रदेश योजना आयोग नै गठन गर्न सकेको छैन । ५, ६ र ७ ले मात्र नामाकरण गरेका छन् ।

जनप्रतिनिधि भन्छन्, ‘दक्ष कर्मचारीको अभाव छ ।’ प्रदेशका मन्त्री भन्छन्, ‘कर्मचारी छाडा गाईवस्तुजस्ता ।’ जनप्रतिनिधि मनमौजी छन्, सुविधाभोगी छन् भनेर नागरिक टिप्पणी गर्छन् । संघदेखि प्रदेश हुँदै स्थानीय तहका जनप्रतिनिधिले समेत बजेट बाँडीबुँडी खाने र मनमौजी योजना निर्माण गर्ने हचुवा प्रवृत्तिका कारण अझै पनि ‘विकास’ पाउने अपेक्षा ‘ढुंगा पाक्ला र खाउँला’ भने भै भएको छ ।

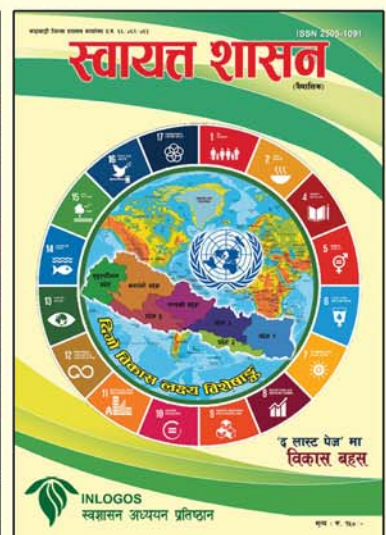
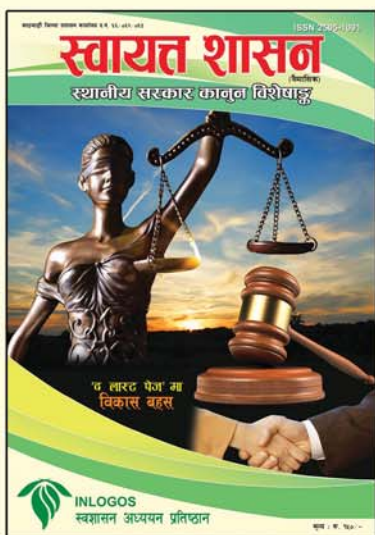
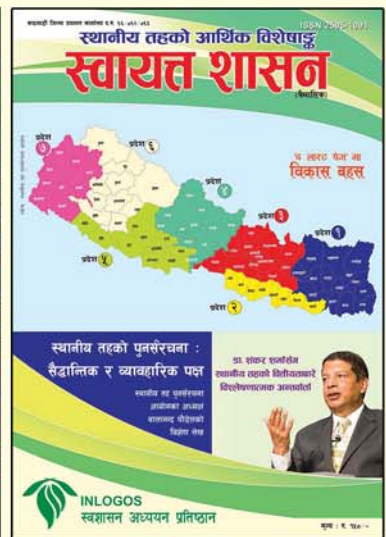
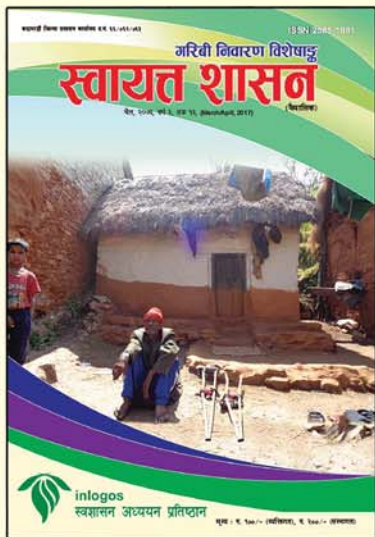
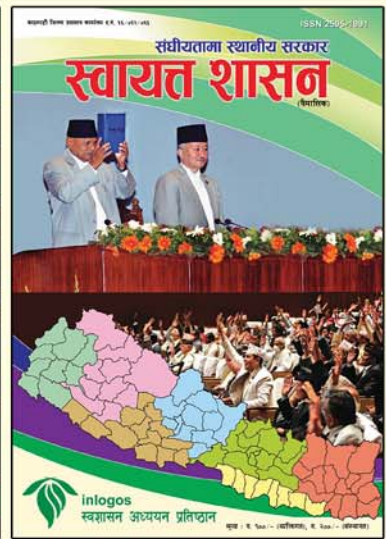
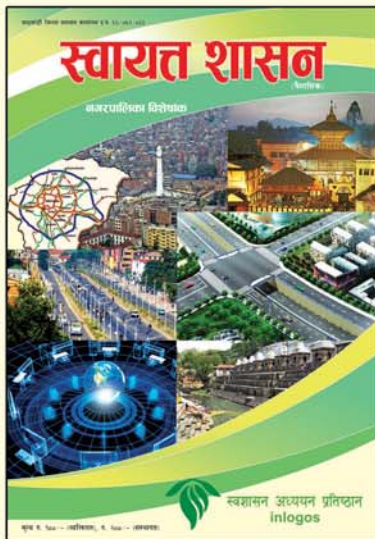
सँगैमा छिमेकी चीनको विकास विश्वमै पहिलो दर्िदेखि भने हामी भने यस्तै अलमलमा दसकौं बिताएर पनि चल्ने अवस्थामा पुगेका छैनौं ।

...

दसैलगत्तै चिनियाँ राष्ट्रपति सी चिनफिङको नेपाल भ्रमण भएको छ । अमेरिकाको सुप्रसिद्ध फोर्ब्स पत्रिकाले उनलाई सन् २०१८ को ‘विश्वको सर्वाधिक शक्तिशाली व्यक्ति’ घोषणा गरेको थियो । उनै सीको नेपाल भ्रमणले विश्व तरंगित बनाएको छ । भनिन्छ २१औं शताब्दी एसियाको हो । उदीयमान आर्थिक शक्तिका दृष्टिकोणले चीनपछि भारत र क्रमशः जापान, दक्षिण कोरिया अघि बढेका छन् । ‘नेपालको भूपरिवेष्ठित देशबाट भूजडित देश बन्ने सपना साकार तुल्याउन मद्दत गर्ने छौं’ भनेर नयाँ सपना देखाउने सीले रेललगायतका विकासमा सहयोग गर्ने प्रतिवद्धता देखाउनु खुसीको कुरो हो ।

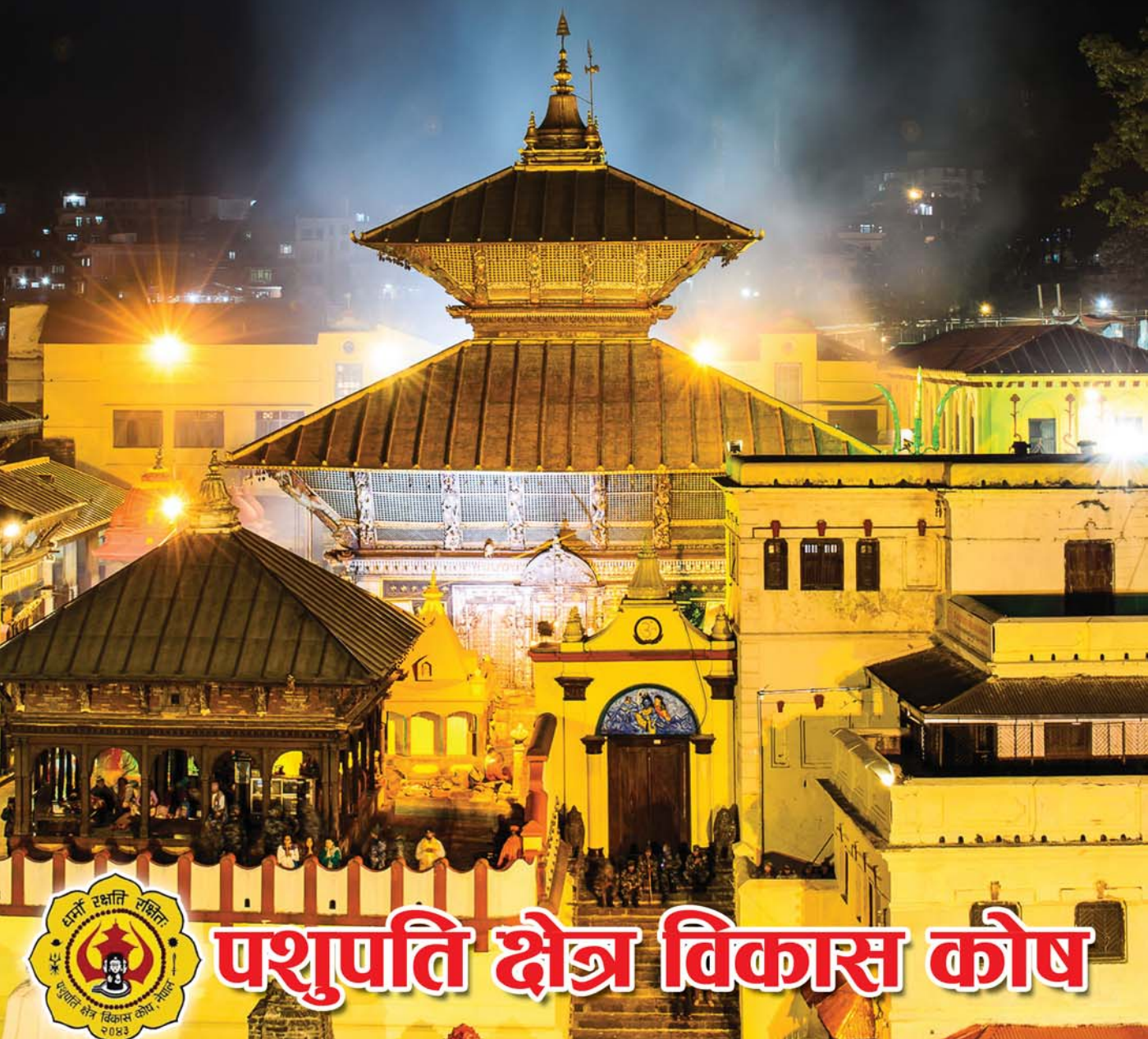
नेपाल ‘ल्यान्ड-लक’ बाट ‘ल्यान्ड-लिंक’ मा परिणत हुन सकोस् । त्यसो त नेपालले पनि सन् २०२२ भित्र विकासशील राष्ट्रमा स्तरोन्नति र सन् २०३० सम्म मध्य आय भएको राष्ट्र बन्ने संकल्प लिइसकेको छ । तर अब चीनकै ख्वासी (यसअघिको अंकमा प्रस्तुत विकास-बहस) मा ऊ रनपाओले गरेजस्तो नेतृत्व र जनताको प्रतिवद्धता र परिश्रम नेपालले खोजेको छ । बिनात्यागका योजना र अपेक्षा ‘सपना’ मात्र हुनेछन् ।

काव्य-कुञ्ज, गद्गधर, भक्तपुर, gopiji2065@gmail.com

“भगवान् श्रीपशुपतिनाथको पावन पशुपति क्षेत्र
माँस, मदिरा तथा प्लाष्टिक निषेधित क्षेत्र”

पशुपति क्षेत्रको वातावरण संरक्षणमा सहयोग गरी पवित्रता कायम गरौं ।

पशुपति क्षेत्र विकास कोष

गौशाला, काठमाडौं, नेपाल, फोन: ०१-४४७०३४०, ४४७१८२८, ४४६४६५८, फ्याक्स: ४४७२५६२
info@pashupati.org.np